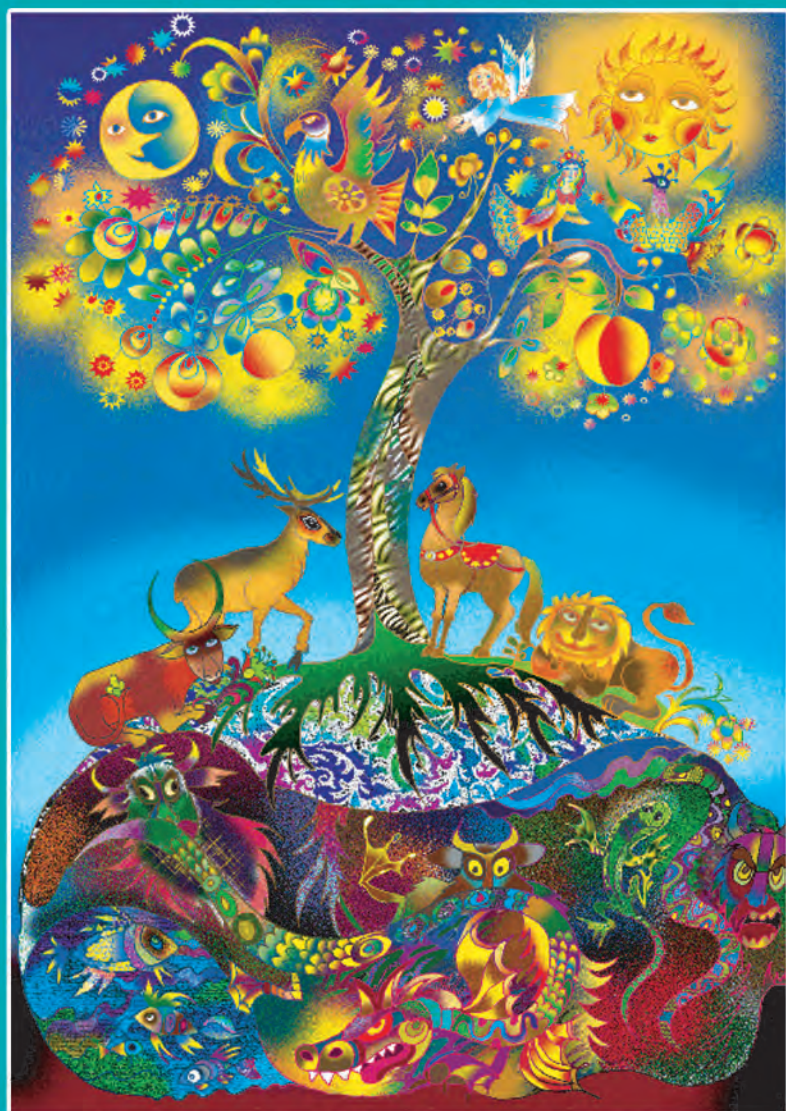

УКРАЇНСЬКА МОВА

7

НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ОРФОЕПІЧНІ	правильна вимова голосних і приголосних звуків, звукосполучень, правильне наголошування слів
ОРФОГРАФІЧНІ	правильне написання слів та їх значущих частин, написання слів окремо, разом або через дефіс, правильне вживання великої літери
ЛЕКСИЧНІ	вживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні та реченні
ФРАЗЕОЛОГІЧНІ	уживання стійких словосполучень у властивих їм значеннях та з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів
СЛОВОТВІРНІ	правильне творення слів
МОРФОЛОГІЧНІ	правильна словозміна самостійних частин мови
СИНТАКСИЧНІ	правильна будова словосполучень і речень
ПУНКТУАЦІЙНІ	дотримання правил уживання розділових знаків
СТИЛІСТИЧНІ	правильне вживання у висловленні певного стилю властивих йому мовних засобів

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

НАЗВА СТИЛЮ	ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬ	ВИДИ ВИСЛОВЛЕНЬ
РОЗМОВНИЙ	у колі близьких людей, за неофіційних обставин	розмова на побутову тему, лист до близької людини
НАУКОВИЙ	у науці, техніці, освіті	наукова доповідь, наукова стаття, лекція, підручник
ХУДОЖНІЙ	у художній літературі	оповідання, повість, роман, п'єса, вірш, поема
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ	у відносинах між державами (дипломатії), юриспруденції (судочинстві), службових стосунках, ділових паперах	закон, постанова, наказ, оголошення, заява, звіт, протокол, розписка
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	у суспільному житті	промова, виступ на мітингу, звернення, стаття про життя суспільства, нарис

ТИПИ МОВЛЕННЯ

НАЗВА ТИПУ МОВЛЕННЯ	НА ЯКЕ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ	ПРО ЩО ЙДЕТЬСЯ У ВИСЛОВЛЕННІ
РОЗПОВІДЬ	<i>що відбулося?</i>	про події або дії особи чи предмета
ОПИС	<i>який? яка? яке? які?</i>	про ознаки предмета чи особи
РОЗДУМ	<i>чому?</i>	про причиново-наслідкові зв'язки між явищами, подіями, ознаками
ОЦІНКА ПРЕДМЕТА АБО ЯВИЩА	<i>який? яка? яке? які?</i>	про ставлення до предмета чи явища, його значення

Олександра Глазова

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видання друге, перероблене

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2020

УДК 811.161.2*кл7(075.3)
Г52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист Міністерства освіти і науки України від 02.06.2020 № 1/11-3642)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Правила, які потрібно запам'ятати

Інформація для ознайомлення та осмислення

Домашнє завдання

Здобуємо нову інформацію

Завдання підвищеної складності

Творче завдання

Виконуємо за бажанням

Тестові завдання для самоконтролю

Глазова О. П.

Г52 Українська мова : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти. — 2-ге вид., переробл. / О. П. Глазова. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2020. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-983-140-8.

УДК 811.161.2*кл7(075.3)

ISBN 978-966-983-140-8

© О. П. Глазова, 2020

© Видавничий дім «Освіта», 2020

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануем і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ЛЮБИ СЕМИКЛАСНИКИ І СЕМИКЛАСНИЦІ!

Українська мова — мова Української Держави, важливий чинник самобутності нашого народу. Мова формує наш розум і духовність. «Стільки поколінь до тебе плекали цю мову, стільки скарбу духовного вклали в рідне слово!» — писав поет Станіслав Тельнюк. Мова — не лише спосіб спілкування, це форма нашої культури.

Здобуваючи знання, ви переживатимете інтелектуальні почуття: здивування, цікавість, допитливість, здогад, сумнів, упевненість. Спілкуючись із людьми, відчуватимете задоволення, симпатію, радість, вдячність. Розбиратися в почуттях, називати їх, керувати ними теж навчатиме вас цей підручник.

На наших очах у житті людства відбуваються значні зміни. Об'єднане мережею Інтернет суспільство швидко змінює засоби передавання інформації, а відтак і систему освіти. Необхідно вміти опрацьовувати інформацію: добирати, систематизувати, відтворювати та створювати. Цей підручник допоможе вам здобути вміння, необхідні для створення українського інформаційного середовища, що важливо для успішного розвитку нашої держави.

Хай уроки рідної мови стануть для вас сходинками до майбутніх успіхів, до самоствердження через знання мови та вміння спілкуватися.

**Наш підручник допоможе вам
стати гідними громадянами і громадянками
європейської країни — України!**

ХАЙ ВАМ ЩАСТИТЬ!

ВСТУП

§ 1. ЛІТЕРАТУРНА НОРМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1 Прочитайте. Визначте тему тексту. У яких рядках висловлено його головну думку?

Сукупність слів, граматичних форм, особливостей вимови й наголошування, що їх використовують люди, для яких українська мова є рідною, становлять *загальнонародну (національну) українську мову*.

Загальнонародна мова охоплює діалекти, просторіччя, професійну лексику, жаргони тощо.

Вищою формою загальнонародної мови є літературна мова.

Літературна мова — удосконалена, відшліфована форма загальнонародної мови, що в писемному та усному різні об'єктах обслуговує життя нації: державну діяльність, законодавство, науку, освіту, художню літературу, театр, засоби масової інформації.

Сучасна українська літературна мова опрацьовується письменниками, науковцями, освітянами та іншими діячами культури.

Шанобливе і дбайливе ставлення до літературної мови є ознакою патріотизму й високої духовності (*З підручника «Мово знавство»*).

➔ ❄ Доберіть до тексту заголовки. Що він відбиває: тему чи головну думку тексту?

МОВНА НОРМА — мовний засіб (звук, значуща частина слова, значення слова і фразеологізму, форма слова, словосполучення і речення), закріплений практикою і рекомендований до вживання як обов'язковий. Порушення мовних норм утруднює спілкування.

НОРМА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ — правило, яким мовці користуються в усному й писемному мовленні. Норми літературної мови притаманні такі особливості: стійкість, поширеність, загальноновживаність, обов'язковість для всіх носіїв мови.

Саме унормованість літературна мова протиставляється іншим різні об'єктам національної мови: діалектам, жаргонам, просторіччю тощо.

2 Прочитайте. У кожній парі словосполучень визначте нормативне. Скориставшись розміщеною на ф ормаці підручника таблицею «Норми літературної мови», з'ясуйте, яку з норм порушено в іншому словосполученні.

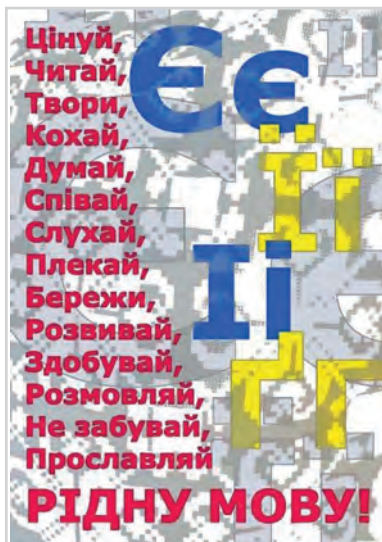
1. Учбовий заклад, навчальний заклад. 2. Урок з літератури, урок літератури.
3. Комп'ютерний клас, комп'ютерний клас.
4. Вимовляю[т'с'а] слова, вимовляю[ц 'а] слова.
5. Уважний спостерігальник, уважний спостерігач.
6. Поясніть двома словами, поясніть у двох словах.
7. Задавайте питання, ставте запитання.
8. Гостинний Баку, гостинне Баку.
9. Об од інадцятій годині, об одинадцятій годині.
10. Обіцяти золоті гори, обіцяти високі гори.

➔ ❖ Поясніть значення вислову «Літературна мова — це опрацьована, унормована форма загальнонародної мови».

3 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вписуючи пропущені літери.

Літературна мова створюється сторіч..ями. У процесі мовотворчості бере участь б..гато людей. Це пер..довсім літератори прозаїки поети а також науковці вч..телі арт..сти політ..ки.

Проте є окрема група людей без яких цю справу неможливо завершити. Це лексикографи. Укладені ними словники фіксують норми літературної мови ознайомлюють із ними в..лику к..лькість людей (*Із журналу «Урок української»*).

- ➔ ❖ Назвіть норми літературної мови, яких ви дотримувалися, виконуючи завдання. Сформулюйте мовні правила, якими керувалися.
- ❖ Як ви вважаєте, чи беруть участь у плеканні літературної мови школярі та школярки? Якщо так, то в який спосіб?

4 **Перепишіть прислів'я, замінюючи діалектні слова на такі, що відповідають літературній нормі. Звертайтеся з поданим у кінці підручника Тлумачним словником.**

1. Рання пташка зерно джолобає, а пізня очі протирає. 2. Де немає вовка, там і заєць газда. 3. Де двоє б'ються, третій криسانی підбирає. 4. Стукотить, гуркотить — джінджик з дуба летить! 5. Ваганіми море не переплинеш. 6. З файної тарілки файний і черепок.

- ➔ ❖ Пригадайте визначення діалектних слів. Звертайтеся з поданим у кінці підручника Словником термінів.
- ❖ До якого словника слід звернутися, щоб з'ясувати лексичне значення діалектного слова?
- ❖ Чи слід уживати діалектні слова у відповіді на уроці, письмовій роботі, доповіді на шкільному мовному гуртку? Порухенням яких норм було б таке вживання?

5 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Слово прихисток і душі і духу (П. Мовчан). 2. Мова є не лише засобом спілкування вона олюднює шліфує людську душу формує світогляд робить людину істотою духовною (З підручника). 3. Мово щоб душа була живою в устах нащадків будь повік жива! (Н. Нікуліна). 4. Борімося за красу мови за правильність мови за багатство мови (М. Рильський). 5. Мова жива схованка людського духу писав класик нашої літератури Панас Мирний (З підручника).

- ➔ ❖ Витлумачте лексичні значення слів *душа, дух, духовний*. Звертайтеся із Тлумачним словником.
- ❖ Назвіть норми літературної мови, яких ви дотримувалися, виконуючи вправу.

6 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ**

У кожній парі термінів укажіть словосполучення, що відповідає нормам сучасної української літературної мови. Складіть із цим словосполученням речення (усно).

1. Переагрузити комп'ютер — перезапустити (перезавантажити) комп'ютер. 2. Корисне гіперпосилання — корисна гіперссилка. 3. Вебкаталог — вебкат алог. 4. При установці програми — під час установлення програми. 5. Невірний пароль — неправильний пароль. 6. Мер ежа Інтернет — мереж а Інтернет. 7. Помилка при роботі з клавіатурою — помилка під час роботи (в роботі) з клавіатурою. 8. Лог ін користувача — л бгін користувача.

- ➔ ❖ Які норми літературної мови порушено в поданих помилкових прикладах? Скористайтеся таблицею «Норми літературної мови», поданою на ф брзаці підручника.

7 Перепишіть, уписуючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Норми літ..ратурної мови треба засвоїти й дотримуватися їх (О. Пономарів). 2. Умій слухати себе та інших з погляду нормативності. Будь вдячний тому хто виправляє твої мовлен..єві помилки. Свої ж зауважен..я поради та р..комендації іншим роби тактовно д..лікатно (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький). 3. Вирішальна роль у становлен..і сучасної українс..кої літературної мови належить Т. Шевченкові (З підручника). 4. Під час читан..я художн..ої літ..ратури мову вивча..ш підсвідомо без виконан..я вправ і вивчен..я правил (Із журналу «Однокласник»). 5. Потрібно завжди мати під рукою мовні словники у яких можна знайти відповідь на будь-яке зап..тан..я (Зі словника-довідника).

- ❖ Яких норм ви дотримувалися, розставляючи розділові знаки? А вписуючи пропущені літери?
- ❖ Які норми літературної мови порушуються, на вашу думку, найчастіше? Як це пояснити?
- ❖ Назвіть відомі вам мовні сайти. Яке їхнє призначення? Наскільки часто ви до них звертаєтесь? Чому?

8 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Ознайомтеся з українським лінгвістичним порталом «Словники України» online. Розкажіть про призначення такого словника.

- ❖ Яким словником особисто вам зручніше користуватися: електронним чи паперовим? Свою відповідь обґрунтуйте.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, ЙОГО СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, МОВНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ. МІКРОТЕМА ТЕКСТУ (практично)

9 Прочитайте висловлення. Значення терміна *національний характер* з'ясуйте за Словничком термінів.

Який він, національний характер українця? Який його внутрішній світ, його душевна сутність?

Науковці відзначають такі риси українця, як волелюбність, гордість, зневага до нечесності. Українському національному характеру притаманні поетичність, **душевність**, висока **духовність**.

Мандрівників приємно дивувала й дивує ввічливість українців, їхня повага до старших.

З інших особливостей національного характеру слід відзначити оптимізм, гумор, любов до жартів і кепкування. Українець охоче підсміюється і над самим собою, гумор не покидає його в найтяжчі хвилини, допомагає зберегти самовладання.

Саме в підлітковому віці людина замислюється над тим, які риси предків, батьків і родичів варто взяти за взірць, із чим змиритися, а від чого, можливо, звільнитися (*За В. Сурпуненком*).

- ➔ ❖ Як ви вважаєте, які риси національного характеру ви успадкували? Чи пишаєтеся ними? Можливо, щось хотіли б у собі виправити? Чому?
- ❖ Чи є синонімами виділені слова? Звертеся із Тлумачним словничком.
- ❖ Чи є висловлення текстом? Поясніть, чому ви так вважаєте.
- ❖ Назвіть основні ознаки тексту. Звертеся з поданим нижче правилом.

ТЕКСТ — це група речень, об'єднаних темою і головною думкою.

ТЕМА ТЕКСТУ — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Тема тексту охоплює кілька **МІКРОТЕМ** (частин теми). Саме мікротемами ми визначаємо, складаючи план тексту. Кожний пункт простого плану — це чіткий стислий сформульована мікротема.

Мікротему розкривають кілька речень. Частина тексту, об'єднана мікротемою, здебільшого становить **АБЗАЦ ТЕКСТУ**.

ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ — те, до чого він закликає, що схвалює чи заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який впливає зі сказаного або написаного. Зазвичай текст має **ЗАГОЛОВОК**, який виражає його тему або головну думку.

Текст має таку будову:

- **зачин** (одне або кілька речень, які готують до сприйняття того, про що йтиметься далі);
- **виклад, або основна частина тексту** (розкриває тему тексту);
- **кінцівка** (підсумок або висновок із висловленого в тексті).

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ такі:

- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність головної думки та її розвиток;
- зв'язок речень між собою за допомогою: займенників; синонімів; повторів; спільнокореневих слів; сполучників.

10 Визначте тему й головну думку тексту вправи 9. Доберіть до нього два варіанти заголовка:

- 1) такий, що виражає тему тексту;
- 2) такий, що передає його головну думку.

- ➔ ❖ Визначте в тексті зачин і кінцівку.
- ❖ Складіть і запишіть план тексту. Поясніть, що потрібно визначити під час складання плану.

11 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ

Прочитайте текст. Визначте, якими словами: займенниками, синонімами, повторами — пов'язані речення тексту. (Ці слова виділено.)

Рідна, близька та зрозуміла кожному українцеві природа: ліс, річка, поле. Їх наші предки населяли невидимими надприродними істотами — д'ухами.

Науковці стверджують, що давні українці вірили в духів-господарів та духів природи. Духи-господарі оберігали певні місця: пагорб, людську хату, шахту, покинуту домівку. Духи природи жили в лісах, річках, полях.

Іноді надприродні істоти могли показуватися людині в образах лісовика, водяника, русалки. Вони творили і добро, і зло.

Олюднення природи увиразнює такі риси національного характеру українця, як містицизм і поетичність (Із книжки «Українська міфологія»).

- ➔ ❖ Лексичне значення слова *містицизм* з'ясуйте за Тлумачним словником. Як ви вважаєте, чи властивий містицизм сучасним українцям? Свою думку доведіть.
- ❖ Визначте тему й головну думку тексту. Укажіть у тексті зачин і кінцівку.

Тетяна Зеленченко.
Жнива

12 ПОПРАЦЬОУТЕ У ГРУПАХ

В Інтернеті з'явилися жартівливі повідомлення про те, що в комп'ютері живуть Банерник (від слова *банер*), Хомовик (від англійського слова *home* — домівка) і Хранитель, які створюють порожні папки та сплутують файли. Складіть жартівливий текст «Капосні духи інформаційної доби», увівши у нього опис зовнішнього вигляду однієї з названих фантастичних істот. Попередньо обміркуйте тему й головну думку такого тексту. Подбайте, щоб у тексті були зачин і кінцівка.

13 Прочитайте. Визначте, якими словами (займенниками, синонімами, спільнокореневими словами та ін.) пов'язані між собою речення тексту (ці слова виділено).

Українському народові часто доводилося захищати свою землю від ворогів. **Він** долав їх сміливістю і силою. **Мужністю і міццю** наділені герої народних казок: богатир Котигорошко, козак Мама-рига, Кирило Кожум'яка. **Ці персонажі** відважні, кмітливі й непоборні. **Відвагою**, а не хитрістю перемагали **вони** ворогів. **Їхніми** помічниками часто ставали виручені або викуплені з неволі люди чи звірі (*З підручника «Літературне читання»*).

- ❖ Хто з героїв прочитаних у дитинстві народних казок подобається вам найбільше? Назвіть його позитивні риси. Чи є в цього героя бодай одна негативна риса?
- ❖ Як ви вважаєте, чи слід дорослим читати казки? Свою думку обґрунтуйте.

14 Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Доберіть заголовок, упишіть його перед текстом.

Самобутність кожного народу виявляється передусім у мовних стереотипах пов..дінки. Віками окрасою людського спілкування були ввічливість, чемність і **шляхетність**.

Ет..кет українців вироблявся впродовж т..сячоліть. Такі психологічні риси, як доброзичл..вість, повага до співрозмовника, почуття власної г..дності, виявляються в тому, що чимало слів українського ет..кету мають корені *-добр-, -здоров-, -ласк-*.

Маємо відкинути все, що пр..йшло в наш ет..кет непрошеним гостем. Проте не варто витісняти запозичення, які не суп..речать здоровому глузду, не руйнують наших традицій (*За С. Богдан*).

- ❖ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Глумачним словничком.
- ❖ Визначте в тексті слова, що називають почуття, поясніть лексичне значення кожного. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

15 Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. Які члени речення називаються однорідними? Звертайтеся з поданим правилом.

1. Осінь ходить, яблука золотить (*М. Рильський*). 2. Берези і сосни шумлять у блакиті (*М. Луків*). 3. Ходить осінь золотиста, жовтокоса, багряниста (*Т. Корольова*). 4. Знов золоті листочки кле-на летять на землю і на мене (*А. Костецький*). 5. З лісу, з поля, з сивого болота тихо підкрадається зима (*В. Геращенко*). 6. У небі хмара пролітала, з теплим дощиком вітала (*П. Перебийніс*).

➔ ✨ У реченнях з однорідними членами поясніть розділові знаки. Звер-тайтеся з поданою після правила таблицею.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ — члени речення, які відповідають на одне й те ж питання, поставлене від одного й того ж слова в реченні.

Наприклад:

Яблука і груші падають на землю (*Олександр Олесь*). Осінь усміхається, зітхає (*Є. Гуцало*). Білий туман оповив річку, ліс і лан (*А. Камінчук*). Тече Дніпро безмежно, безкінечно (*П. Перебийніс*).

i

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

КОМУ СТАВИМО, якщо однорідні члени		КОМУ НЕ СТАВИМО, якщо вони	
не поєднані сполучниками: <i>Осінній вітер одгуляв, <u>затих</u></i> (<i>Л. Костенко</i>). <i>Люблю <u>широкий</u>, <u>рідний</u>, <u>тихий</u> степ</i> (<i>Л. Глібов</i>).	поєднані протиставними сполучниками <i>а, але, та:</i> <i>Згадався <u>свіжий</u>, але <u>ніжний</u> ранок</i> (<i>М. Рильський</i>).	поєднані повторюваними сполучниками <i>і... і, та... та, то... то:</i> <i>Дивуються і <u>поле</u>, і <u>ріка</u></i> (<i>Н. Кир'ян</i>).	поєднані неповторюва- ними єднальними сполучниками <i>і (й), та, або, чи:</i> <i>Сади <u>шумливі</u> і <u>духмяні</u> холодна осінь роздягла</i> (<i>В. Сосюра</i>). <i>Ніжно й лагідно хиляться до нас знайомі куці</i> (<i>С. Васильченко</i>).

<u>Чисто, щедро,</u> <u>шепітливо</u> <u>горнеться трава</u> (Т. Майданович).	<u>Світить, та</u> <u>не гріє сонце</u> <u>золоте</u> (Я. Щоголів).	<u>Зірка то</u> <u>пригасала, то</u> <u>розгорялася знову</u> (Ю. Мушкетик).	<u>І раптом у вікні жар-</u> <u>птиця з'являється чи</u> <u>мариться мені (І. Ткач).</u>
--	--	---	--

16 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.**

1. Кличе манить нас сонечком рідна земля (О. Довгон'ят).
 2. Повільно й тихо сонце сходить (О. Лупій). 3. Учуся в світі жити у квітів і пташок (М. Луків). 4. На схилах Дністра нас зустрінуть і трави і квіти (П. Шмігельський). 5. Вечірне сонечко гай золотило Дніпро і поле золотом крило (Т. Шевченко). 6. Є в «Кобзарі» і про гайдамаків і про Підкову і про Гамалію (Б. Грінченко). 7. Тее слово всім давало то розвагу то пораду (Леся Українка). 8. На вустах розцвітає слово і любистково і барвінково (П. Осадчук).

- ❖ Визначте речення, що містить два ряди однорідних членів.
 ❖ Визначте й підкресліть у словах орфограми, вивчені вами в попередніх класах.

17 **Перепишіть козацькі прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Підкресліть у реченнях однорідні члени.**

1. У бою козак береже не життя, а .... 2. Козак бореться не силою, а .... 3. Обережний козак десь перескочить, а десь .... 4. Козак себе славить не слів пилюкою, а конем і .... 5. Козак сам не з'їсть, а коня .... 6. Війна людей їсть, а кров'ю .... 7. Козакові небагато треба: степу, хліба та ....

ДОВІДКА ▢

Вміння, честь, запивати, перелізти, нагодувати, небо, шабляка.

- ❖ Визначте речення, що містить узагальнювальне слово при однорідних членах. Назвіть це слово.

18 **Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.**

1. Урочиста хода осені відчувається скрізь: на селі, у місті (В. Минко). 2. Вітер летить звідусіль: з поля, з луку, з лісу (І. Коваленко). 3. На річці, в лісі, на полі — усюди німо, тихо (П. Тичина). 4. Стежка, озеро, стіжок — усе у падолисті (В. Скомаровський).

- ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях з узагальнювальними словами при однорідних членах речення. Звертеся з таблицею.

**ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ можуть бути
УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА або СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ (УС)**

Дорожчі від золота слова: мир та спокій.

УС: _____ та _____.

Любов, вірність, дружба — ці почуття
найцінніші.

_____, _____, _____ — **УС**.

19 Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки узагальнювальні слова або словосполучення. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова візьміть у рамку.

1. Біля хати ростуть ...: мальви та жоржини (*І. Складаний*).
2. По ногах, по руках, по обличчю сікли височенні ...: курай, буркун, ковила, катран і чорнобиль (*О. Ільченко*).
3. І пісні, і приказки, і прислів'я — ... вражає багатством поезії, гумору, практичного розуму (*І. Нечуй-Левицький*).

ДОВІДКА ▾

Народна творчість, квіти, трави.

- ➔ ❖ Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

Узагальнювальне слово може бути відділене від однорідних членів речення одним або кількома словами: Чому в природі все гарне: небо, вода, очерети? (*Олесь Гончар*). Усе навкруг сміється: луки, гай, річка (*М. Познанська*).

20 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Є лише три багатства у тебе здоров'я знання і душа (*І. Коваленко*).
2. Щастя це трикутник. У нім три боки віра надія любов (*Б.-І. Антонич*).
3. Щастю найбільше сприяють такі почуття доброзичливість щирість приязність до людей (*А. Шопенгауер*).
4. Кладу слова у душу найповніші «братерство», «материнство», «мир», «люблю». Від слів таких мені стає ясніше (*В. Женченко*).
5. У тому слові було все злагода спокій надія (*П. Загребельний*).
6. Все до купи злилося в мені і надія і віра й любов (*Дніпрова Чайка*).

- ➔ ❖ У кожному з речень підкресліть однорідні члени речення, узагальнювальне слово (словосполучення) виділіть рамкою.
- ❖ Укажіть речення, у яких узагальнювальне слово відділене від однорідних членів речення кількома словами.
- ❖ Витлумачте суть кожного з названих у реченнях почуттів. Звертеся зі Словничком назв почуттів.

21 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

У поета Вадима Крищенка є такі рядки: «Все з дитинства мені тут близьке і знайоме: подих поля і спів ручая». Що рідне й особливо близьке вам? Висловіть свою думку одним реченням з узагальнювальним словом при однорідних членах.

22 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

Хр..стіянство визначило сім смертних гріхів. Ось їхні назви пиха жадібність заздрісність гнів лінощі хтивість і ненаситність. Вони прот..ставляються незначним людським вадам. Прямо ці гріхи в Біблії не названі. Проте вони легко виводяться зі змісту Святого письма та досвіду багатьох людських поколінь.

А от сім чесн..от у Біблії названо. Йдеться про см..рення м..лосердя співчуття лаг..дність добродісність стриманість і т..рпіння (З календаря).

- ➔ ❖ Які з названих у реченнях чесн..от породжені певними людськими почуттями? Звертайтеся зі Словничком назв почуттів.
- ❖ Складіть і запишіть про людські чесн..оти речення, які відповідали б таким схемам:

1.   , , .
2. , ,   .
3.   : , .

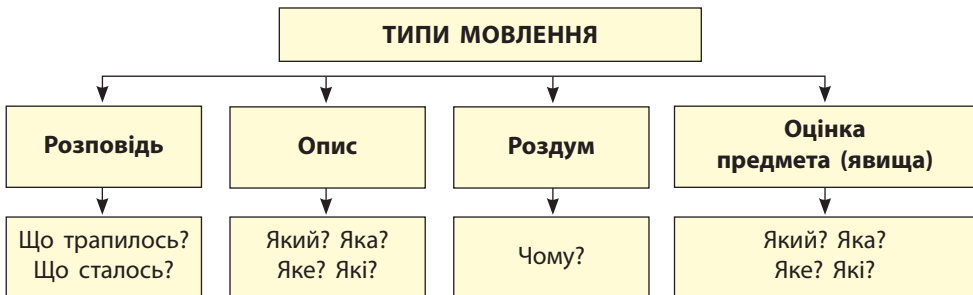
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СТИЛІ МОВЛЕННЯ.

ПОНЯТТЯ ПРО ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ.

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ
З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

- 23** Роздивіться схему. Визначте, до якого типу мовлення належить кожне з поданих після неї висловлень.

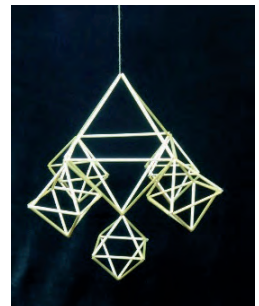

I. Всесвітнє павутиння (англ. WorldWideWeb, скорочено: www) — найбільше багатомовне сховище інформації в електронному вигляді. У повсякденні Всесвітнє павутиння (Всемережжя) та доступну в ній інформацію називають *інтернетом* (розм. *інет*).

Інтернет відкриває людині нові обрії пізнання, тому що дозволяє одержувати доступ до інформації незалежно від місця перебування користувача. Отже, Всемережжя значно підвищує ефективність роботи в різних видах діяльності (З Вікіпедії).

II. Чи знаєте ви, що світ заснувався на Різдво? Про це йдеться в старовинних легендах. Спочатку народилося сонце, з вершечка світового древа воно почало ткати... золоту павутину! Більше того, в деяких народних колядках заслуга створення світу приписується павукові! Він снує нитки-промінці, потім насичує їх барвами та звуками, після чого наповнює духом.

Підтвердженням такого вірування є різдвяні прикраси-«павуки». Спочатку із соломи виготовляють дванадцять смужок-гірлянд. Потім соломинки в гірляндах перемешкують барвистими смужками паперу. Врешті-решт готових «павуків» кріплять до стелі (Із книжки «Народні легенди»).

III. Павук мав довгі, гнуті, як дужки, ноги, велике кругле черевце і малесеньку голівку. Тулуб павука був волохатий й сірий. Волохань мав восьмеро очей, і всі вони зирили в різні боки (За Григором Тютюнником).

- ➔ ❖ Поясніть, як практично розрізнити висловлення різних типів мовлення.
❖ Як опис предмета відрізнити від його оцінки?

Підказка ↘

Описати мовець може те, що він бачить, чує, відчуває на дотик: *Солом'яна прикраса — «павучок» золотавого кольору, вона має форму ромба, обплетена кольоровими нитками, дуже легка, майже невагома.*

Оцінка предмета (явища) стосується думки мовця про те, що він бачить, чує, відчуває: *«Павучок» потішний і невимовно гарний.*

- ❖ Розкрийте значення фразеологізму *обплести павутиною*.
- ❖ Складіть два речення зі словом *павутина*, уживаючи його в прямому та переносному значеннях.

24

Роздивіться таблицю. Визначте стиль кожного з поданих після неї висловлень.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ		
НАЗВА СТИЛЮ	ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬ	ВИДИ ВИСЛОВЛЕНЬ
РОЗМОВНИЙ	у колі близьких людей, за неофіційних обставин	<i>розмова на побутову тему, лист до близької людини</i>
НАУКОВИЙ	у науці, техніці, освіті	<i>наукова доповідь, наукова стаття, лекція, підручник</i>
ХУДОЖНИЙ	у художній літературі	<i>оповідання, повість, роман, п'єса, вірш, поема</i>
ДІЛОВИЙ	у відносинах між державами (дипломатії), юриспруденції (судочинстві), службових стосунках, ділових паперах	<i>закон, постанова, наказ, розписка, оголошення, заява, звіт</i>
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	у суспільному житті	<i>промова, виступ на мітингу, звернення, газетна стаття про життя суспільства, нарис</i>

I. Наказую:

1. Унести до плану роботи школи питання активного використання на уроках наявної бази комп'ютерних класів та можливостей мережі Інтернет.

2. Учителям активно запроваджувати в систему роботи інноваційні елементи організації навчального процесу, які базуються на використанні ІКТ.

З наказу

II. — Добр ідень, це служба підтримки користувачів? У мене тут комп'ютер не вмикається!

- А клавішу на системному блоці натиснули?
- Натиснула.
- А штепсель у розетку вставлений?
- Зараз візьму ліхтарик і гляну.
- А ліхтарик навіщо?
- Так світло ж у нашому будинку відімкнули...

З телефонної розмови

- ➔ ❖ Поясніть, на що ви звертали увагу, визначаючи стиль кожного з висловлень.
- ❖ З'ясуйте стиль висловлень, поданих у вправі 23.

25

Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. Хто адресати тексту? Чи можна уявити його надрукованим у суспільно-політичних ЗМІ? Проголошеним як виступ на радіо- або у телепередачі суспільного змісту?

Коли запитують, чи ви патріот, ви знітитеся і скажете: «Не знаю, хай судять інші». Любов до батьків та до рідної землі — почуття таке високе й безкорисливе, що про нього воліють мовчати. Але не всі. Є люди, які демонстративно, публічно заявляють про свою любов і б'ють себе руками в груди.

Чи сумісні з патріотизмом такі риси, як черствість, заздрісність, пиха, нечемність, шукання користі, неправдивість або зневіра? Якщо ними наділений «патріот» — значить, його патріотизм несправжній.

Слово «патріотизм» асоціюється з моральними поняттями, зокрема з порядністю. Словесний патріотизм нічого не вартий. Має бути діяльний патріотизм, який себе не афішує, але виявляється на кожному кроці.

Немає другого Дніпра і не буде іншої Батьківщини... Батьківщина — ваш дім, і він буде таким, яким ви його зробите. І ви свій дім повинні наповнювати духовністю (*За Є. Сверстюком*).

- ➔ ❖ Поясніть різницю між патріотизмом словесним і діяльним. Наведіть приклади із сучасного життя.
- ❖ Витлумачте значення слова *духовність*. Звіртеся із Тлумачним словничком.
- ❖ Чому автор тексту закликає наповнювати рідний дім, тобто батьківщину, духовністю?
- ❖ З опорою на подану нижче таблицю доведіть, що текст створено в публіцистичному стилі.
- ❖ Які риси єднають публіцистичний стиль із художнім? Назвіть ужиті в тексті емоційно забарвлені слова.

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

ПРИЗНАЧЕННЯ (ФУНКЦІЯ)	Повідомлення та вплив на слухача або читача
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Суспільно-політичне життя суспільства
ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ) ВИСЛОВЛЕНЬ	Виступ на зборах, мітингах, публікації в суспільно-політичних журналах і газетах (стаття, нарис, інтерв'ю та ін.), виступ на радіо- й у телепередачах суспільного змісту
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, емоційність, експресивність, відверта оцінність
МОВНІ ОЗНАКИ	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, оцінні слова, риторичні запитання та звертання, окличні речення

26 Прочитайте. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком. Визначте стиль висловлення. Свою думку обґрунтуйте. Звертайтеся з таблицею «Стилі мовлення».

На жаль, не кожен відрізняє від справжнього патріотизму його фальшиву сестру — шароварщину. А її чимало скрізь: на телебаченні, у побуті, а найгірше — у людських мізках.

Шароварщиною називають спекуляцію на національних мотивах, підміну національного його зовнішніми **атрибутами**. Українську національну культуру намагаються звести до найпримітивніших понять: якщо народний одяг — це обов'язково шаровари, якщо їжа — то передовсім сало й вареники, якщо народна пісня — то «Несе Галя воду», якщо танець — то тільки гопак... Якщо йдеться про козака, його зображають як дебелистого дядька із шаблюкою і знову-таки в тих самих шароварах.

Хіба ж не шануємо ми минувшини, не пишаємося своєю історією, народним мистецтвом? Українці знають, шанують і бережуть своє коріння. Проте час не стоїть на місці. Українці — сучасна європейська **нація**. Вони працелюбні й освічені, налаштовані на стрімкий розвиток, відкриті до всього нового. А шароварщина — це звичайна відсутність смаку, що незграбно маскується під національне!

Спроба нав'язливого поєднання майбутнього з минулим цілком може прищепити несприйняття всього українського, недовіру до гідного майбутнього українського народу.

Шароварники грають роль щирих українців і закликають робити те саме інших. Проте грати роль українця й бути українцем — різні речі. Справжній українець нікого не наслідує, нікого із себе не вдає, він є сам собою. Він не грається в історію, він її творить.

Українці посідають гідне місце в колі народів світу (*Із журналу «Однокласник»*).

- ➔ ❖ Визначте тему й головну думку тексту.
- ❖ Роздивіться ілюстрацію зі статті української Вікіпедії «Шароварщина». Наведіть відомі вам зразки шароварщини (пісні, виступи співоочих гуртів, мультфільми тощо).
- ❖ Які почуття викликають у вас такі «витвори»? Скористайтеся Словничком назв почуттів.
- ❖ Якими ви уявляєте сучасних молодих українця та українку?
- ❖ Складіть і запишіть простий план тексту.
- ❖ Усно перекажіть текст за складеним планом.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ

27 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте звертання. Яка роль звертань у мовленні? Звертеся з правилом.

1. Люба осене, ти прийшла! (*І. Коваленко*). 2. Ти не дихай, осене, здаля сніговою хмарою на мене (*П. Перебийніс*). 3. Осінь їде на коні. Не спіткнися, кінь багрянний! (*В. Сосюра*). 4. Ти впізнав мене, лісе! (*Я. Камінецький*). 5. Так шуміть же, гаї неозорі (*В. Сосюра*). 6. Не сам, дощику, ходи, інших дощиків веди! (*О. Орач*). 7. Земле! Як тепло нам із тобою! (*Г. Манів*). 8. У радості, у горі йду, криниченько, до тебе! (*П. Перебийніс*).

ЗВЕРТАННЯМ називають слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються (адресата мовлення).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка: *Подай, брате, руку!* (*Б. Лепкий*).

У реченні звертання виділяють комами: *Добрий вечір, Броніславо Михайлівно!* (*М. Стельмах*). Якщо звертання вимовляють з окличною інтонацією, після нього ставлять знак оклику: *Калинонько!* Ти — з маминої пісні (*В. Василашко*). *Ой палка ти була, моя пісне!* (*Леся Українка*).

- ➔ ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.
- ❖ Визначте звертання непоширені та поширені.
- ❖ Які зі звертань є риторичними? Свою думку доведіть. Значення терміна *риторичне звертання* з'ясуйте за Словничком термінів.
- ❖ Визначте вжиті в реченнях назви почуттів. Витлумачте суть цих почуттів.

28 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Земле барвінкова дай мені здоров'я! (*П. Перебийніс*).
2. Любов до тебе Україно найкращий в світі оберіг (*В. Черепков*).
3. Не крийся туманом найрідніше небо (*Т. Масенко*).
4. Розступіться горі та біда дайте щастю й радості дорогу (*М. Луків*).
5. У комп'ютері не закласти доброти. Це все набуток древній твій людино! (*Л. Забашта*).

- ❖ Прочитайте записані речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- ❖ Визначте звертання непоширені й поширені.
  - ❖ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи є членом речення звертання?
  - ❖ Які звертання ви вживаєте у спілкуванні зі знайомою людиною? Чи впливає на вибір звертання її вік? Як саме? Як звертаєтесь до людини незнайомої?
  - ❖ Визначте й підкресліть у словах вивчені орфограми. Який розділ науки про мову вивчає правопис слів?

29 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.**

1. Терпи (хлопець) козаком будеш а з козака в отамани попадеш (*Народна творчість*).
2. А на чому ми спинились дорогий ти мій (козак)? (*О. Омельченко*).
3. Не зупиняйся (друг) в хуртовині (*П. Воронько*).
4. Будь здоров ти мій любий (юнак)! (*П. Тичина*).
5. Хворіти (парубок) доволі (*М. Стельмах*).
6. Де ж ти подівся наш старий (співак) ти заспівай нам про життя козаچه! (*А. Метлинський*).

- ❖ У яких словах при творенні відмінкових форм відбулося чергування звуків? Назвіть ці звуки. Який розділ науки про мову вивчає звуки мови та мовлення?
- ❖ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків.
  - ❖ Складіть і запишіть речення, які відповідали б таким схемам:

1. ЗВ! _____ . 2. _____ , ЗВ. 3. _____ , ЗВ, _____ .

30 **Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перестройте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Утворені речення запишіть.**

1. Росла в гаю конвалія під дубом високим (*Леся Українка*).
2. Чорнобривці чорноброві квітнуть в тиші вечоровій (*В. Кравчук*).
3. До мене з поля і лісів приходять в гості нові квіти (*І. Коваленко*).
4. Вітер із листя у парку виклав гарну мозаїку (*О. Дяк*).

- ❖ У записаних реченнях укажіть звертання непоширені й поширені.
- ❖ Якими за метою висловлювання є записані вами речення?
- ❖ Якими частинами мови виражено звертання? У формі якого відмінка їх ужито?
- ❖ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення слів та особливості їхнього вживання?
- ❖ Складіть і запишіть невеликий текст за змістом плаката. Уживайте звертання.

31 Прочитайте речення. Визначте вставні слова. Чому такі слова називають вставними?

1. Людина, може, й не безсмертна, але безмежна (П. Загребельний). 2. На жаль, помирають герої, на щастя, ще є патріоти (А. Камінчук). 3. Добро і зло. На їх межі не раз здригався світ, звичайно (В. Черепков). 4. Майбутнє, зрештою, залежатиме від рівня духовності людини (Олесь Гончар). 5. Будь ласка, будь сильним і мужнім! (О. Слоньовська).

- ❖ Визначте значення кожного вставного слова. Звертайтеся з таблицею.
- ❖ Яка роль вставних слів у мовленні? Чи є ці слова членами речення?

Слова і сполучення слів, які виражають ставлення мовця до висловлюваної ним думки або характеризують спосіб її оформлення, називають ВСТАВНИМИ.

ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:	
ДОСТОВІРНІСТЬ ПОВІДОМЛЕННЯ, УПЕВНЕНІСТЬ	<i>звичайно, справді, безперечно, дійсно, без сумніву, безумовно, певна річ</i>
НЕВПЕВНЕНІСТЬ, МОЖЛИВІСТЬ, ІМОВІРНІСТЬ	<i>може, мабуть, певно, можливо, здається, очевидно</i>
ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ	<i>на думку..., за свідченням..., як відомо, як зазначено..., кажуть, по-моєму</i>
ЕМОЦІЙНУ ОЦІНКУ ПОВІДОМЛЮВАНОВОГО	<i>на щастя, на жаль, на диво, на сором, на лихо, дивна річ</i>
ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ДУМОК, ВИСНОВОК, ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПОПЕРЕДНЬОЮ ДУМКОЮ	<i>по-перше, по-друге, отже, зрештою, нарешті, до речі, виявляється, навпаки, проте, однак</i>
УВІЧЛИВІСТЬ	<i>будь ласка, вибачте, прошу вас, даруйте, дозвольте</i>

32 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Мабуть пів світу я уже об'їхав (*І. Коваленко*). 2. Заблудилися напевно в цьому лісі ми з тобою (*О. Слоньовська*). 3. Ви може маєте яку яснішу путь? (*Леся Українка*). 4. Нам з тобою видно по дорозі (*Л. Костенко*). 5. Брив собі вітрам наперекір інколи можливо манівцями (*Р. Мазій*). 6. І я був неправий звичайно (*О. Довженко*). 7. На його думку ситуація набувала загрозливого характеру (*Ю. Бедзик*). 8. Я мрію про завтрашнє отже існую (*О. Луній*).

- ❖ Що виражає кожне зі вставних слів?
- ❖ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.

33 Прочитайте вірш Івана Коваленка, дотримуючись правильної інтонації. Визначте в тексті вставні слова.

У мене зразу ж біля хати
Росте старий, кремезний в'яз,
Розкинув віти, дивні шати,
У землю коренем зав'яз.
Той в'яз шумить... Зелене листя
Про щось розказує мені,
Старому в'язу, мабуть, сниться
Далека юність навесні...
І я гадаю: хтось весною
Його, напевно, посадив,

Хтось поливав його водою,
Оберігав і городив?
Він вже помер... Його немає,
Лиш в дереві лишився жить,
А в'яз росте, і сонце сяє,
І листя з вітром гомонить.
Зроблю я радість для старого,
І рід його я збережу:
Я тут близьенько біля нього
Малого в'яза посаджу.

Звичайно, він розкине віти,
Великим стане і міцним,
Хтось, певно, буде теж сидіти
І буде мріяти під ним.
І листя, свіже і зелене,
Над ним тихенько зашумить,

І він подумає про мене
Нехай одну коротку мить,
І зрозуміє, що рікою
У безвість весни наші йдуть,
Він зрозуміє!.. А весною
І сам посадить в'яза тут.

- ✿ Визначте тему й головну думку вірша.
- ✿ Що уособлюють у фольклорі дерева: дуб, граб, в'яз? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте вставні слова: *мабуть, певно, очевидно, без сумніву.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Деякі слова можуть виконувати роль і вставних слів, і членів речення. У таких випадках треба бути особливо уважним у вживанні розділових знаків.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Все навколо казкою здається
(*Б. Остапенко*).
Хай життя буде схоже на диво!
Хай живеться цікаво й щасливо!
(*Із привітання*).

Здається, це було зі мною вчора
(*В. Сосюра*).
На диво, слова красиві не завжди
правдиві (*Народна творчість*).

Підказка ↘

Вставні слова не є членами речення, тому вилучення їх із речення не призводить до руйнування його граматичної будови, хоча зі змістового боку речення втрачає відтінки значення, яких їм надають такі слова (*упевненість, невпевненість у повідомлюваному, емоційна оцінка повідомлюваного та ін.*).

34

Прочитайте. Перепишіть лише речення, у яких є вставні слова. Розставте розділові знаки.

1. Може зламатися тіло але ніколи — дух (*О. Стефанович*).
2. Може прийде звістка радісна мені (*А. Малишко*). 3. На щастя життя без несподіванок не обходиться (*О. Забужко*). 4. На щастя не покладайся а в нещасті у відчай не вдавайся (*Народна творчість*).

- ✿ Поясніть, як ви розрізняєте вставні слова та однозвучні з ними члени речення.
- ✿ Складіть і запишіть речення, у яких слова *на мою думку* та *на радість* вживалися б як:

1) вставні слова; 2) члени речення.

35 **Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Україно під небом твоїм калинові пливуть острови (*А. Демиденко*). 2. Напевно стоїть біля рідного ганку червона калина (*С. Бражник*). 3. Ти стоїш на узбіччі дороги калино (*Є. Гуцало*). 4. Уже кущі калини зодягли мабуть в дівчат позичені корали (*Є. Гуцало*). 5. Справді в цім домі ще стільки тепла! Осене може пізніше б зайшла? (*Л. Скурда*). 6. Мій друже я красу люблю! (*М. Вороний*). 7. Краса можливо нас таки врятує (*М. Руденко*).

- ➔ ❖ Уживаючи звертання і вставні слова, напишіть стислий лист одному з таких адресатів: близькому родичу, найкращому другу, відомому журналістові, співаку або кіноактору.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**НАПИСАННЯ ЕСЕ В П УБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ З ВИКОРИСТАННЯМ РЕЧЕНЬ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ****36** **Прочитайте. Визначте речення зі звертаннями та вставними словами.**

Мабуть, кожному з нас змалку хочеться, щоб птахи, риби та звірі нас не боялися. Хочеться, щоб вони знали, що ти не зробиш їм ніякої шкоди, а просто доторкнешся, погладиш і відпустиш. У тому, щоб доторкнутися, є дещо таке, що його важко пояснити. Справді, здається непристойним і неможливим доторкнутися до дорослої людини, а тим більше — погладити її, особливо, коли ви незнайомі.

А от малу дитину хочеться й можна погладити завжди, навіть коли вперше бачиш. І так само погладив би й тебе, птаху і звіре.

Можливо, це бажання — не тільки дивна людська забага́нка, а щось важливіше і глибше, якась ознака давнього й зовсім забутого братства між усіма живими істотами (*За В. Жежерою*).

- ➔ ❖ Чи є висловлення текстом? Відповідь обґрунтуйте.
- ❖ Сформулюйте проблему, покладену в основу міркувань автора. Чи замислювалися ви про «братство» людини із живою природою — птахами, звірами, рослинами? Чи відчували близькість із ними?
- ❖ Чи можна віднести створений письменником твір до жанру есе? Звіртеся з поданим нижче правилом.

ЕСЕ — самостійна творча робота, ознаками якої є:

- особистісний характер сприймання проблеми та її осмислення;
- невеликий обсяг, вільна композиція;
- невимушеність та емоційність викладу.

37 Прочитайте. Що поєднує цей текст із текстом вправи 36?

Недавно зателефонував мені із села сусід і сказав, що буря звалила нашу тополю.

Це була знаменита тополя. Всі знали її. Безумовно, вона була найвищим у наших краях деревом. Дивна річ, таких великих тополь більше не росло, хоч і садили їх то тут, то там. Деякі з них постарили й повсихали, інші ростуть, але так і не стали вищими за нашу або хоча б рівними їй.

Тепер, коли тополя впала, я пережив, окрім жалю, ще одне відчуття, певно, навіть гостріше, аніж просто жаль. Воно було схоже на сором. Так ніби багато людей із нашого роду, які давно повмирали і яких я отак разом рідко згадував — наче вони всі разом прийшли й сказали, що я не встеріг тополю. І я кілька днів після того ходив і подумки виправдовувався. Якби всі мої в іп'равдання скласти в слова, вийшло б щось отаке: «Добре, шановні діди і прадіди, вам жилось, як вас було багато, а тополя була ще молодою!» (*За В. Жежерою*).

- ➔ ❖ Чому письменника так вразила «смерть» старої тополі? Чи можна сказати, що для автора тексту тополя була уособленням пам'яті про його рід і рідний дім? Відповідь обґрунтуйте.
- ❖ Згадка про які почуття автора надають текстові емоційності? Чому по смерті дерева письменник пережив жаль і сором? Витлумачте суть цих почуттів. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- ❖ Що символізує тополя у світовому фольклорі? А в українському? Які вірші й пісні про це дерево ви знаєте?

ДОВІДКА ↵

Давні греки вважали, що тополя благотворно впливає на самопочуття людини, на її настрій, тому саджали це дерево поблизу житла. З легкої руки вченого Карла Ліннея за цим деревом закріпилася наукова назва «популюс», що грецькою мовою означає «народна» (*З Вікіпедії*). В українському фольклорі тополя є оберегом хати, подвір'я, символізує дівочу вроду.

38 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Підготуйтеся до відповіді на питання «Чи завжди спілкування людини з природою є нині гармонійним?». Відповідь побудуйте у формі роздуму. Твердження аргументуйте прикладами з реального життя.

- ➔ ❖ Чи є гармонійні стосунки людини з природою цінністю? Відповідь обґрунтуйте.
- ❖ Чи можуть ваші висновки та дібрані вами приклади-факти стати основою для створення есе? Поясніть.

39 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Напишіть у співавторстві есе в публіцистичному стилі на одну з тем (на вибір):

- Гармонія людини і природи як велика духовна цінність.
  - Земле барвінкова, дай мені здоров'я!
- ➔ ❖ Працюючи, користайтесь поданою на форзаці підручника пам'яткою «Як написати есе».
- ❖ Використовуйте в тексті есе речення зі звертаннями та вставними словами.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

40 Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Які з речень прості, які — складні? Як ви це визначили? Звертайтеся з таблицею.

1. Душа душу чує, а серце серцю вість подає. 2. Щире серце в дорозі не спіткнеться. 3. Куди серце лежить, туди й око біжить. 4. Щирому серцю дорога відкрита. 5. Якщо прийшла думка до серця, то з вуст зірветься слово. 6. Щире слово, добре діло душу й серце обігріло. 7. Нецира душа не варта й гроша. 8. Якщо пісня в тебе іскриста, то й душа твоя чиста (*Народна творчість*).

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ	
ПРОСТІ	СКЛАДНІ
мають одну граматичну основу:	мають дві або більше граматичних основ:
<i>Щире вітання <u>дорожче</u> за частування.</i>	<i>Як ти вітаєш, так і тебе люди <u>віта-</u> <u>тимуть</u>.</i>

Складне речення має головну частину й залежну (або кілька залежних). Від головної частини до залежної можна поставити питання: Не дасть сад урожаю, (коли?) коли ти не подбаєш.

41 Перепишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. Укажіть речення прості та складні.

1. Кожний птах летить до свого гнізда (*Народна творчість*).
2. У рідному краї і серце співає, у рідному краї небо безкрає (*М. Бакай*).
3. Ласкава, щедра і привітна лежить навкіл твоя земля (*Л. Компанієць*).
4. Горить мені вікно у рідній стороні, щоб я не заблукав між вікнами чужими (*А. Кичинський*).
5. І земля у ріднім краї найрідніша, найтепліша (*М. Сингаївський*).
6. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*).

- ➔ ❖ Сформулюйте тему, що об'єднує подані речення. Які цінності речення стверджують?
- ❖ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

42 Роздивіться таблицю на с. 28. Перепишіть подані після неї речення, підкресліть у них граматичні основи.

КОМУ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ СТАВИМО:

Якщо частини складного речення поєднані без сполучників	<u>Слово</u> людину <u>рятує</u> , слово ж її <u>нищить</u> .
Якщо частини складного речення поєднані сполучниками <i>і, та, а, але, проте, однак, що, щоб, бо, коли, поки, бо, тому що, як, якщо, якби, тому що та ін.</i>	<u>Шабля</u> <u>ранить</u> голову, а <u>слово</u> <u>цілить</u> у душу.

1. Золото й срібло не старіють, батько й мати безцінні.
2. Мудра дитина тішить своїх батьків, а ледар їх засмучує.
3. Ти подбай, щоб батько й мати раділи за тебе, а твої вихователі з любов'ю дивилися на тебе.
4. Коли ти відкинеш лукавство і неправду від себе, усі дороги рівно вестимуть тебе вперед (*З Біблії*).

- ➔ ❖ Визначте складне речення, частини якого поєднані без сполучника.

43 З кожної пари простих речень утворіть складне, використавши для поєднання частин сполучники або без них.

1. З моря води не виливають. З пісні слів не викидають.
2. Найдорожча для мене пісня — колискова. З нею мене мати колисала.
3. Чую рідну я чарівну пісню. Серце голосно в грудях б'ється.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

ПРЯМОЮ МОВОЮ називають висловлення якоїсь особи, передане дослівно, без змін.

Пряма мова супроводжується **СЛОВАМИ АВТОРА**, які вказують, кому вона належить.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

А: «П».	<i>Віти листям шелестять: «Раді сонце ми вітатъ»</i> (М. Демидов).
А: «П! (?)»	<i>Пожовклый лист шепнув: «Забудь про все!»</i> (В. Сосюра). <i>Стою і думаю: «Навіщо втрачає літні чари сад?»</i> (Д. Луценко).
«П», — а.	<i>«Іди і вертайся, будь ласка»</i> , — шуміла мені трава (В. Підпалый).
«П! (?)» — а.	<i>«Дай мені квітку з поля!»</i> — я попросила в землі (М. Чумарна). <i>«Хто ти?»</i> — пита вербова гілка (М. Процик).

- 44** Прочитайте речення мовчки, визначте в кожному пряму мову та слова автора. Прочитайте речення вголос у такій послідовності: 1) речення, у яких пряма мова стоїть після слів автора; 2) речення з прямою мовою перед словами автора.

1. Ми всі уклінно просимо: «Заходь у гості, осене!» (*За І. Кульською*). 2. «Ось уже й осінь!» — сказав Богдан (*М. Стельмах*). 3. Знімаю трубку і питаю у лелеки: «Скажи, чи ще до осені далеко?» (*Н. Кур'ян*). 4. «Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає?» — в неньки спитала дитина (*Леся Українка*). 5. «Ось я йду!» — обізвалась зима (*Леся Українка*).

- ➔ ❖ Поясніть у реченнях із прямою мовою розділові знаки. Звертєся з таблицею.

- 45** Визначте в кожному з речень пряму мову та слова автора. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Шепочу устами любові Матусю скажи мені слово (*П. Перебийніс*). 2. Стоїть гора високая раптом заспівала мама (*Зірка Мензатюк*). 3. Від мами любові в дитинстві почув я вперше ці слова Реве та стогне Дніпр широкий сердитий вітер завива (*За В. Шкодою*). 4. Сідай біля мене синку каже батько (*П. Куліш*). 5. Як гарно в світі говорить сам до себе дід (*М. Стельмах*). 6. Хто ви прапрадіди гукаю (*П. Перебийніс*). 7. Я приходжу в гості до старезного дере-

ва і розмовляю з ним Доброго вечора прадіду Як ваше здоров'ячко (Д. Чередниченко).

- ➔ ✳ Поміркуйте: чому речення з прямою мовою не можуть бути простими.
- ✳ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть розділові знаки при звертанні.
- ✳ Позначте у словах вивчені орфограми.

46 Прочитайте текст за особами. Чи згодні ви з думкою, що діалог є різновидом прямої мови? Свою відповідь обґрунтуйте.

Жив у лісі Соловей. Коли птах співав, усе живе завмирало від захоплення. А співав він про весну, кохання, радість і тривогу.

Та ось у лісі з'явилася чорна Ворона. Вона прилетіла з чужого краю і зовсім не розуміла мови тутешніх птахів. Невдовзі відбувся концерт пернатої гості. Вона репетувала на весь ліс, махала крилами і так вихвицювала хвостом, що гілка тряслася разом зі співачкою.

Птахи захоплено хвалили Ворону.

— Це зірка лісової естради! **Темпераментна, оригінальна!**

— Хіба можна порівняти її із солодкоголосим Солов'єм?

— Ще б пак, адже це залітна співачка! Правда, ми не розуміємо її слів, але ж нині модне все незрозуміле!

Після цього птахи розкритикували Солов'я, оголосивши його спів солодкавим і примітивним.

Соловей образився, розгубився і пішов на пенсію. Він не відчував ревностів, його охопив розпач. Птах донині ховається в тіні гілок.

Птахи не мають до нього співчуття, вони втратили до нього цікавість.

Нахабна й самовпевнена Ворона стала уславленою співачкою.

Подійкують, що вона стала лауреатом премії імені Солов'я

(Т. Братченко).

- ➔ ✳ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- ✳ Про що цей текст? Розкрийте алегорію образів.
- ✳ Назвіть ужиті в тексті слова — назви почуттів. Витлумачте суть цих почуттів. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.

47 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Складіть байку (прозою) у формі діалогу між двома птахами — перелітним і таким, що залишається зимувати в Україні.

- ➔ ✳ Репліки діалогу вибудуйте із простих і складних речень.
- ✳ Визначте тему байки, доберіть до неї заголовок. Прочитайте байку за особами.

- 48** Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її бабусею, яка хоче подарувати дівчинці на день народження ноутбук. Перші п'ять реплік діалогу складіть і запишіть відповідно до поданих у таблиці схем.

A:	<i>Маленький хлопчик запитує в бабусі:</i>
— P.(?!)	— <i>Коли ти була маленька, в тебе айфон був?</i>
— P, — a.	— <i>Ні, онучку, на жаль, не було, — відказує бабуся.</i>
— P? — a.	— <i>А айпад чи мобільний телефон? — допитується малий.</i>
— P! — a.	— <i>І айпада, і мобільного телефона не було! — відповідає бабуся.</i>
A:	<i>Подумавши, хлопчик питає:</i>
— P.(?!)	— <i>Бабусю, а ти динозаврів бачила?</i>

- 49** Перепишіть діалоги, поділяючи їх на репліки й розставляючи розділові знаки.

1. Каже верба вербі Чом ти вербо в журбі Каже вербі верба Хіба це вербо журба (*А. Камінчук*). 2. Добривечір дівчино Що ти несеш спитав парубок у дівчини яка йшла з відрами на коромислі А хіба не бачиш Моркву сказала сміливо дівчина. А де ж ти набрала тієї моркви В криниці нарвала сказала дівчина й засміялася так неначе соловейко защебетав (*І. Нечуй-Левицький*).

- ➔ ❖ Визначте речення зі звертаннями, поясніть у них розділові знаки.
❖ Що поширеніше в усному мовленні: монолог чи діалог? А в писемному? Чим це пояснити?
❖ Яка форма спілкування (діалог чи монолог) для вас легша? Поясніть чому.

- 50** Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Я пр..вітаюсь Добрий ранок (*Г. Чубач*). 2. Згадалися синові матер..ні слова Д..вись щоб тебе не згубили м'якість і гордість (*М. Стельмах*). 3. Я тобі і небо сину пр..хилила б каже мати (*М. Познанська*). 4. Нам часом кажуть Зважте кож..н крок аби не наробити пом..лок (*Р. Третьяков*). 5. Одні к..даються ліворуч інші праворуч. А я люблю с..редину сказав Черв'як і виз..рнув із яблука (*Ю. Береза*). 6. Коли ти вранці прок..даєшся сп..тай себе Що я маю сьогодні зробити Коли увеч..рі зас..наєш подумай Що я сьогодні зробив (*Піфагор*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

ДІАЛОГ, ЯКИЙ ДОПОВНЮЄ ПРОЧИТАНИЙ ТЕКСТ

51 Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного чотири запитання, які здаються вам найбільш важливими, поставте їх однокласникам та однокласницям. Вислухайте відповіді, за потреби доповніть їх.

Український музичний гурт «Онука» — одне з найяскравіших явищ у музичному житті країни. Композиторкою, вокалісткою, авторкою текстів у проєкті «Онука» є Ната Жижченко. Свої твори Ната називає «поєднанням української електронної музики з українським фольклором».

Ната — онука майстра народних інструментів та музиканта Олександра Шльончика. Завдяки дідусеві цей проєкт і отримав гучну й трепетну назву — Онука.

Про дідуса казали: «найкращий музикант серед майстрів, найкращий майстер серед музикантів». Окрім того, що він сам створював інструменти, він грав на кожному з них. Людина-оркестр!

Трапилося так, що дідусеві доручили реставрувати інструмент, що належав Тарасові Шевченку. Йдеться про торбан, який є різновидом бандури, вірніше, поєднанням кобзи і бандури. Деко було поїдене шашілем, а полагодити інструмент можна було лише деревом тієї породи, з якої створений оригінал. І хоч то була порода ялинки, що вже виродилася, її ніде не залишилося, дідусь роздобув потрібну деревину. І ось ідеальний, зовсім як новий на вигляд інструмент повернувся до черкаського музею...

Один із важливих інструментів у творчості Нати — сопілка. На ній вона грає із чотирьох рочків. Створював ці інструменти так само дідусь — налаштовував їх під об'єм Натиних легень, під її маленькі дитячі пальці. Поки дідусь жив, між ним і онукою була творча співпраця (За інтерв'ю Катерини Константинової, із сайту DT.UA).

- ➔ ❖ Що ще про музичний гурт «Онука» ви хотіли б дізнатися? Сформулюйте кілька запитань, поставте їх однокласникам та однокласницям, вислухайте відповіді.
- ❖ Додаткову інформацію отримайте зі статті Вікіпедії.

52 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Прочитайте. Визначте речення, ускладнені однорідними членами, звертаннями та вставними словами.

Який кущ наймиліший українцеві? Звичайно, калина! Про яку рослину складено найбільше пісень? Звісно, про калину! Квітне калинове диво в казках, легендах, прислів'ях і приказках.

Звідки ти взялася, калино? Чому до тебе, скромний кущику, українці ставляться з такою повагою?

Кажуть, напали якось на нашу землю вороги. Схоплена ними дівчина вирвалася й побігла. Розірвалося її червоне намисто, розсипалися по землі яскраві намистинки. Через деякий час повиростали з них калинові кущі.

Калина — спогад про рідну домівку, про матір, її турботу й пестливі руки. Калина символізує дівочу красу, вірність і любов. А ще калина уособлює силу та безсмертя. «А ми тую червону калину підіймемо, а ми нашу славу Україну розвеселимо!» — співають українці (За В. Супрунечком).

- ➔ ❖ Усно передайте зміст тексту у формі діалогу між двома школярами. Один із них розпитує, чим пояснюється прихильність народу до калини, другий розповідає те, що почув від старших родичів і прочитав. Уживайте речення, ускладнені однорідними членами, звертаннями та вставними словами.
- ❖ Укладіть стислий словничок «Рослини — символи України», указавши, що саме певна рослина уособлює. Назвіть джерела інформації, якими можна скористатися.

53

Чому символом України вважають саме калину? Напишіть про це есе.

§ 3. ВИВЧЕНІ ЧАСТИНИ МОВИ, ПРАВОПИС ЇХ

54 Подані словосполучення запишіть у такій послідовності:

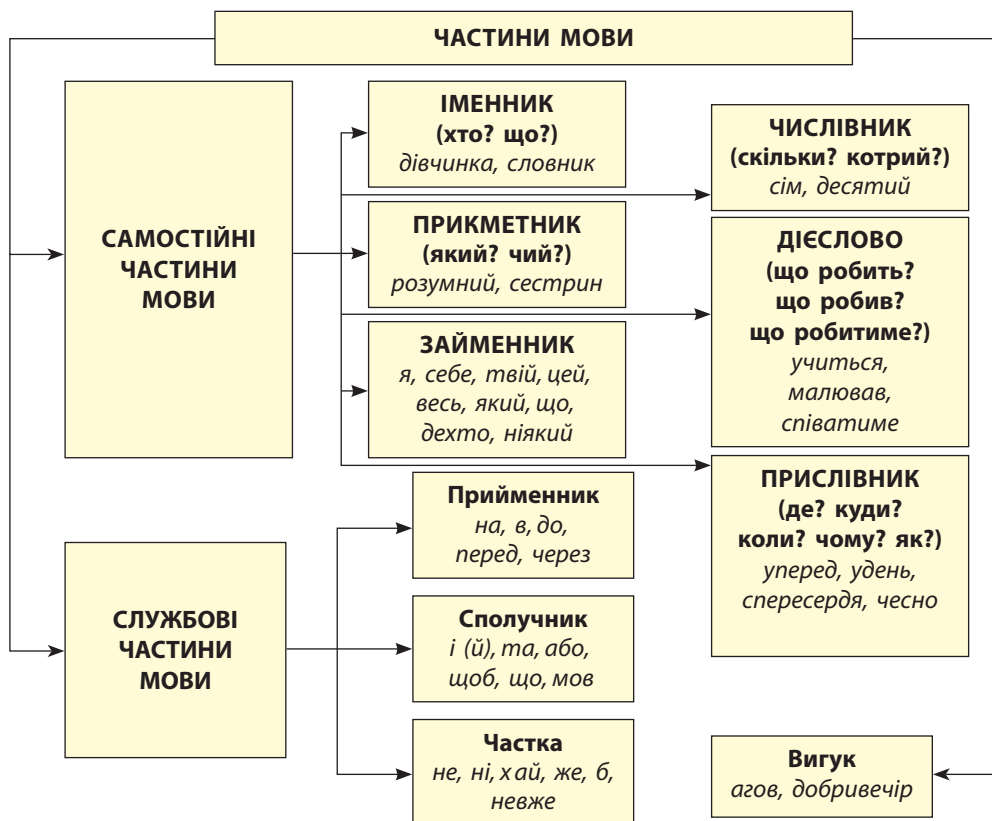
- а) іменник + прикметник;   в) дієслово + іменник;
 б) іменник + іменник;   г) дієслово + прислівник.

Цікава книжка; читати зацікавлено; герой оповідання; переказували на уроці; обговорювати з цікавістю; говорила натхненно; високі оцінки; влучні характеристики; значна користь; очікували продовження; екранізація твору; яскраві враження; значний вплив; чудові спогади.

- ➔ ❖ З трьома словосполученнями складіть речення (усно).
 ❖ Який розділ науки про мову вивчає словосполучення і речення, а який — частини мови?

Слово вивчають різні розділи науки про мову.

Якщо **ЛЕКСИКОЛОГІЯ** досліджує лексичне значення й уживання слів, **СЛОВОТВІР** — способи їх творення, **ОРФОГРАФІЯ** — правила написання слів, **СИНТАКСИС** вивчає слова як будівельний матеріал для словосполучень і речень, то слова як частини мови вивчає розділ науки про мову — **МОРФОЛОГІЯ**.

55 Прочитайте прислів'я. Визначте самостійні та службові частини мови. Поясніть відмінність між ними.

1. На кожній скатертині свій хліб. 2. Язик буває гостріший за шаблю. 3. Золото не іржавіє, розумний чоловік не зазнається. 4. Мудра людина не починає спілкування зі слова «я». 5. Рот — один, вух — двоє, кажи раз, але слухай сорок два рази. 6. Говорив жартома, а висловив усе, що хотів. 7. Язика нікому не пришиєш.

- ❖ Визначте лексичні та граматичні значення виділених слів.
 ❖ Який розділ науки про мову досліджує лексичне значення, походження й уживання слів? Їхні граматичні значення?
 ❖ З якого погляду вивчає слова синтаксис?

56 Прочитайте вірш Любові Забашти. Визначте лексичні й граматичні значення виділених слів. Якими частинами мови є ці слова?

Живе одинока людина,
 Чому ж ми проходимо мимо?
 Живе одинока людина,
 Ніким у житті не любима.

І серце у неї відкрите
 Для ласки людської й привіту,
 Печальним льодком оповите,
 Віддалене горем від світу.

Чому ж ми не прийдемо в хату,
 Її не покличем з собою?
 І буде одна вікувати
 Людина з своєю журбою,

Нам легше, бо ми не самотні,
 Ходімо ж до неї в світлицю!
 І серце людини з безодні
 Полине за нами, як птиця.

- ❖ Доберіть до вірша кілька варіантів заголовків. Що відображає кожен із них — тему чи головну думку тексту? Якими частинами мови виражений кожен заголовок?
 ❖ Чи є самотні люди серед ваших знайомих? Чи доводилося вам їм допомагати? У чому і як? Розкажіть про це.

57 Перепишіть, розставляючи розділові знаки. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. Визначте, якою частиною мови виражений кожен член речення. Звертеся з таблицею «Частини мови».

1. **Здоров'я** цінніше за багатство. 2. Лагідне слово — **найкращі ліки**. 3. Від хвороб і старості рятують такі лікарі увага і спокій (*Народна творчість*). 4. Лиш добро одне **безсмертне** зло подовгу не живе! (*Шота Руставелі*). 5. Коли ти твориш **добро** сам відчуваєш радісне **задоволення** (*Г. Сковорода*).

- ➔ ❖ Наведіть приклади ситуацій, коли ви допомагали літній людині. Чому робити це необхідно?
- ❖ Який розділ науки про мову вивчає правопис слів? Поясніть значення терміна *орфограма*.
- ❖ Визначте орфограми у виділених словах. Написання слів обґрунтуйте правилами.
- ❖ Які з визначених вами орфограм є буквеними? Які — небуквеними? Звіртеся з таблицею.

Орфограми БУКВЕНІ:	Орфограми НЕБУКВЕНІ:
вибір написання слова (певної букви) з низки можливих варіантів за умови однакової вимови	написання слів разом, окремо, через дефіс, апостроф, перенос слів, скорочення слів
Наприклад: <i>веселка</i> — орфограма : букви <i>e-i</i> , що позначають ненаголошені голосні в коренях слів; <i>боротьба</i> — орфограма : букви, що позначають приголосні звуки, які уподібнюються; <i>спекти</i> — орфограма : букви <i>з-с</i> у префіксі <i>з-</i> (<i>с-</i>)	Наприклад: <i>нехтувати</i> — орфограма : <i>не</i> з дієсловами; <i>міжгір'я</i> — орфограма : апостроф; <i>водограй</i> , <i>чорно-білий</i> — орфограма : написання складних слів разом, через дефіс; <i>кг</i> , <i>год</i> — орфограма : скорочення слів

58 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

У кожному з поданих слів визначте орфограму (або кілька орфограм). Обґрунтуйте написання слів відповідними орфографічними правилами.

Краєвид, премудрість, Полтавщина, Чорне море, синьо-жовтий, Причорномор'я, заозер'я, юннат, морозиво, пів дня, електроплита, список, віконниця, кг, вагонобудівний.

- ❖ Слова з небуквеними орфограмами запишіть.
❖ Чи дотримуєтеся ви правил орфографії, пишучи смс-повідомлення, спілкуючись у соціальних мережах? Відповідь обґрунтуйте.

59 Подані слова запишіть відповідно в чотири колонки.

СЛОВА З ОРФОГРАМОЮ у:			
префікси	корені	суфікси	закінченні

Презавзятий, печиво, вишнею, вуличка, тривога, пшениця, дунайський, ста (числівник), краєчок, минуле, барвінку, хазяїн, екзамену, Анатоліївна, широкий, примовляти, кручею, здоровенний, хилити, розквіт, зчесати, скотитися, школярем.

60 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

У кожному слові визначте орфограму. Доберіть і запишіть по два слова з тією ж орфограмою. Орфограми підкресліть.

I. Зорепад, високий, свято, український, пісенний, Оксанці, яскраво-синій, знання, ручний, причарувати, менший, незорій, радісний.

II. Навчається, сходи, любиш, спортзал, контрастний, серіал, будь-хто, інвестор, диск, ні перед чим, кішка, не може, журиться, (у) сорочці.

- ❖ Назвіть небуквені орфограми.
❖ Витлумачте слова давньоримського поета Горация: «Щоб грамотно писати, потрібно безперервно мислити». Чи не втратили ці слова актуальності? Поясніть свою думку.

- ✦ Складіть фантастичне оповідання за картиною-триптихом сучасної української художниці Каті Дудник.

61 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риси.

1. Над сон..им містом легко/крилим роєм літають красні мрії, давні сни (*Леся Українка*). 2. Л..тів журавлик на кр..хких кр..лятах над пр..рвою ро..бурханої вул..ці (*П. Перебийніс*). 3. Цілу ніч смієт..ся дощ, і асфальт став темно/сірий (*Ю. Мельник*). 4. Гасне остан..я зірка у н..бесах бе..дон..их (*М. Луків*). 5. Л..мон..ий віт..р задмухав понад..ніпровий вечір (*М. Вінграновський*). 6. Мій улюблений колір — ж..вто/г..рячий, він бе..страшний і бе..журний (*О. Сандига*). 7. Ніч пр..слухает..ся до порожніх вул..ць і німих тротуарів (*М. Семенко*).

- ➔ ✦ Позначте у словах орфограми. Поясніть написання слів орфографічними правилами.
- ✦ Поясніть ужиті в реченнях розділові знаки.
- ✦ В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗДУМУ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

- 62 Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: як часто ви вступаєте в суперечку з однокласниками та однокласницями, старшими людьми? З яких питань?

У житті нам часто доводиться вступати в суперечки. У тлумачному словнику зафіксовано таке значення цього слова: «Супе-

речка — словесне змагання між двома або кількома особами, які не погоджуються в якомусь питанні». У науковій літературі цим словом позначають процес обміну протилежними думками.

Дискусія — словесне змагання, метою якого є з'ясування та протиставлення різних думок про суперечливі питання, а також пошук і виявлення істини. Учасники дискусії прагнуть дійти правильного висновку, знайти спільне розв'язання проблеми (За Л. Павловою).

- ➔ ❖ Пригадайте телепередачі, в основу яких покладено обговорення суперечливих питань, яке часто переходить у дискусію. Які з дискусій особливо вам запам'яталися? Чим саме? Кого з ведучих дискусійних телепередач ви запам'ятали? Чому?
- ❖ Назвіть художні твори, під час обговорення яких на уроках виникла дискусія. Чи була вона цікава? Чим саме?
- ❖ Чи завжди дискусії корисні? Поясніть вислів *недискусійне питання*.
- ❖ Який стиль у дискутуванні найдоцільніший? Свою думку обґрунтуйте.

63

Прочитайте. Чи можна сказати, що порушене в тексті питання має дискусійний характер? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЧОМУ НАМ ПОТРІБНА ПОЕЗІЯ

Часто доводиться чути: «Навіщо оті вірші? Кому здалася ваша поезія? Будь-яку думку чудово можна висловити прозою. І простіше, і зрозуміліше. Ніж витратити на оті поезії час, краще в комп'ютерну гру пограти! І швидкість реакції потренуєш, і задоволення отримаєш!»

Та невже авторові цих слів не доводилося переживати від поетичних рядків потрясіння? Невже він ніколи не брав на самоті збілочку віршів і вдумливо не прочитав дві-три поезії? Невже отримане від їх читання задоволення можна порівняти з хай і цікавою, але такою бездушною грою?

Поезія — звучання душі, адже душа не буває німою! Поезія пробуджує смуток і радість, заспокоює або викликає біль. Вплив поезії на людину неможливо передати словами. Вона — віддзеркалення розмаїтого духовного світу.

Знаєте давньогрецьку легенду про гору Парнас? На ній щовесни вилили танк і сестри Аполлона. Це — музи, прекрасні юні богині. Кожна з них була покровителькою котр'ягось виду мистецтва. Музи співали, Аполлон же перебирав струни своєї золотої кіфари.

Звичайно, кожен чув вислів «зійти на Парнас». Це означає — дорівнятися талантом до муз та Аполлона.

Якось музи співали так гарно, що вся природа застигла від зачарування, а гора Гелікон почала швидко рости й доросла до неба. Тоді олімпійські боги наказали крилатому коневі Пегасу повернути гору на місце. Кінь ударив копитом й утоптав гору в землю. На міс-

Джон Сінгер Сарджент.
Аполлон і Музи

ці удару забило джерел ó. Його чудодійна вода надавала поетам натхнення й наснаги.

Може, комусь із вас відомий смак води цього джерела? Може, хтось пробує віршувати? Це чудово. Проте не забувайте, що навчитися римувати — ще не означає стати поетом. Тому не поспішайте кожен створений вами рядок читати товаришам або надсилати до редакції. Поети пишуть не заради слави, а для душі! (*Із журналу «Берегиня»*).

- ➔ ✦ Визначте тему й головну думку тексту.
- ✦ Назвіть покладений в основу тексту тип мовлення.
- ✦ Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- ✦ Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть докладний переказ.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

СКЛАДАННЯ І РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ ТА МОНОЛОГІВ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

- 64** Складіть і розіграйте діалог між семикласником і його дідусем. Дідусь намагається переконати онука, що ніщо у світі не може зрівнятися з безпосереднім спілкуванням із книжкою. Хлопець чемно наполягає на тому, що друкovanу продукцію невдовзі мають повністю витіснити електронні носії: планшети, айпади, айфони та ін. У репліках використайте подані в рамці вислови.

На мою думку; як мені здається; виправте, якщо я помиляюсь; не буде зайвим нагадати; вибачте мою наполегливість; дозвольте з вами не погодитись.

- 65** Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її літньою сусідкою щодо того, що вулиці, на якій вони мешкають, повернено історичну назву. Сусідка висловлює незгоду з такою зміною. Дівчинка наполягає на доречності й навіть необхідності зміни назви. У репліках уживайте подані в рамці вислови.

Вибачте; перепрошую; шануючи ваш досвід; з усією до вас повагою; дозвольте не погодитися; дозвольте висловити своє ставлення (свою думку).

- ❖ Як особисто ви ставитеся до перейменування вулиць? Свої думки сформулюйте у формі роздуму. Дотримуйтеся публіцистичного стилю.

- 66** Уявіть, що до вашого класу прийшов новачок, захоплений гаджетами — електронними пристроями, що поєднують у собі високі технології. Кохаючись у планшетах, айпадах, айфонах, хлопець намагається довести що друкovanі книжки дуже скоро будуть забуті. Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбутися між цим учнем та найактивнішим у вашій школі читачем (читачкою) художньої літератури, який (яка) віддає перевагу саме традиційній «паперовій» книжці.

- 67** Обговорюючи на уроці екранізацію літературного твору, хтось із учнів назвав наш час добою телебачення. Більшість семикласників та семикласниць із ним не погодилися, вказуючи на переваги Інтернету перед телебаченням. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру на цю тему у класі. Висловлені думки підтверджуйте посиланнями на конкретні телепередачі та вебсайти.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 4. ДІЄСЛОВО: ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

68 Прочитайте вірш Галини Гордасевич. Поставте питання до виділених слів. Що вони називають? Звертайтеся з поданим нижче правилом.

Хрущі над вишнями гудуть,
В саду **дрімають** сонні вишні,
А матері до хвірток **вийшли**
Поглянуть, чи сини ідуть.
Як легко матерям **зітхати!**
Сягнувши далей і висот,
Сини **вертаються**. І от
Сім'я **вечеря** коло хати.
Вже соловей **завів** своє
Десь у гущавині вишневій,
А у високім чистім небі
Вечірня зіронька **встає**.
І от **поснули** вже сини.
А в матерів нові турботи.
Весь вік готові **ждать** вони
Синів із мандрів чи з роботи,
Лиш щоб ніколи — із війни.

➔ ❖ З якою відомою кожному українцеві поезією перегукується вірш? Хто її автор? Прочитайте цю поезію напам'ять, визначте в її тексті дієслова, до кожного поставте питання.

ДІЄСЛОВО — самостійна частина мови, що називає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити? що роблять? що зроблять? що робили? що зробили?* тощо.

Дієслова мають такі граматичні категорії: **час, число, особу, рід, вид, спосіб**.

У реченнях дієслова найчастіше виконують роль присудків:

Мати колихала дитинча (Д. Луценко). Наївно дивиться дитя (П. Перебийніс).

69 Роздивіться таблицю. До якої колонки ви віднесли б кожне з поданих дієслів?

ДІЄСЛОВА ОЗНАЧАЮТЬ:				
КОНКРЕТНУ ФІЗИЧНУ ДІЮ	СТАН	ВИЯВИ ОЗНАКИ	ПРОЦЕС МОВЛЕННЯ І МИСЛЕННЯ	СТОСУНКИ МІЖ ЛЮДЬМИ, ПОЧУТТЯ І ПЕРЕЖИВАННЯ
<i>будувати</i>	<i>спати</i>	<i>біліти</i>	<i>розповідати</i>	<i>шанувати</i>
<i>креслити</i>	<i>стояти</i>	<i>блищати</i>	<i>міркувати</i>	<i>поважати</i>

Думати, рухатися, упіймати, відповідати, радіти, переписувати, малювати, боронити, любити, загрожувати, мислити, сидіти, сумувати, співчувати, голубити, захищати, бігти, ткати, гадати, вишивати, висіти, нападати, жаліти, обіцяти.

➔ ❖ Визначте серед дієслів синоніми та антоніми.

70 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Перепишіть прислів'я, визначте й підкресліть у кожному з них граматичні основи. Якими членами речення є дієслова?

1. Материна молитва з дна моря підіймає. 2. Пташка тішиться весною, а дитина радіє матері. 3. Біля матері дитя не горює й не нудьгує. 4. І ворона вороненят любить, хвалить і пестить. 5. У дитини болить пальчик, а в матері пече серце. 6. До батька чемно вітаються, а матері низько вклоняються. 7. Дівчата шиють і співають, а мати поре і плаче.

- ➔ ❖ Назвіть дієслова, вжиті в переносному значенні. Які дієслова означають почуття і переживання?
- ❖ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.
- ❖ Визначте складні речення, обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.
- ❖ Підкресліть орфограму «знак м'якшення». Поясніть уживання знака м'якшення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Дієслова на **-ть, -ться** пишуть зі знаком м'якшення: *знають, навчаються*.

Дієслова на **-ться** вимовляють так: *сміються* [с'м'ійуц':а], *граються* [гра́йуц':а].

Дієслова на **-ш, -шся** пишуть без знака м'якшення: *знаєш, навчаєшся*. Вимовляють їх так: [зн айе^мш], [нав^ечайе^мс':а].

71 Прочитайте речення, визначте дієслова.

1. Мати наша — сивая горлиця. Все до її серденька **горнеться** (Б. Олійник). 2. На сонечку зігрієшся, до матері **приголубишся** (*Народна творчість*). 3. Де мати посіє, там **стелиться** ласка, де мати посадить, там сходить добро (В. Крищенко). 4. Як виростеш ти, сину, не **лякатимешся** втоми і негоди (За Г. Гордасевич).

- ➔ ✳ Написання виділених дієслів зі знаком м'якшення та без нього обґрунтуйте орфографічними правилами.
 ✳ Вимовте виділені слова відповідно до правил орфоєпії.
 ✳ Визначте час, особу, число кожного з дієслів.

72 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

1. Діло розумом **починаєт..ся**, а руками робит..ся. 2. Коли за все візьмеш..ся, то нічого не зробиш... 3. Кому місяць світит.., тому й зорі всміхают..ся. 4. Всяка іржа очищаєт..ся, та сліди лишають..ся. 5. Раз обпечеш..ся, то другий раз **побережеш..ся**. 6. Краще бит..ся з орлом, ніж мирит..ся з вороном. 7. Помилиш..ся, запізниш..ся — щастя не спізнаєш.. .

- ➔ ✳ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

73 Перепишіть, передаючи записані фонетичною транскрипцією дієслова літерами.

1. [п'ід'ійма́йе^ц:а] місяць над містом, заглядає до мене в вікно (В. Сосюра). 2. І віє вітер у лице, в гілках [пол óшче^ц:а]. І геть промокле деревц **é** в світлицю [пр óси^ц:а] (М. Луків). 3. І ніжно [г óрне^ц:а] до мене крило вербиченьки зелене (К. Лесьєв-Лесь). 4. У криниці голуба вода [с 'в'іти^ц:а] глибинними вогнями (Д. Луценко).

- ➔ ✳ Підкресліть у словах орфограму «знак м'якшення».

74 Проаналізуйте таблицю. Скільки основних форм має дієслово? Визначте, до яких форм належать виділені в реченнях дієслова.

1. Ліпше мовчати, ніж сварку почати. 2. Що там говорити, коли нічого й балакати. 3. Як випустиш зі свого язика, то на чужому вже не вдержиш. 4. Мовлене слово полетить, а **записана** думка **зоста-
неться**. 5. У закритий рот муха **не залетить**. 6. Не кожне слово **говорене** веде за собою діло **творене**. 7. **Не** питай, хто писав, а читай, що **написано**. 8. **Сказано** — зроблено. 9. Лінивий учень **плачучи** до школи йде. 10. **Мовивши** слово, будь йому паном.

ФОРМИ ДІЄСЛОВА			
НАЗВА ФОРМИ	На яке питання відповідає	Загальне значення	Приклади
Неозначена форма	<i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>	Дія, стан або процес поза часом, способом, числом, особою	<i>звільняти,</i> <i>забути</i>
Особове дієслово	<i>що роблю?</i> <i>що зроблю?</i> <i>що робив?</i> <i>що зробив?</i> <i>що буду робити?</i> <i>що робитиму?</i> тощо	Дія, стан предмета	<i>звільняю,</i> <i>забуду,</i> <i>звільняв,</i> <i>забув,</i> <i>буду звільняти</i> <i>(звільнятиму),</i> <i>забуду</i>
Дієприкметник	<i>який? яка?</i> <i>яке? які?</i>	Ознака предмета за дією	<i>звільнений,</i> <i>забутий</i>
Безособова форма на <i>-но, -то</i>	<i>що зроблено?</i>	Дія, яку сприймаємо як результат	<i>звільнено,</i> <i>забуто</i>
Дієприслівник	<i>що роблячи?</i> <i>що зробивши?</i>	Додаткова дія, ознака, обставина дії	<i>звільняючи,</i> <i>забувши</i>

75 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки дієслівні форми. За таблицею визначте назву кожної з форм.

1. Аж до діброви ... ваші розмови. 2. Ви говоріть, а ми будемо ....
3. Твою роботу визначає ... тобою діло. 4. До чужого рота ... ворота.
5. За що куплено, за те .... 6. Брехню ..., брехунів б'ють. 7. Не на користь книжку читати, коли вершки лиш .... 8. Хороша книга — яскравіше зорі ....

ДОВІДКА ▸

Не приставиш, підтакувати, чути, сяє, продано, знімати, слухаючи, зроблене.

- ➔ ❖ Визначте в записаних реченнях дієслова-антоніми. До яких дієслівних форм вони належать?
- ❖ Прочитайте вжиті в реченнях особові форми дієслів. Як ви їх розпізнаєте?

76 Перепишіть висловлення, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте дієслова, з'ясуйте граматичні ознаки кожного — час, особу, число, рід (якщо є).

Людство **поділяєт..ся** на дві частини. Перша див..т..ся телевізор; друга його майже не див..т..ся.

Я належу до другої, тому що вважаю телевізор хронофагом. Із жалем думаю про тих, хто всі свої уявлення та знання про світ ч..рпає з «ящика». Вони йдуть крізь ж..ття і тягнуть за собою, мовби свою тінь, невиліковну телезалежність.

Вони все знають, усіх упізнають, носять у голові нав'язані кимось думки та погляди. Усе, чого не було в «ящику», для них не становить жодної цін..ості (*За М. Слабошпицьким*).

- ➔ ❖ Лексичне значення слова *хронофаг* з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- ❖ Виділене слово передайте фонетичною транскрипцією. Поясніть відмінність між його вимовою та написанням.
- ❖ Розкажіть, як ви ставитеся до телебачення. У відповіді вживайте дієслова, які називають процеси мислення і мовлення.

§ 5. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ) ТА ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

- 77** Прочитайте текст, випишіть дієслова, що відповідають на питання *що робити? що зробити?* Чи вказують вони на особу, рід, число, час дії або стану?

Ввічливість — це мова людських взаємин. Правила ввічливості не вдасться просто завчити й використовувати час від часу. Бути ввічливим означає бути доброзичливим і чуйним до людей, поважати їхню думку, оберігати гідність, бути терпимим до інших і вимогливим до себе. Справжня ввічливість — це внутрішній такт і почуття міри. Саме ці якості підкажуть, що можна, а чого не можна робити або говорити в тій чи іншій ситуації.

Такт виявляється в найбуденнішому: в умінні вибрати тему розмови, делікатно промовчати, не забути привітати близьких людей із днем народження. Це і є азбука ввічливості (*За А. Єланською*).

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона називає дію, стан або процес, але не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає на питання *що робити? що зробити?* Наприклад: *казати, любити, перемогти, відчути* .

На кінці дієслово в неозначеній формі має суфікс **-ти (-ть)**.

Неозначена форма дієслова може бути різним членом речення:

- **підметом:** *Пізнат* себе — *то справа нелегка* (П. Воронько) ;
- **присудком:** *Пізнати* мову народу — *зрозуміти* його душу (М. Бурмака) ;

- **додатком:** *Не любив я (чого?) ловити птахів (П. Перебийніс) ;*
- **означенням:** *Настав час (який?) прощатися (Л. Дмитерко) ;*
- **обставиною:** *Прийшов я (з якою метою?) сповідатися калині (І. Драч).*

Найчастіше дієслово в неозначеній формі є головним членом речення в односкладному безособовому реченні: *У школі тільки його й чути (С. Васильченко). Назавтра знову вирушати в путь (М. Луків).*

Дієслово в неозначеній формі може бути частиною присудка, що складається з двох і більше слів: *Намагайтеся пізнавати свої недоліки (Петро Могила).*

Присудок, який складається з двох і більше слів, називається складеним.

78 **Перепишіть козацькі прислів'я, уставляючи на місці крапок вибрані з довідки дієслова в неозначеній формі.**

1. Або волю ..., або дома не бути. 2. Легше вовком ..., ніж козаком проти козака воювати. 3. Не лише силою ... треба, а й умінням. 4. Дай, Боже, нашим ворогам ..., а нам лише дивитись. 5. Козак має за волю ..., а не в хаті пропадати. 6. Не вмієш ... золотом, то бий молотом. 7. Де не можна ..., там треба перелізти.

ДОВІДКА ▾

Боротися, перескочити, здобути, шити, воювати, орати, битись.

79 **Подані дієслова поставте в неозначеній формі. Дієслова в неозначеній формі розберіть за будовою.**

Зразок. *Записує — записувати.*

Розуміє, цікавлять, завітчала, вивчатиме, пишеш, перекладали, читали.

➔ ❄ З двома дієсловами в неозначеній формі складіть речення (усно).

80 **Прочитайте фразеологізми, вибравши потрібні дієслова з довідки. Розкрийте значення кожного з фразеологізмів. Із трьома з них складіть речення.**

1. Мало каші .... 2. Шилом патоки .... 3. ... kota в мішку. 4. ... круглі очі. 5. ... сім мішків гречаної вовни. 6. Зуби ... на полицю. 7. Ніде голці ....

ДОВІДКА ▾

Вхопити, з'їсти, купити, зробити, наговорити, покласти, впасти.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Якщо один із головних членів речення або обидва виражено неозначеною формою дієслова, між ними ставлять тире: **Вік прожити — не ниву пройти гомінливу** (А. Малишко).

81 Перепишіть речення. Визначте й підкресліть у кожному з них граматичну основу. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.

1. Найбільша радість — жити на землі (С. Реп'ях). 2. Велике щастя — посадити дерево. Подвійне щастя — виплекати сад (Ю. Береза). 3. Сад саджати — життя прикрашати (Народна творчість). 4. Яке це щастя — дарувать вологу квітам, деревам, травам! (М. Рильський). 5. Відповідати на добро добром — справа кожного. Відповідати на зло добром — справа відважного. 6. Просити — ганьба, не давати — ганьба подвійна (Туркменські прислів'я).

➔ ❖ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

82 Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

Зразок. *Заглядати в душу — намагатися зрозуміти чийсь почуття.*

1. Шукати славу суєта. Здобути славу щастя. Заслужити славу честь (О. Духнович). 2. Моя турбота не очорнити лицемірством рота (П. Осадчук). 3. І в ворога учить добра штука (Б. Грінченко). 4. Природне право людини визволятися від гноблення і трудитися (Пилип Орлик). 5. Навести порядок це не змінити закони а добитися їх виконання (З газети).

83 Письмово витлумачте значення кожного з поданих фразеологізмів. За потреби зверніться до фразеологічного словника.

Зразок. *Дерево залізло на скелю (навіщо?) погрітись (М. Доленго).*

1. Бути на сьомому небі. 2. Прихилити коліна. 3. Розтопити лід. 4. Лити крокодилячі сльози. 5. Лізти в пляшку. 6. Кусати лікті. 7. Брати за душу.

➔ ❖ Поясніть уживання в записаних реченнях розділових знаків.

84 Перепишіть речення, перед кожним дієсловом у неозначеній формі записуючи в дужках питання.

1. Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла і думи, чесні мольозі... (В. Симоненко). 2. Радість бачити й розуміти — то найкращий дар природи (А. Ейнштейн). 3. Вчить мене Тарас вrostати в землю жилавим корінням (Д. Луценко). 4. Мав кухню звичку ходити по воду, аж поки йому вуха не відбили. 5. Дурний любить вчити, а розумний прагне вчитися (Народна творчість).

- ➔ ❄ Підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.

85 **Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.**

1. Відчути живу душу біля себе щастя (*Олесь Гончар*). 2. Я до твоїх долонь вертаюся мамо читати наймудрішу книгу з книг (*В. Баранов*). 3. Найвище уміння почати спочатку життя розуміння дорогу себе (*Л. Костенко*). 4. Вчасно схаменутися закон виживання (*О. Шарварок*). 5. Бажання творити добрі діла зосталося при мені на все життя (*О. Довженко*). 6. З Інтернетом не знатися людей боятися (*Сучасне прислів'я*). 7. Захотіти досягти (*Олександр Олесь*).

86 **Прочитайте висловлення. Визначте дієслова, з'ясуйте особу, число та час кожного. Поясніть, як ви визначаєте особу. Яка значуща частина дієслова виражає граматичне значення особи дієслова?**

Люди невпинно обростають новими речами, новими предметами. Поки речей мало, людина їх любить, прикрашає, вони слугують людині й не заважають, а, навпаки, помагають жити. Коли ж речей стає надмірно багато, сама людина їх уже не виробляє й не прикрашає. Мистецтво зникає. Воно відходить на узбіччя, в глибини минулого. Гори непотрібних, безглузких речей громадаються навколо неї (*За П. Загребельним*).

- ➔ ❄ Як ви вважаєте, чи справді людина потерпає від зайвих речей? Як цього уникнути?
- ❄ Якими ви уявляєте побутові речі, які б не дратували? Які речі, на вашу думку, милують око й чим саме? У відповіді вживайте дієслова першої, другої та третьої особи.

ОСОБА передає, ким є мовець (той, хто говорить або пише) стосовно дії, яку дієслово називає:

- чи він сам виконує цю дію (*працюю, розмовляю* — перша особа);
- чи не бере участі у виконанні дії, а лише розповідає про неї

(*працюєш, розмовляєш* — друга особа; *працює, розмовляє* — третя особа).

Граматичне значення особи виражають особові закінчення дієслів:

мож[у], пиш[еш], збира[ють]ся.

Форми дієслів, у яких можна визначити особу, називають **ОСОБОВИМИ ФОРМАМИ**.

Особу визначають за особовими закінченнями: каж[у], каж[емо], каж[еш], каж[уть].

Особові форми дієслів змінюються за особами, числами, часами.

У реченні особові дієслова є присудками: *Кожна пташка своє гніздо хвалить. У чужій пасіці бджіл не розведеш (Народна творчість).*

87 Прочитайте. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу та число кожного.

1. Вітаю вас! 2. Дякуємо за хліб-сіль! 3. Де ти навчався? 4. Ким ви працюватимете? 5. Щиро вам дякую. 6. Як вас звуть? 7. Ласкаво просимо! 8. Бажаю успіхів!

❖ Що вам відомо про етикет спілкування? Чи можна вважати це поняття застарілим? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

❖ Що вам відомо про Нетикет — етикет спілкування в мережі Інтернет? Чи треба дотримуватися його правил, спілкуючись електронною поштою або в чаті? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте дієслова у формі першої особи однини та множини (я вважаю..., ми дотримуємося...).

88 Перепишіть речення. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу та число кожного. Виділіть закінчення, які виражають особу й число дієслів.

1. Я знаю: світ росте із доброти. І життєлюбство з людяності сходить (О. Довгий). 2. Збереш пилюку в хаті пилотягом... Як прибереш пилюку із душі? (За Р. Качурівським). 3. Чоловіки не прагнуть бійки! Чоловіки стають до бою, коли боронять найдорожче (О. Маландій).

❖ Яка форма дієслова не вказує на час, особу, рід і число? Усно поставте в цій формі всі вжиті в реченнях дієслова.

❖ Позначте у словах орфограми. Обґрунтуйте написання слів із цими орфограмами.

89 Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери. Визначте особу, число та час кожного дієслова.

1. Посаджу біля кр..ниці ч..рвону калину (С. Мордач).
2. Ч..рвона калино, чоґо в лузі гнешся? (І. Франко). 3. Зацвіла в долині ч..рвона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко).
4. Підеш ти, сину, по Україні, то не журися! Коли ти стрінеш у лузі калину, то пр..хилися (Народна творчість). 5. А ми тую ч..рвону калину підіймемо. А ми нашу славну Україну ро..в..селимо! (С. Чарнецький). 6. Д..влюсь на сині обрії з..мні з калинових н..бес моєї долі (П. Перебийніс).

❖ Укажіть речення зі звертаннями. Чи є звертання членом речення? Поясніть.

❖ Як ви розумієте зміст останнього речення? Як уявляєте калинові небеса?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

СКЛАДАННЯ І РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ ВІДПОВІДНО ДО СИТУАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ

- 90** Складіть і розіграйте між семикласницями-подружками діалог, що відбувається після концерту улюбленого співака (співачки, гурту). Зміст бесіди — обговорення репертуару та виконання. У репліках уживайте подані в рамці дієслова на позначення виконуваних артистами дій (на вибір), поставивши їх у потрібній формі.

Співати, виводити, заливатися, горланити, лебедіти. Надірвати (про голос), зірвати, надсадити. Танцювати, стрибати, шкварити, утинати. Говорити, казати, промовляти, балакати, прорікати, карбувати, сичати, шипіти.

- ❖ Поясніть, чому дієслова, які потрібно вжити в діалогах, подано в неозначеній формі.
- ❖ Серед поданих дієслів укажіть ті, що належать до розмовної лексики. У яких умовах спілкування вживання таких слів допускається? У якій ситуації вживати такі слова не слід?
- ❖ Наскільки доцільним є вживання у спілкуванні синонімів? Свою думку підтвердіть прикладами.

- 91** Складіть і розіграйте діалог між двома семикласниками-приятелями на стадіоні після футбольного матчу. Зміст розмови — обговорення гри. У репліках уживайте подані в рамці (або самостійно дібрані) та поставлені в потрібній формі дієслова на позначення дій футболістів: форварда, захисника, воротаря.

Бігти, мчати, нестися, гнатися, чесати. Рухатися, переміщатись, ворушитись. Пересуватись, повертатись, сунути, перелітати. Стрибати, скакати, вибрикувати, гасати. Налетіти, наскочити, нагрянути, налинати. Ловити, хапати, тримати. Штовхати, штурхати, штурляти, пхати, підпихати, стусати, тручати. Перемогти, побороти, подолати, подужати, виграти, розгромити, розмолотити, пересилити.

- ❖ Серед поданих у рамці дієслів визначте синоніми. Поясніть роль дієслів-синонімів у складеному вами діалозі.

§ 6. ДОКОНАНИЙ І НЕ ДОКОНАНИЙ ВИД ДІЄСЛОВА

- 92** Прочитайте подані у двох колонках дієслова. До кожного з дієслів поставте питання. Дієслова якої колонки відповідають на

питання що робити? Дієслова якої колонки відповідають на питання що зробити?

радити	порадити
мовити	домовитися
переказувати	переказати
переконувати	переконати

Дієслова бувають двох видів — доконаного або недоконаного.

Дієслова **ДОКОНАНОГО ВИДУ** означають дію, уже завершену, і відповідають на питання **що зробити? що зробив? що зроблю?**

Дієслова **НЕДОКОНАНОГО ВИДУ** означають дію незавершену, не обмежену в часі та відповідають на питання **що робити? що робив? що роблю? що буду робити? що робитиму?**

93 **Визначте вид кожного дієслова. Дієслова доконаного й недоконаного виду запишіть у дві колонки.**

Співати, заспівати, знати, посіяти, прийти, замислитись, тривати, нести, білити, передавати, передати.

94 **Визначте вид кожного дієслова. Якими суфіксами та префіксами відрізняються дієслова в кожній із пар?**

Кликати — покликати. Летіти — прилетіти. Казати — сказати. Сунути — зсунути. Дякувати — подякувати. Підсмажити — підсмажувати. Записати — записувати. Витерти — витирати.

Дієслова доконаного і недоконаного виду зазвичай утворюють видові пари:
писати — написати; передавати — передати; виносити — винести .

Здебільшого таку пару утворюють спільнокореневі слова, що розрізняються префіксами або суфіксами.

Майже завжди спільнокореневі дієслова різних видів різняться ще й наголосом: *насіпати* — *насіпа́ти*.

У видових формах дієслів можуть чергуватися голосні звуки (прив[е]зти — прив[о]зти; вит[е]рти — вит [и]рати) або приголосні (заря[д]ити — заря[дж]ати; вико[с]ити — вико[ш]увати).

Деякі видові пари дієслів мають різні основи: брати — узяти; ловити — піймати.

Деякі дієслова не мають видових пар (сподіватися, розмовляти, розговоритися, насидітися).

95 До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова протилежного виду. Дієслова запишіть парами. Якими значущими частинами різняться дієслова кожної пари? Виділіть ці частини.

Крутити, охолоджувати, прийти, перемогти, пекти, чесати, виконати.

→ ❄ Дві пари спільнокореневих дієслів різного виду введіть до самостійно складених речень (усно).

96 Прочитайте фразеологізми, дієслова недоконаного виду замінюючи на спільнокореневі дієслова виду доконаного. Назвіть почуття, яке можна передати кожним із фразеологізмів. За потреби зверніться до довідки.

Підноситися духом, розквітати душею, дерти кирпу, хапатися за голову, ковтати слинку, опускати крила.

ДОВІДКА ▾

Бадьорість, тривога, заздрість, радість, гордовитість, розгубленість, зневіра, любов.

→ ❄ Які з фразеологізмів передають позитивні почуття? Про які почуття йдеться? Складіть і запишіть із цими фразеологізмами речення.

97 Прочитайте речення. Визначте дієслова. З'ясуйте вид і час кожного з них. Скористайтеся поданою після речень таблицею.

1. Ті, що шукають премудрість, знайдуть (*Нестор Літописець*).
2. Хто сам себе опанував, найтяжчу річ він доконав (*І. Франко*).
3. Доля кується у боротьбі. Дужий не гнеться, гнуться слабій (*М. Вороний*).
4. Якщо задумаєш узяти вершину, матимеш середину (*Г. Сковорода*).
5. Якщо ви вдало вибрали справу і вклали в неї всю свою душу, то щастя саме відшукає вас (*К. Ушинський*).

ВИД ДІЄСЛОВА	ФОРМИ ЯКИХ ЧАСІВ МАЄ	ПРИКЛАДИ
ДОКОНАНИЙ	минулий майбутній	<i>казав, вирішили, передала, скажу, вирішать, передасть</i>
НЕДОКОНАНИЙ	минулий теперішній майбутній	<i>казав, вирішували, передавала, кажу, вирішуємо, передає, буду казати, казатиму, будемо вирішувати, вирішуватимемо, буде передавати, передаватиме</i>

- 98** **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте й запишіть у дужках вид, особу, час, число, а для минулого часу — і рід кожного дієслова.**

Зразок. Успіх приваблює (недок. в., III ос., теп. ч., одн.) людей.

Що люди називають успіхом Більшість вважає що успіх забезпечують професійні досягнення визнання достаток Інші стверджують що успішним стає лише той кому поталанило хто не знехтував щасливим випадком скористався обставинами

Мудрі люди стверджують що запорукою успіху є вміння спілкуватися Без сумніву успіх має й ворогів самовпевненість лінощі та нещирість

Для суспільства успішна людина може бути корисною Вона запалюватиме своїм прикладом стане зразком для багатьох співвітчизників (*Із журналу «Український тиждень»*).

- ✳ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.
- ✳ Кого з відомих вам українців ви можете назвати успішними? Що є, на вашу думку, причиною їхнього успіху? У відповіді вживайте дієслова.
- ✳ Чи хотіли б ви стати успішним (успішною)? Що для цього потрібно зробити? Назвіть ці дії (процеси, стани) п'ятьма дієсловами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СТИСЛИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ ПРО ВИКОНАННЯ ПЕВНИХ ДІЙ

- 99** **Прочитайте. Сформулюйте три запитання за змістом тексту, поставте їх однокласникам та однокласницям. Вислухайте відповіді, за потреби зробіть доповнення.**

У СТЕПУ

Біля струмка козак Микола спішився і зсадовив малого на землю. Коня завів у затінок, розсідлав. Самопал обережно притулив до дерева.

Микола розпакував речі. У торбинці лишилося ще трохи борошна, пшоно, кілька шматочків сала, сіль та з десяток сушених рибин.

Мідним казанком чоловік зачерпнув зі струмка крижаної води. Тоді всипав кілька жмень пшеничного борошна, посолив і почав вимішувати тісто. Коли тісто стало таке круте, що вже не липло до рук, Микола насипав у казанок ще борошна і заходився перетирати тісто з борошном грушевою ложкою, аж поки буханець тіста

Антін Манастирський.

Козацька школа

не перетворився на дрібненькі кульки. Їх Микола обережно зсипав у неглибоку дерев'яну миску.

Хлопчик тим часом напоїв коня Буланка й насипав йому вівса. Потім заступом викопав ямку, по боках поклав два шматки вивернутого дерну, а на них, як на цеглину, примостив поданий Миколою казанок, наповнений набраною зі струмка водою.

Козак сам заклав у ямку паливо, брязнув важким кресалом. І ось казанок облизують прозорі язички полум'я.

Коли завирував окріп, Микола всипав у казанок усю гору борошняних кульок. Ось випірнула з каламутного варива одна, друга, потім ще кілька закружляли по колу. Нарешті всі борошняні горішки піднялися нагору.

Микола зняв казанок з вогню, повичерпував варене тісто й наклавав його у дерев'яну миску. Удвох із малим вони прочитали «Отче наш» і взялися розкошувати гарячою затіркою. Ще й по рибині з'їли.

Тільки козак зібрався загадати малому роботу, як побачив, що той уже спить на м'якій траві. Чоловік усе сам помив у струмкові й заховав у торби. Засипав піском вогнище, яке ще тліло. Осідлав Буланка, повантажив торби, припасував до сідла самопал.

У глибині долини козак побачив ніби кілька макових зернят. Але зернята ті рухались!

Микола всадив сонного хлопчика в сідло і повів коня до найближчого пагорба. Крапки-вершники на мить застигли, а тоді почали невблаганно наблизатися.

Козак знайшов густий кущ, один із товстих пагонів притис якомога нижче й жмаком трави прикрутив його верхівку до сусіднього куща. До гілки ж приладнав стрілу.

Зладнавши такий «самостріл», Микола відвів від кущів коня. Невдовзі за його спійною наче дитина в долоні ляснула. То в когось із переслідувачів влучила Миколина стріла.

— Ваше, воріженьки щастя, що малий зі мною!

Чоловік легко злетів у сідло, малого ж пересадив наперед. Буланко чимдуж погнав до найближчого лісу (*За Ю. Логвином*).

- ➔ ❖ У яку історичну добу відбуваються описані в тексті події? Якби не було ілюстрації, з чого ви це зрозуміли б?
- ❖ Визначте тему й головну думку тексту.
- ❖ Назвіть слова, що означають певні дії. Які дії виконав хлопчик? Які козак? Якими частинами мови є слова, що ці дії називають?
- ❖ Визначте вид кожного з визначених вами дієслів. Дієслова якого виду переважають? Поясніть чому.
- ❖ З'ясуйте стиль тексту. За потреби скористайтеся таблицею «Стили мовлення».

У школі ви працюєте над переказами текстів — усними й письмовими. Такий вид роботи формує необхідні для громадян інформаційної доби вміння: розуміння змісту прослуханого або прочитаного, запам'ятовування сприйнятого, усвідомлене, правильне й грамотне передавання змісту тексту з дотриманням форми, якої надав текстові автор.

Переказ може бути **докладний** або **стилий**.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ — це повне й максимально наближене до оригінального тексту передання почутого або прочитаного. До докладного переказу ставлять вимоги відтворити зміст тексту:

- **повно** (не випускаючи деталей);
- **послідовно** (не порушуючи послідовності подій);
- **правильно** (точно передаючи імена, назви, події та зв'язки між ними).

Суть **СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ** полягає в умінні виділити у змісті почутого або прочитаного головне і переказати, пропустивши все менш істотне і важливе. Проте і у стислому переказі слід зберігати наявну в тексті послідовність викладу.

Стилий переказ навчає уникати зайвого багатослів'я, розтягненості викладу думок, тренує в чіткому й лаконічному висловленні.

Обміркуйте і дайте відповіді на запитання (усно).

- ➔ ❖ Якому викладу інформації нині віддають перевагу — докладному чи стислому? З якої причини?
- ❖ З чого ви почали б роботу над детальним переказом тексту? Над стислим? Ознайомтеся з поданою нижче пам'яткою.

ЯК ПРАЦЮВАТИ НАД СТИСЛИМ ПЕРЕКАЗОМ ТЕКСТУ

План тексту може бути простим або складним. Кожен пункт простого плану стисло й чітко формулює одну з мікротем тексту. Деякі пункти складного плану конкретизуються ще й підпунктами.

Детальний переказ тексту найлегше зробити за складним планом.

Розпочинаючи роботу над *стислим переказом*, спочатку складають його складний план, який потім належним чином доопрацьовують, а саме:

- пункти складного плану, які відповідають абзацам (реченням), які без втрати основного змісту тексту можна пропустити, викреслюють;
- два чи три пункти плану, які відповідають тим частинам тексту, які можна переказати скорочено, об'єднують в один пункт.

У переформатованому плані переказу мають залишитися тільки ті пункти, які сприяють збереженню основного змісту тексту, тобто розкриттю його теми й увиразненню головної думки.

101 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Порівняйте два плани: детального та стислого переказів поданого у вправі 99 тексту. У який спосіб змінено пункти плану детального переказу? Які пункти плану випущено, які об'єднано, які переформульовано? З якою метою?

План детального переказу	План стислого переказу
<p>I. Вершник спинив коня перед струмком.</p> <p>II. Микола розпакував речі.</p>	<p>I. Зупинка у степу.</p>
<p>III. Приготування страви.</p> <p>1. Козак набрав зі струмка води, всипав борошна.</p> <p>2. Вимішування крутого тіста.</p> <p>3. Перетирання тіста разом із борошном.</p> <p>4. Засипання борошняних кульок в окріп.</p> <p>5. Борошняні кульки в мисці зварено.</p>	<p>II. Приготування страви.</p> <p>1. Вимішування крутого тіста в казанку з водою.</p> <p>2. Перетирання тіста з борошном.</p> <p>3. Кульки зварено та зсипано в миску.</p>
<p>IV. Вогнище у степу.</p> <p>1. Хлопчик підготував усе для вогнища.</p> <p>2. Микола сам заклав паливо й запалив вогонь.</p>	<p>III. Під казанком запалало вогнище.</p>

V. Обід готовий. 1. Варене тісто перекладене в миску. 2. Ще й по рибині з'їли.	IV. Смачний обід.
VI. Малий заснув на траві. VII. Козак Микола зібрав речі, загасив вогонь, осідлав коня.	
VIII. Переслідувачі у степу. IX. Козацькі хитрощі — пастка для ворогів.	V. Вороги в степу.
X. Кінь помчав до лісу.	VI. «Ваше, воріженьки, щастя, що малий зі мною!»

➔ ✨ За поданим планом напишіть стислий переказ тексту.

102 Дофантазуйте початок і завершення переказаного вами тексту вправи 99. Поясніть, як і чому козак опинився у степу з малим хлопчиком, хто і чому міг їх переслідувати, поясніть, чому Микола не вступив у бій із ворогами. Підготуйтеся розповісти цю історію у класі, події у степу переказавши якнайстисліше (двома-трьома реченнями).

§ 7. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

103 Прочитайте, визначте дієслова. Які з них називають дію, що відбувається під час розмови про неї? Після розмови? До розмови?

Хто з нас не замислювався над тим, що таке успіх? Хто про нього не мріяв?

У різних культурах успіх і щастя сприймають дещо по-різному. У європейських країнах вважають, що людина успішна, якщо вона вільна й має можливості задовільнити свої потреби трьох рівнів:

- первинні матеріальні потреби — їжа, житло, здоров'я, безпека, освіта, робота, відпочинок, родина, захист;
- соціальні потреби — кар'єра, бізнес, суспільне визнання, влада;
- духовні потреби — творчість, благодійність, корисні для суспільства поривання.

Україна обов'язково стане успішною європейською країною. Громадяни нашої держави матимуть можливості підніматися до кар'єрних вершин і задовольняти духовні потреби (*За матеріалами сайту «Успішна Україна»*).

- ➔ ❖ Що вам відомо про часи дієслова? Визначте час кожного з дієслів. Скористайтеся таблицею.
- ❖ В останньому абзаці тексту визначте форму дієслова, яка називає дію, стан або процес, не вказуючи на час, особу, число чи рід. Поставте до цих дієслів питання. Як називається така дієслівна форма?

ЧАС ДІЄСЛОВА	КОЛИ ВІДБУВАЄТЬСЯ ДІЯ	НА ЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ
ТЕПЕРІШНІЙ	У момент повідомлення про неї	Що роблю? Що робиш?
МИНУЛИЙ	До моменту повідомлення про неї	Що робив? Що зробила?
МАЙБУТНІЙ	Після моменту повідомлення про неї	Що зроблю? Що робитиме?
ПОРІВНЯЙТЕ:		
ТЕПЕРІШНІЙ	МИНУЛИЙ	МАЙБУТНІЙ
<i>Кожна стежка додому веде (Г. Чубач).</i>	<i>Потім нас стежка додому вела (І. Драч).</i>	<i>Дорога з хутора вестиме (І. Сенченко).</i>
<i>І шумлять ліси все тихше (О. Маковей).</i>	<i>Тополі шуміли за віком усе тривожніше (З. Тулуб).</i>	<i>А в Києві шумітимуть каштани (Є. Маланюк).</i>

104 Перепишіть речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного і письмово вкажіть у дужках після слова.

Зразок. Так ти кажеш (теп. ч.), що бачив (мин. ч.) криницю? (Т. Шевченко).

1. І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї... (Т. Шевченко). 2. І піднявся Тарас над ревучим Дніпром на своїй молодій Україні (М. Сом). 3. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі (Т. Шевченко).

Назар Дубів.
Тарас Шевченко

- ➔ ❖ Роздивіться портрет Тараса Шевченка, створений Назаром Дубівим з Івано-Франківська. Як ви ставитеся до такого осучаснення образу митця? У відповіді вживайте дієслова у формі минулого й теперішнього часу.
- ❖ Журналіст Юрій Макаров вважає, що молодий поет Тарас Шевченко був людиною успішною. Чи згодні ви з таким твердженням? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте дієслова теперішнього, минулого й майбутнього часу.

- 105** Прочитайте поезію. Визначте в її тексті дієслова, з'ясуйте час кожного.

ПАМ'ЯТЬ ДЕРЕВ

Ці дуби, що небо підпирають,
 Певне, ще Батия пам'ятають.
 Сосни у спокійному величчі
 Не забули про козацькі січі.
 Свідками ворожої навали
 Явори і осокори стали.
 Саджанці, що нині виростають,
 Що вони через віки згадають?

Микола Луків

- ❖ Дайте розгорнуту відповідь на висловлене поетом запитання. У відповіді вживайте дієслова у формах минулого, теперішнього та майбутнього часу.
- ❖ Яка з подій, що її вивчали на уроках історії України в цьому навчальному році, захопила вас найбільше? У відповіді вживайте дієслова різних часових форм.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Дієслова недоконаного виду можуть уживатися у формах будь-якого часу.

Дієслова доконаного виду можуть уживатися тільки у формах минулого та майбутнього часу.

- 106** Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте вид і час кожного. Перепишіть, замінюючи всі дієслова теперішнього часу формами минулого часу.

Пісні, легенди, повір'я дістаються нам у спадок від минулих поколінь. Усна народна творчість завжди відображає прагнення людини до краси, правди, фізичного й духовного здоров'я. Прислів'я прославляють працьовитість, скромність, кмітливість, воюють проти ледарів, зазнайонок, брехунів і базік (*За Н. Шумадю*).

- ❖ Поясніть значення вислову *духовне здоров'я*. У відповіді вживайте дієслова минулого часу.
- ❖ Як ви розумієте вислів письменника М. Сарма-Соколовського: «*Що таке пам'ять? Це вікно в минуле. Його ні відчинити, ні розбити*»? Пригадайте або придумайте історію, яка проілюструвала б ці слова. Уживайте дієслова минулого й майбутнього часу.

- 107** ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Складіть фантастичну розповідь (обсягом 5–7 речень) про подорож Україною різних історичних періодів за допомогою машини часу (усно).

- ❄️ Поясніть, чому категорія часу властива саме такій частині мови, як дієслово.

108 Перепишіть речення, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного.

1. У самісінькім центрі Європи ми ж..ли, ж..вемо й будем ж..ть (*В. Мордань*). 2. Народ мій є! В його г..рячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (*В. Симоненко*). 3. Народ свою м..нувшину повік не забуде. Ми були, ми є під небом, і ми далі будем (*Б. Колодій*). 4. Ми є, були, і будем ми. Й Ві..чизна наша з нами (*І. Багрянний*). 5. Те, що м..нуло і що буде, навек залиш..ться в мені (*О. Савченко-Гнатюк*). 6. Дніпро р..ве й р..втиме, поки віку, і плакати він буде, і квилити (*Б. Грінченко*).

- ❄️ Позначте у словах орфограми. Правопис слів обґрунтуйте орфографічними правилами.

§ 8. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Дієслова теперішнього часу означають дію або стан, які збігаються з моментом мовлення про них: *знаю, можемо, хочеш, працюють*.
Дієслова теперішнього часу змінюються за особами та числами.

109 Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте час, особу та число кожного. Скористайтеся таблицею.

Шевченкове слово звучить у віках, воно живе й сьогодні. Ви читаєте поезії Кобзаря, замислюєтеся над ними, декламуєте їх. Тарас Григорович і нині разом з тими українцями, що бережуть і захищають рідну мову, культуру, шанують нашу велику історію. Вплив творчості Т. Г. Шевченка відчуваємо понині (*За І. Михайлиним*).

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС		
ОСОБА	ОДИНА	МНОЖИНА
I	пиш у , бач у	пиш емо , бач имо
II	пиш еш , бач иш	пиш ете , бач ите
III	пиш е , бач ить	пиш уть , бач ать

- ➔ ❖ Як ви розумієте вислови: *час не стоїть на місці* ; *герой нашого часу* ?
❖ Кого ви вважаєте героєм нашого часу? У відповіді вживайте дієслова теперішнього часу.

110 Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте час, особу та число кожного.

КОДЕКС ЛИЦАРСЬКОЇ ЧЕСТІ

Козак перший виступає за свободу України. За будь-яких обставин козак не мириться із втратою незалежності України.

Понад усе козак цінує особисту честь і гідність. Із дитинства козак не сприймає зверхності над собою. Він не дозволяє собі брутальної лайки та проти правних дій, відповідає на образи чи кривду тільки по-лицарськи.

Своє життя козак присвячує духовному розвитку, самовдосконаленню, він поважає науки, мистецтво, ремесла, захищає історико-культурну спадщину України. Козак поважає старовину, працює в ім'я майбутнього України (*З народознавчого календаря*).

Андрій Єрмоленко.

Український сучасний козак

- ➔ ❖ Роздивіться роботу Андрія Єрмоленка «Український сучасний козак». Передайте враження від ілюстрації. Які почуття вона у вас викликає? Звіртеся зі Словничком назв почуттів.

111 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Прочитайте текст вправи 110, ставлячи дієслова у формі:

- 1 група — І особи однини теперішнього часу (від імені козака: *Я, козак,...*);
- 2 група — І особи множини теперішнього часу (від імені гурту козаків: *Ми, козаки,...*);
- 3 група — II особи однини теперішнього часу (звертаючись до козака: *Ти, козаче,...*);
- 4 група — II особи множини теперішнього часу (ніби звертаючись до козаків: *ви, козаки,...*);
- 5 група — III особи множини теперішнього часу (*вони, козаки,...*).

- ❖ Витлумачте пряме й переносне значення слова *лицар*. Чи є серед ваших знайомих людина, гідна такої характеристики? За які чесноти?

112 **Перепишіть, визначте й позначте в дужках після кожного з дієслів його час, особу, число. Виділіть особові закінчення дієслів.**

Зразок. *Як почувашся (теп. ч., II ос., одн.), коли ти в себе вдома! (О. Довгоп'ят).*

1. Мова об'єднує, згуртовує людей у націю, засвідчує духовне буття народу. Без мови ми є не народом, а отарою без пастуха. Без народних пісень, прислів'їв, приказок ми **прирікаємо** себе на виродження. Народні твори несуть у собі невичерпний оптимізм (За *Олесем Гончаром*). 2. Мово рідна! Ти завжди **вабиш, чаруєш, кличеш** на теплі й могутні хвили свої (*С. Плачинда*).

- ❖ Підкресліть у словах вивчені орфограми.
❖ Виділені слова вимовте відповідно до правил української орфоєпії.

113 **Визначте особу й число дієслів. Перепишіть їх та передайте фонетичною транскрипцією. Вимовте відповідно до правил української орфоєпії. Укажіть голосні звуки, які вимовляються нечітко.**

Зразок. *Котиш [кóти^еш].*

Можеш, любиш, читаєш, живемо, сидимо, стоїмо, борються, змагаєшся.

- ❖ Пояснить, від чого залежить написання особових закінчень дієслів. Звертеся з поданим нижче правилом.

ДІЄСЛОВА ПОДІЛЯЮТЬ НА ДВІ ДІЄВІДМІНИ.

Визначають дієвідміну за закінченнями третьої особи множини теперішнього часу.

Дієслова, які мають у цій формі закінчення - *уть* або *-ють*, належать до першої (I) дієвідміни: *можуть*, *знають*.

Дієслова із закінченнями *-ать* або *-ять* належать до другої (II) дієвідміни: *лежать*, *стоять*.

Дієслова першої дієвідміни в усіх особових закінченнях мають літеру *е* або *є*: *можеш*, *знаєш*.

Дієслова другої дієвідміни в особових закінченнях мають літеру *и* або *ї*: *лежиш*, *стоїш*.

ОРФОГРАМА:

літери *е* (*є*), *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів

114 Поставивши дієслова у формі третьої особи множини теперішнього часу, запишіть їх у дві колонки за дієвідмінами.

Мирити, підтримувати, вірити, допомагати, доводити, берегти, підносити, журитися, охороняти, лицемірити, нехтувати, плекати, знати.

- ✖ Позначте у словах орфограми.
✖ Визначте серед дієслів синоніми.

115 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Вітре буйний ти з морем говор..ш (*Т. Шевченко*).
2. Р..в..ш вітре та не плач..ш бо тобі не тяжко (*В. Забіла*). 3. Мовч..ш мій друже ясний і зітха..ш (*Леся Українка*). 4. Як ми не посі..мо вітер то хто ж дочека..ться змін? (*М. Осадчий*). 5. Майбутнім ми мар..мо а сучасним на жаль горду..мо (*Народна творчість*). 6. Ми гордо йд..мо шляхами України. Ми чин..мо волю наших прадідів це вони нас вислали в путь (*В. Голобородько*).

- ✖ Позначте у словах орфограму «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів».
✖ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
✖ Назвіть ужиті в реченнях дієслова-антоніми.

Дієвідміну дієслова можна визначити за основою неозначеної форми (інфінітива).

До **першої** дієвідміни належать дієслова з:

- односкладовою основою інфінітива, що закінчується на голосний звук **-и-, -у-**: *жити, мити, чути*;
- основою інфінітива на **-і**: *синіти, молодіти*;
- основою інфінітива на **-а (-я)** після шиплячого та **й**: *бажати, товстішати, буюти*;
- основою на **-оро-, -оло-**: *бороти, полоти, молоти*;
- основою інфінітива на **-ува- (-юва)**, що в особових формах випадає: *будувати, але будую; малювати, але малюю*.

До **першої** дієвідміни належать окремі дієслова: *слати* (у значенні *стелити*), *слати* (у значенні *посилати*), *хотіти, іржати, ревіти* (й *ревти*).

До **другої** дієвідміни належать:

- дієслова з основою інфінітива на голосний **-и-, -і- (-ї-)**, які в особових формах випадають: *вірити* (але *вірю, вірять*), *кроїти* (але *крою, кроять*);
- усі дієслова з основою на **-отіти**: *муркотіти, булькотіти*;
- дієслова з основою інфінітива на **-а-** після шиплячих та **й**, якщо в особових формах звук [а] випадає: *кричати, але кричу, кричить*.

116 Скориставшись правилом, визначте дієвідміну кожного з ужитих у словосполученнях дієслів (за основою неозначеної форми).

Очікувати на зміни; вишивати рушник; полоти бур'ян; зеленіти листям; колоти горіхи; шити білими нитками; бурмотіти під ніс; бачити наскрізь; летіти думкою; цокотіти на гілці; писати нарис; друкувати читанку; гратися з вогнем; взути босоніжки; пороти гарячку.

→ ❖ Які зі словосполучень є фразеологізмами? Витлумачте їхні значення.

117 Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу. Запишіть утворені форми. Підкресліть орфограму «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів».

Зразок. *Захищати* — захищаєш.

Говорити, тягнути, знати, мітити, мріяти, крутити, читати, печалити, співати.

118 До поданих дієслів доберіть антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть. Позначте у словах орфограму «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів».

Хвалиш, твориш, береш, знаходиш, любиш, шкодиш, радієш, пам'ятаєш.

→ ❖ Обґрунтуйте написання е, и в особових закінченнях дієслів.

119 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ж..ття і мрія в згоді не бувають і вічно бор..ться, хоч миру прагнуть (*Леся Українка*). 2. Ж..тєва нива кол..ться ст..рнею (*О. Довгон'ят*). 3. Ми весь час сто..мо на грані невідомих шляхів майбутніх (*О. Теліга*). 4. Зорі з неба сипл..ться, мов горох (*Г. Коваль*). 5. Тут росяні дощі цілують душу і шлях шовково стел..ться (*Т. Севернюк*).

→ ❖ Підкресліть орфограму «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів».

❖ Дієвідміну яких дієслів вам було легше визначити за основою інфінітива? Чому?

120 Поставте дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу й запишіть. Назвіть звуки, що чергуються.

Зразок. *Казати* — кажу.

Берегти, пекти, могти, текти, котити, трусити, виходити, їздити, мастити.

→ ❖ Літери, що позначають звуки, які чергуються, підкресліть.

У дієсловах обох дієвідмін може відбуватися чергування приголосних звуків:

- [г]–[ж]: мо[г]ти — мо[ж]у, ля[г]ти — ля[ж]у;
- [к]–[ч]: те[к]ти — те[ч]у, пла[к]ати — пла[ч]у;
- [х]–[ш]: коли[х]ати — коли[ш]у, ди[х]ати — ди[ш]у;
- [д]–[дж]: хо[д]ити — хо[дж]у, си[д]іти — си[дж]у;
- [т]–[ч]: пла[т]ити — пла[ч]у, ко[т]ити — ко[ч]у;
- [з]–[ж]: моро[з]ити — моро[ж]у, ма[з]ати — ма[ж]у;
- [с]–[ш]: пи[с]ати — пи[ш]у, но[с]ити — но[ш]у;
- [ст]–[шч]: сви[ст]іти — сви[шч]у, пе[ст]ити — пе[шч]у;
- [ск]–[шч]: пу[ск]ати — пу[шч]у, поло[ск]ати — поло[шч]у;
- [зд]–[ждж]: ї[зд]ити — ї[ждж]у.

121 Перепишіть речення. Від поданих у дужках дієслів у неозначеній формі утворіть особові дієслова теперішнього часу.

1. Старий годинник тишу (коликати) (*Б. Костуря*). 2. Чужа гітара (різати) вухо (*К. Туз*). 3. А серце голубом (воркотіти) (*Г. Соколенко*). 4. Я (сидіти) на кленовім порозі, а птахи все летять і летять (*Є. Гуцало*). 5. Радію я, коли (знаходити) слово із пахощами й кольором (*А. Малишко*). 6. Слухає Немирів, як тенор пісню вивів: «По садочку (ходити), кониченька (водити)» (*А. Подолінний*). 7. Споглядання краси (очистити) людину від усього поганого (*М. Міщенко*).

➔ ✳ Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Витлумачте таке значення.

122 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Після кожного дієслова запишіть у дужках його час, особу та число.

Двадцять перше століття наз..вають бурхливим часом. Нещадиме колесо історії крутиться з особливою жорстокістю. Найважче ж..веться простим людям, які творять матеріальні та духовні цінності. Проте вони не втрачають честі й сумління, відчуття справ..дливісті.

Найдорожче для кожного — любов до рідних, до своєї з..млі. Якщо ти люб..ш батьків, плека..ш любов до міста чи села, де ж..веш, це дає тобі силу.

Загальнолюдські цінності об'єднують і сім'ї, і нації, і д..ржави (За *В. Шелестюк*).

- ➔ ✳ Поясніть написання особових закінчень дієслів.
 ✳ Підкресліть у словах вивчені орфограми.
 ✳ Що ви відносите до загальнолюдських цінностей? Які з них особливо шанують у вашій родині?
 ✳ Складіть висловлення «Що я ціную в житті найбільше _____» (усно).
 Уживайте дієслова теперішнього часу.

§ 9. МИНУЛИЙ ЧАС. ЗМІНА ДІЄСЛІВ У МИНУЛОМУ ЧАСІ

123 У поданому нижче тексті йдеться про те, як за допомогою машини часу сучасний школяр перенісся в минуле. Визначте в тексті дієслова минулого часу, з'ясуйте рід і число кожного.

Трапилося так, що семикласник Антон потрапив у... минуле! Та ще й у школу — прямісінько на урок алгебри! Клас розв'язував задачу, тож Антон роззирнувся в пошуках калькулятора.

— Я калькулятор забув, — пояснив він учительці, — тобто мобільник удома залишив.

— А що таке мобільник? — поцікавилася вчителька.

— Це телефон.

Клас вибухнув реготом.

— Не зрозумів, що смішного? — обурився Антон.

— Телефон дома забув? — заливався сміхом сусід по парті. —

А дроти куди подів?

— Повеселилися і досить! — нагримала на клас учителька. Від сміху в неї самої з очей виступили сльози.

— Ти нам, Антоне, нарозказував небилиць, а от задачу не розв'язав!

Продзвенів дзвінок. Антон сидів червоний як рак. Він став посміховиськом, хоч нічого смішного й не сказав (*За Т. Крюковою*).

➔ ❁ Уявіть, що ви потрапили в минуле — 60–70-ті роки ХХ століття і побули в тому часі впродовж дня. Уживаючи дієслова минулого часу, розкажіть, як сприйняли тодішні школярі показані вами сучасні технічні засоби зв'язку.

Дієслова у формі минулого часу означають дію або стан, які відбулися до моменту розмови: *розказав, пояснила, здивувало, мандрували.*

Дієслова минулого часу змінюються за родами (в однині) та числами: *розповів, розповіла, розповіло, розповіли.*

ДІЄСЛОВА МИНУЛОГО ЧАСУ УТВОРЮЮТЬСЯ ДОДАВАННЯМ СУФІКСА ДО ОСНОВИ ІНФІНІТИВА

основа дієслова	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
	- в -	- л -	- л -	- л -
зна-ти	зна- в	зна- л -а	зна- л -о	зна- л -и
малюва-ти	малюва- в	малюва- л -а	малюва- л -о	малюва- л -и

Якщо основа інфінітива закінчується на приголосний, минулий час дієслів чоловічого роду утворюється **без суфікса**: *бігти — біг, нести — ніс, допомогти — допоміг.*

124 Прочитайте народні прикмети, визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте рід і число кожного. Назвіть суфікси, за допомогою яких утворено форми минулого часу.

1. Якщо на Стрітення вранці випав сніг — на врожай ранніх хлібів. 2. Ворона під крило ніс сховала — до холоду. 3. Сонце визирнуло з-поза хмар — на ранню весну. 4. Притихли кімнатні птахи — на мороз. 5. Ліг на сніг пес — на тепло.

- ➔ ✳ Укажіть дієслово, форму минулого часу якого утворено без суфікса. Поясніть чому.
- ✳ Коли відзначають Стрітення? Що вам відомо про це свято?
- ✳ Складіть три речення про зустріч Зими з Весною. Уживайте дієслова минулого часу.
- ✳ Чи вірите ви в народні прикмети? Чому? Двома-трьома реченнями дайте на це запитання відповідь. Уживайте дієслова у формі минулого часу.

125 Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі можливі форми минулого часу. Виділіть суфікси й закінчення.

Зразок. *Бачити* — бачи^в, бачил^а, бачил^о, бачил^и.

Знати, розказати, перемогти, сісти, сидіти, рости, виростати.

- ➔ ✳ Підкресліть в утворених формах дієслів вивчені орфограми.

126 Перепишіть прислів'я, подані в дужках дієслова ставлячи у формі минулого часу. З'ясуйте рід і число кожного дієслова, запишіть у дужках. Виділіть у кожному дієслові суфікс.

1. Гриць як (їсти), то (упріти), а як (працювати), то (задрімати).
2. (Піти) Настя в поле жати та й (забути) серп узяти. 3. Незакінчене діло взяло й (відлетіти). 4. У ледачого хазяїна злодії чоботи з ніг (украсти). 5. (Догулятися) він і (наспатися), що без хліба (зостатися).

- ➔ ✳ Яку рису людської вдачі висміяно в прислів'ях? Чи втратили прислів'я актуальність? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Уживайте дієслова минулого часу.
- ✳ Витлумачте лексичне значення слів *працелюбство*, *працездатність*. Якою мірою названі людські риси потрібні людині, яка прагне успіху? Розкажіть про це.

127 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Складіть і запишіть жартівливу розповідь про те, як ви з однокласниками (або удвох із товаришем чи подругою) готувалися до контрольної роботи. Використайте деякі з поданих фразеологізмів (на вибір), дієслова в них уживайте у формі минулого часу однини або множини.

Бити байдики; гріти чуба; зціпити зуби; бути на сьомому небі, задирати носа; ламати голову; тинятися з кутка в куток; справляти охи; ловити мух; у душі тішитися; відчутти крила за плечима; і за холодну воду не братися; палець об палець не вдарити; високо тримати голову.

128 Прочитайте. Визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте вид, число й рід цих дієслів.

Це було темного зимового вечора. Сонце сховалося за обрій. Зарожевів сніговий килим. Замерехтіли зорі в глибокому небі.

Раптом із півночі насунула чорна хмара, попливла над снігами. Потемнів сніговий килим. Посипалися сніжинки. Тихо лягали вони на поле, ліс, дорогу. Я прислухався до тихого снігопаду і почув ніжний дзвін. Немов десь далеко бриніла велика кришталева чаша, до якої доторкався срібний молоточок.

Що воно дзвенить? Іду, прислухаюся. Дзвін линув від маленької ялинки, що росте на шкільному подвір'ї. То дзвеніли маленькі сніжинки. Висіли на ялинкових гілочках, доторкалися одна до одної, немов срібні дзвіночки. І дзвеніли, дзвеніли... Аж місяць прислухався (За В. Сухомлинським).

➔ ❄️ **Поспостерігайте:** чи всі дієслова в тексті, у якому йдеться про минулі події, ужито у формі минулого часу. Спробуйте пояснити доцільність уживання дієслів теперішнього часу у значенні минулого.

Підказка ↘

Інколи теперішній час навмисне вживають у значенні минулого. У таких випадках теперішній час слугує засобом наближення до читача (слухача) подій минулого.

129 **Перепишіть, дієслова у формі теперішнього часу замінюючи дієсловами у формі минулого часу. Зверніть увагу: дієслова слід поставити у формі доконаного виду.**

НЕВІДОМИЙ ВІНАХІДНИК

Перший винахід Яків Рощепій здійснює хлопчиком. Він самотужки майструє велосипед на двох дерев'яних колесах.

Рядовий солдат царської армії Рощепій розробляє принцип автоматичної гвинтівки. Можновладці не можуть погодитися, що син бідних селян є автором такого винаходу! Тому про винахідника забувають.

У 1943 році при звільненні рідного села від фашистів Рощепій бачить у бійця свою автоматичну гвинтівку! Розпитує і дізнається, що то «семизарядна гвинтівка Токарева». До честі російського конструктора, той визнає авторство Рощепія. Відомий зброяр розкриває

ім'я справжнього автора винаходу. У 1950 році про Якова Рощепія з'являються публікації в газетах (*З календаря*).

- ✳ Позначте у словах вивчені орфограми.
- ✳ Назвіть імена відомих вам українських винахідників. За потреби зверніться до Вікіпедії. Знайдіть інформацію про винаходи українців, відомі в усьому світі.

§ 10. МАЙБУТНІЙ ЧАС. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Дієслова у формі майбутнього часу означають дію або стан, які відбуватимуться після моменту розмови про них: *зроблю, скажу, розповідатиму, буду говорити.*

Розрізняють форми майбутнього часу доконаного й недоконаного виду.

Дієслова **ДОКОНАНОГО ВИДУ** мають одну — просту форму майбутнього часу: *прочитаю, розкажеш, напишуть.*

Дієслова **НЕДОКОНАНОГО ВИДУ** мають дві форми майбутнього часу: **складну** і **складену**.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
СКЛАДНА ФОРМА: <i>що робитиму?</i>	СКЛАДЕНА ФОРМА: <i>що буду робити?</i>
УТВОРЮЄТЬСЯ:	
додаванням до неозначеної форми суфікса -<i>м</i>- та особового закінчення: <i>казатим^му, читатим^меш,</i> <i>казатим^мете</i>	сполученням неозначеної форми й особової форми допоміжного дієслова <i>бути</i>: <i>буду казати, будеш казати,</i> <i>будуть казати</i>

130

Прочитайте речення. Визначте дієслова майбутнього часу, з'ясуйте вид кожного з них. Укажіть просту, складну й складену форми дієслів майбутнього часу. Звертеся з таблицею.

1. Сад розбудять пташині пісні (*М. Луків*).
2. Спинюся я і довго буду слухать (*Л. Костенко*).
3. На крилах орлиних прилину до саду, на срібний листочок рососою спаду (*А. Бобенко*).
4. Та до кого ж я літатиму, кому в очі заглядатиму? (*І. Драч*).
5. Будуть пташки щоранку прилітати, і соловей буде пісні співати (*Народна творчість*).
6. У задумі стоятиме сад (*Г. Чубач*).
7. Будуть квіти душу молодити

(М. Гриценко). 8. Я принесу із саду пізні квіти, і дощ до ранку буде шепотіти (М. Луків).

- ➔ ❖ Поясніть, як форма майбутнього часу залежить від виду дієслова.
- ❖ Чи синонімічні форми дієслова *буду просити* і *проситиму*? Свою думку підтвердіть прикладами.

ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ				
ЧИСЛО	ОСОБА	НЕДОКОНАНИЙ ВИД		
		проста форма	складна форма	складена форма
Однина	I	скаж <u>у</u>	казатим <u>у</u>	буд <u>у</u> казати
	II	скаж <u>еш</u>	казатим <u>еш</u>	буд <u>еш</u> казати
	III	скаж <u>е</u>	казатим <u>е</u>	буд <u>е</u> казати
Множина	I	скаж <u>емо</u>	казатим <u>емо</u>	буд <u>емо</u> казати
	II	скаж <u>ете</u>	казатим <u>ете</u>	буд <u>ете</u> казати
	III	скаж <u>уть</u>	казатим <u>уть</u>	буд <u>уть</u> казати

131 До кожного з дієслів доберіть дієслово-антонім у тій самій формі майбутнього часу. Дієслова запишіть парами. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу. Звертєся з таблицею.

Мовчатиму, забудеш, полагоди́мо, будуть сумувати, розпочнете, будеш руйнувати, з'єднаю, пришиватиму, збільшиш, будемо сваритися, знайдете, зникнеш, будете обвинувачувати.

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму «літери *е* (е), *и* (і) в особових закінченнях дієслів». Правопис особових закінчень утворених дієслівних форм поясніть відповідним правилом.

132 Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

Зразок. *А руки завжди матимуть (майб. ч., недок., III ос. мн.) роботу (А. Малишко).*

1. Усміхнеться у лузі калина, віща птаха в гаю закує, і до вічного серця України пломенітиме серце моє (*І. Прокоф'єв*).
2. Буду матері слово у серці носити (*С. Литвин*).
3. З тобою всі дружитимуть, усі тебе любитимуть, якщо ти виявлятимеш сміливість (*О. Іваненко*).
4. За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата (*В. Симоненко*).

- ➔ ❖ Поясніть уживання розділових знаків між частинами складних речень.

133 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки дієслова в різних формах майбутнього часу.

1. З води обіду не .... 2. Тримайся праці, то й хліб .... 3. Хто землю ..., ніколи не .... 4. З бика не ... молока. 5. Перлина на землі не ..., а робота не .... 6. Як ... навпростець, дома не ....

ДОВІДКА ▾

Підеш, матимеш, звариш, ночуватимеш, доглядатиме, голодуватиме, буде лежати, буде чекати, над'їш.

- ➔ ✳ Підкресліть у словах орфограми « не з дієсловами » та « літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів ». Обґрунтуйте написання діє слів.

134 Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини майбутнього часу. Назвіть приголосні звуки, що за такого творення чергуються.

Зразок. Спекти — спечу.

Написати, змогти, наказати, вичесати, вимостити, викресати, попросити, присвітити, походити, поводити.

- ➔ ✳ Форми майбутнього часу, утворені від виділених дієслів, передайте фонетичною транскрипцією.

135 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення. Визначте час, вид, особу й число кожного діє слова.

1. Як дружні люди візьмуть..ся, то й гори здадуть..ся. 2. Хто добре буде вчитися, тому добре й працюватимет..ся. 3. З дурнем каші не звариш..: або пшоно не вкипит.., або вогонь не горітиме. 4. Розумний біля вогню нагрієт..ся, а дурний спалит..ся. 5. Ходитимеш.. у сутінках — не туди втрапиш.. . 6. Глибока вода не скаламутит..ся.

- ➔ ✳ Розкрийте зміст першого прислів'я. Уживайте дієслова майбутнього часу.

136 Перепишіть, замінюючи складну форму майбутнього часу на складену.

Зразок. Хто не садив дерева, у затінку не лежатиме. — Хто не садив дерева, у затінку лежати не буде.

1. Хто шанує минуле, той знатиме майбутнє (*Японське прислів'я*).
2. Хто народ свій любить, той і весь світ любитиме (*Словацьке*)

прислів'я). 3. Той лиш друга матиме, хто сам дружити вміє (*Англійське прислів'я*). 4. Як працюєш, так і житимеш (*Грузинське прислів'я*). 5. Тримайся ниви, то й хліб матимеш (*Українське прислів'я*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Трапляється, що допоміжне дієслово **бути** та неозначена форма дієслова, які утворюють складену форму майбутнього часу, розділені в реченні іншими словами:

Буду я навчатись мови золотої (А. Малишко). *Буде в пісні жити моя душа* (П. Воронько).

Інокли у складеній формі майбутнього часу одного допоміжного слова **бути** стосуються два і більше дієслів у неозначеній формі:

Чи довго ми будемо блукати і шукати? (Леся Українка). *Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти* (Народна творчість).

137 Перепишіть речення, визначте й підкресліть у них граматичні основи. Укажіть речення, у яких присудок виражений складеною формою майбутнього часу. Зверніть увагу на місце допоміжного слова **бути** стосовно неозначеної форми дієслова.

1. Я буду щоночі літати на Україну (А. Бабенко). 2. Над Дніпром журавлі будуть знову вітати в Україну... І в садах солов'ї щебетать будуть вільно, невпинно (В. Сосюра). 3. Я рідним полем завжди буду йти (Д. Павличко). 4. Ти будеш до скону ходити стежками дитинства свого (Б. Дегтярьов). 5. Як запізнишся до праці, то будеш саму воду сьорбати. 6. Налякали щуку, що в озері її топити будуть (Народна творчість).

➔ ❄️ Поясніть, як ви розумієте вислів *ходити стежками дитинства*. У відповіді вживайте дієслова майбутнього часу.

138 Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть форми майбутнього часу.

(Минути) небагато часу, і Україна (перетворитися) на політично стабільну державу. Вона (плекати) Людину, (захищати) й (обстоювати) Закон. (Утвердитися) демократичні свободи, до українців (прийти) глибше розуміння тих духовних скарбів, які вони мають. (Цінуватися) праця, інтелект і талант. Люди не (шукати) кращої долі за кордоном. Народ (виявляти) працьовитість і мудрість. Його (об'єднувати) глибока духовність. Україна (міцніти) і (розвиватися) (За А. Чебикінім).

➔ ❄️ Розкажіть, яким ви уявляєте своє місто (село) через двадцять років. Уживайте дієслова майбутнього часу.

139 Перепишіть, уставте пропущені літери та розставте розділові знаки. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу.

1. Я нині знову буду говорити про почуття в..сокі і святі (О. Луній). 2. Я буду міряться з долею і спер..чатися з пр..родою та тільки те що сам подолаю мені послужить нагородою (С. Голованівський). 3. Устане ще день яснобарвний умиється сонце росою (А. Малишко). 4. Ти з Правдою усе на світі змож..ш. Зустрін..ш Кривду то стіною буд..ш. І ти її напевне пер..можеш а Правда знов тобі покаже путь (В. Мартинов).

- ➔ ✳ Які людські почуття можна назвати високими і святими? У відповіді вживайте дієслова простої, складної та складеної форм майбутнього часу. За потреби скористайтеся Словничком назв почуттів.
- ✳ Поясніть уживання великої літери в останньому реченні.
- ✳ Позначте у словах вивчені орфограми.

§ 11. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ (дійсний, умовний, наказовий)

140 Прочитайте. У якому з речень дієслова виражають справжню, тобто дійсну, реальну дію? У якому — можливу за певної умови або бажану? У якому з речень дієслова передають спонукання або пораду?

1. Кожна пташина в'є гніздо на батьківщині (Народна творчість). 2. Коли б я був соловейком, до тебе б тоді прилітав (Леся Українка). 3. Люби свій край. Всю душу солов'їну йому віддай (В. Сосюра).

- ➔ ✳ Чи може вислів *вити гніздо* вживатися в переносному значенні? Розкрийте це значення.
- ✳ Як ви розумієте значення вислову *солов'їна душа*?

Відношення названої дієсловом дії або стану до дійсності виражає спосіб дієслова. Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

ДІЙСНИЙ СПОСІБ виражає реальну дію або стан, які відбуваються, відбувалися чи відбуватимуться. Дієслова дійсного способу відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитимемо?* та ін. Наприклад: *Зорі світять, серед неба горить білолиций, верба слуха соловейка, дивиться в криницю* (Т. Шевченко). Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, особами, числами, родами.

УМОВНИЙ СПОСІБ виражає дію чи стан, бажані або можливі за певних умов. Дієслова умовного способу відповідають на питання **що зробив би? що робила б? що зробили б?** та ін. Наприклад: *Пішов би я в Україну, пішов би додому...* (Т. Шевченко). Дієслова в умовному способі змінюються за родами й числами.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ виражає наказ, прохання, пораду, заклик до виконання дії. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання: **що роби? що зроби? що робімо? що зробімо? що робіть? що зробіть?** Наприклад: *Чесним словом лікуйся!* (В. Кочевський).

Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами.

141 Прочитайте прислів'я, укажіть дієслова, визначте спосіб кожного.

1. Без Батьківщини немає людини. 2. Вітчизни не діліть, краще землю захистіть. 3. Пустих би його в хату, та він на піч залізе.
4. Коли хата горить, люди не сваряться. 5. Від ворога вчися спритності!
6. У своїм гнізді й горобець яструбові очі виклював би.
7. Терпи, хлопче, козаком будеш, а з козаків попадеш і в отамани.

✳️ Поясність, що виражає кожен зі способів.

142 Дієслова дійсного, умовного й наказового способів запишіть у три колонки.

Зробили б, поміркуйте, вирішив, зацікавилася, розуміємо, ходімо, послухайте, почув би, сказала б, запиши, переклали, хвилюємося.

143 Визначте спосіб кожного з поданих дієслів. Доберіть до кожного синонім та антонім, уживши в тому ж способі (усно).

Запам'ятай, шануймо, розповіла б, сховався б, рухався, зачинили.

144 Перепишіть прислів'я, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вжиті в реченнях дієслова умовного та наказового способів.

1. Живи своїм розумом та звіряйся з чужим.
2. Взяв би я бандуру та й загравав що знав.
3. Волі не чекай сам її бери та оберігай.
4. Полетіла б я до тебе та крилець не маю.
5. Подумай двічі а тоді скажи вагоме слово.
6. Будь сильний духом а не новим кожухом.
7. Якби пес робив то в чоботях би ходив.
8. Можна було б у гостях довше гуляти та забули хліба взяти.

145 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Складіть один із текстів (на вибір):

- допис у соцмережі про важливу подію зі шкільного життя з використанням дієслів різних способів;
- пам'ятку (інструкцію) «Безпечне користування Інтернетом» з використанням дієслів різних способів форм.

146 **Перепишіть. Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Укажіть дієслова дійсного, умовного та наказового способів.**

Зразок. Пішов би я в гості, так ніхто не запрошує.

1. Шукаймо в людях доброти! Добро відкриє нам світи (*М. Сингаївський*).
2. Я б вам душі переродив, я б вам випрямив хребти! (*І. Франко*).
3. Правди в брехні не розмішуй! (*В. Симоненко*).
4. А я читав тобі рядки про калинову Україну, про світлу тугу журавлину (*М. Фішбейн*).
5. Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи (*Т. Шевченко*).
6. Відкрий для себе Україну! Ти ще не знаєш всю її (*Г. Бідняк*).

✳️ Поясніть зміст останнього речення.

§ 12. ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ УМОВНОГО СПОСОБУ

147 **Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте спосіб кожного.**

Між добром і злом завжди триває боротьба, яка завершується перемогою добра. Цю думку український народ стверджує у своїх казках. Народні казки не навчали б дітей змалечку добра й справедливості, якби добрим і справедливим не був наш народ. Герої казок не робили б добрих справ, не допомагали б старим і немічним, якби

не було так заведено в народі. Тож не забуваймо про це, читаймо та шануймо казки.

Герої українських казок вартують уваги дітей не менше за казкових персонажів інших народів: Гаррі Поттера, Шрека та їм подібних. Поважаймо чуже, але знаймо і любімо своє, рідне.

Тому одна з перших аудіовізуальних книжок для iPad, яку створили в Україні — у компанії з романтичною назвою «Пірати Київського моря», зветься «Котигорошко» (*За С. Турчином*).

- ➔ ❄ Назвіть дієслова, ужиті у формі умовного способу.
❄ Як утворено форми умовного способу дієслів?

Дієслова УМОВНОГО СПОСОБУ творяться додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**.

Частку **би (б)** пишуть окремо від дієслів. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний, уживають частку **би** (сказав **би**, приніс **би**), після голосного — **б** (сказала **б**, принесла **б**).

Частка може стояти після дієслова: *Чи жила б Україна без кобзи-бандури?* (І. Коваленко) або перед ним: *Він би робив, та рукава болять* (Народна творчість).

Частка **би (б)** може бути відділена від дієслова іншими словами: *Я б навіть сонцю одягнула вінок із житніх колосків!* (Л. Рубан).

Дієслова умовного способу змінюються за родами (в однині) та числами.

УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА			
ОДНИНА			МНОЖИНА
Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
знав би	знала б	знало б	знали б
міг би	могла б	могло б	могли б

ОРФОГРАМА:

частка **би (б)** з дієсловами умовного способу

- 148** Прочитайте речення. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте число та рід (якщо є) кожного. Поясніть особливості вживання частки **би (б)**.

1. Батьківщино, рідна моя нене! Жить без тебе в світі я не зміг би (О. Лупій). 2. Якби я була зіркою в небі, я не знала б ні туги, ні жалю (Леся Українка). 3. Якби дощі були прозорі, то не закрили б у небі зорі (Г. Чубач). 4. Коли б не ліс, не знали б ми про те, що є фіалка й пролісок на світі (М. Познанська). 5. Якби я знав, що не знаю, то і мав би, що не маю . 6. Кіт їв би рибу, та лап не хоче мочити (Народна творчість).

149 Утворіть усі форми умовного способу поданих дієслів. Звертайтеся з таблицею.

Міркувати, вирішити, запропонувати, любити.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму « частка би (б) з дієсловами умовного способу ».

150 Допишіть прислів'я. Скористайтеся довідкою.

1. Якби знав, де впадеш, ... 2. І риба співала б, ... 3. Якби знав, де знайду, ... 4. Співав би, ... 5. Якби на кропиву не мороз, ... 6. Якби все вовк лежав, ... 7. Коли б кізка не скакала, ... 8. Якби свині крила, ...

ДОВІДКА ▾

вона б усіх людей пожалила; якби голос мала; то туди пішов би; то солонки підстелив би; вона небо б зрила; якби голос у борг не віддав; то б і ніжки не зламала; то вже досі пропав би.

➔ ❖ Укажіть речення, у яких частка *би (б)* відділена від дієслова іншими словами.

151 Перепишіть, замінюючи дієслова в неозначеній формі відповідними дієсловами умовного способу.

Якби я був скульптором, (виліпити) або (висікти) з граніту зображення моєї України. Якби я міг, (зобразити) в гіпсі чи камені її струнку поставу, тендітні дівочі плечі й тонкий стан. Бо держава наша юна й прекрасна.

Якби я був художником, (зобразити) її сильною й мужньою. Такою роблять її українці.

А вона (усміхнутися) нам стомлено й (сказати): «Я молода, але сильна, а тому непоборна й вічна» (*З газети «Україна молода»*).

➔ ❖ До висловлення доберіть заголовки, який містив би дієслово умовного способу.

❖ Зберіть матеріали та проведіть у класі виставку фотографій, листівок, репродукцій картин на тему « *Образ моєї країни* ».

152 Прочитайте прислів'я. На яку рису людської вдачі кожне з них указує? Визначте спосіб ужитих у прислів'ях дієслів.

1. Віддав би сорочку з себе. 2. Із рідного тата сорочку стягнув би. 3. До скону б говорила, але не уступила б. 4. За гривню козу гнала б до Львова. 5. Пішов би й далі, аби тільки дали.

➔ ❖ З двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть речення.

153 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Підкресліть члени речення. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте число та рід (якщо є) кожного.

1. Там могили з буйним вітром в ст..пу ро..мовляють...
Пол..тів би, послухав би... (*Т. Шевченко*). 2. Кудись у далеч невідому зл..тіла б я із журавлями (*О. Лятуринська*). 3. Здається, так би вічно йшов... (*В. Сосюра*). 4. Нині з-за хмари дістав би вам сонце, грів би долоні вам, нене (*В. Юхимович*). 5. Пол..тів би кудись, як л..лека (*В. Сосюра*). 6. Люди чомусь не так швидко ростуть, як би їм хотілося (*М. Стельмах*).

- ❖ Поясніть уживання частки *би* (*б*).
- ❖ Визначте речення, ускладнені звертанням і вставним словом.
- ❖ Назвіть односкладні речення (з одним головним членом).

§ 13. ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

154 Прочитайте речення. Визначте дієслова наказового способу, з'ясуйте особу й число кожного з них.

1. Чесним словом лікуйся, живи Україною! (*В. Кочевський*).
2. Свою Україну любіть... (*Т. Шевченко*). 3. Даймо на працю для України серце, і розум, і руки! (*Б. Грінченко*). 4. Хай живе Вкраїнонька й калина у душі, у мріях, у піснях! (*В. Письменний*).

Є два типи творення форм наказового способу.

Від основ дієслів теперішнього часу утворюють другу особу однини та першу й другу особи множини:

	ОДНИНА	МНОЖИНА
I особа		несімо, ріжмо, виконуймо, сядьмо
II особа	неси, ріж, виконуй, сядь	несіть, ріжте, виконуйте, сядьте

Закінчення *-и*, *-імо (-ім)*, *-іть (-іте)* вживаються в дієсловах із наголошеним закінченням (*роби, робімо, робіть*) або в дієсловах, основа яких закінчується збігом двох приголосних (*провітри, провітрімо, провітріть*).

В інших випадках дієслова другої особи однини наказового способу мають нульове закінчення: *знай, дозволь, поклич*.

Якщо в однині дієслово має нульове закінчення, то у відповідних формах множини використовують закінчення *-мо* і *-те* (*знай — знаймо, знай — знайте*).

Форма третьої особи дієслів наказового способу твориться сполученням часток **хай, нехай** із дієсловами у формі **теперішнього (для недоконаного виду) або майбутнього (для доконаного виду) часу**.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
III особа	хай (нехай) несе, ріже, виконує, сяде	хай (нехай) несуть, ріжуть, виконують, сядуть

Форми наказового способу можуть уживатися з афіксом **-ся**: берися, берімося, беріться, хай береться, нехай беруться.

Від дієслів **розповісти, доповісти** форми наказового способу такі: розповідай, доповідай. Окремі дієслова не утворюють наказового способу: бачити, чути, гнити.

155 Перепишіть речення, після кожного дієслова вкажіть у дужках його спосіб, особу та число.

Зразок. Тримайся (наказ. сп., II ос., одн.) рідної землі (Народна творчість).

1. Любіть Україну у сні й наяву (В. Сосюра). 2. Не зітхай, а працуй, марно часу не гай! Праці щирої жде вже давно рідний край (Т. Романченко). 3. Тільки на правду складаймо надії! (Б. Грінченко). 4. Розбудуймо соборну державу! (А. Бортняк). 5. Високої істини хай не торкнеться іржа! (Б. Олійник). 6. Шануймося, еднаймося та будьмо! Тримаймося родинного стебла (О. Богачук). 7. Хай нас обминають печалі й жалі! Хай квіти буяють на рідній землі (В. Іваницький).

➔ ❖ Позначте у словах орфограми. Поясніть написання слів орфографічними правилами.

156 Поставте подані дієслова в усіх можливих формах наказового способу. Запишіть їх.

Любити, розказувати, розказати, їсти, сісти, лягти, перевірити.

Підказка ↘

У творенні форм наказового способу не вживають дієслово **давайте**. Вислови типу *давайте запишемо, давайте привітаємо* **не є нормативними**.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «знак м'якшення».
❖ Укажіть дієслова, при творенні особових форм яких відбулося чергування приголосних.

Дієслова у формі другої особи однини наказового способу пишуть зі знаком м'якшення: *сядь, стань, посунься, їдьмо, будьмо.*

Не пишуть знака м'якшення в дієсловах, основа яких закінчується на літеру, що позначає губний або шиплячий приголосний (*нашип, ріжте*) або на **-р** (*повір, удар*).

157 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.**

I. 1. Глян.., моя дитино, через Україну, через нашу хату вже качки летять (*М. Ткач*). 2. Облиш.. забобони, обмий совість, а потім одягу, залиш.. усі хиби і підіймайся! (*Г. Сковорода*). 3. Кажу собі: «Не вір.. неправді!» (*Г. Чубач*). 4. Нехай гнет..ся лоза, а ти, дубе, кріпис.., ти рости та рости, не хилис.., не кривис..! (*С. Руданський*). 5. Попри сірі будні ти кладеш на душу гарне слово «Буд..мо!» (*М. Сом*).

II. 1. На грубе слово не серд..ся, на ласкаве не здавайся. 2. Не вір.. усьому, що бачиш.., і половині того, що чуєш... 3. Од ледачого поли врж.. та тікай! 4. У чужий черевик ноги не сун... 5. Не мил..ся, бо голитися не будеш... 6. Їж.., Мартине, мати ще підкине! 7. Не чван..ся званням, а пишайся знанням. 8. Сип.. із порожнього в пусте! 9. Удар.. лихом об землю! (*Народна творчість*).

➔ ❖ **Визначте дієслова наказового способу, з'ясуйте особу та число кожного з них.**

158 **ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ**

Доберіть три-чотири гасла для команди учнів вашого класу, що братимуть участь у флешмобі, присвяченому цікавій для вас історичній даті. Використайте дієслова у формі наказового способу.

159 **Перепишіть речення, уставте пропущені літери. Виділіть особові закінчення дієслів, визначте спосіб, особу й число кожного.**

1. Поклянись на ч..рвоній калині, пр..сягни на святому гербі, полюби не себе в Україні, а її полюби у собі (*І. Білий*).
2. Хай роки л..тять, хай міняют..ся царства, хай люто в..рує життя крутія! Лиш тільки світила б, лиш тільки б не згасла моя Україна, кровинка моя! (*Б. Шавурський*).
3. Ступай упевнено, не бійся, відважним будь, не..хитним будь (*О. Луній*).
4. Ви ідіть все далі й далі та глядіть пряму дорогу (*Я. Щоголів*).
5. Говорила мати: «Не забудь, мій сину! Як збуду..ш хату, посади калину» (*В. Косовський*).

- ➔ ❖ Роздивіться роботи фіналістів конкурсу «Український патріотичний плакат». Як би ви прокоментували ці твори? Складіть текст для екскурсовода із 4–5 речень. Уживайте діє слова у формі наказового способу.
- ❖ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.
- ❖ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Трапляється, що форми одного способу дієслова вживають у значенні іншого:

- **форма другої особи однини майбутнього часу дійсного способу у значенні наказового:** *Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку (М. Коцюбинський);*
- **форма умовного способу у значенні наказового — для пом'якшення наказу:** *Чи не показав би ти мені, хлопче, дорогу? (Народна творчість);*
- **форма наказового способу — у значенні умовного:** *Не будь нас, ніхто б тієї науки не знав (О. Довженко);*
- **форма наказового способу у значенні дійсного:** *А хтось тоді й скажи — зібратися всім разом і дати ворогу відкоша (Народна творчість).*

Неозначену форму дієслова часто вживають у значенні наказового способу — з метою підкреслення категоричності: «*Слухати мене уважно!*» — сказав капітан (П. Загребельний).

160 Прочитайте. Дієслова яких способів ужито у значенні наказового? Яких відтінків надають вони наказові, прохання, побажання?

1. Після уроків підготуйтеся до тематичної контрольної роботи!
А завтра після екскурсії повернетеся до школи і підготуйтеся до

твору! (3 розмови). 2. Чи в простім конверті, чи по Інтернету написав би, сину, з ким ти там і де ти (В. Бровченко). 3. Поспав би ще. Чого так рано? (Григорій Тютюнник). 4. Іди на репетицію вечора. Коли повернешся — зателефонуєш! (3 розмови).

161 Прочитайте речення з мовлення семикласників. Дієслова якого способу вжито у значенні дійсного? Поясніть.

1. Не спізнився я на урок, поганої оцінки не одержав би. 2. А я й скажи під гарячу руку, що до контрольної не готувався! 3. Я візьми й підкажи йому на уроці, а вчителька візьми й почуй ту підказку. Що тут почалося! 4. Інші біля комп'ютера сидять та в ігри грають, а ти задачі розв'язуй!

162 Прочитайте військові команди, які використовують в українських військах. У значенні якого способу вжито дієслова в неозначеній формі?

1. Стати до строю! 2. Іти в ногу! 3. Розпочати перевірку! 4. Вартовий, прийняти пост! 5. Збільшити дистанцію! 6. Скоротити крок! 7. Головні убори — надіти!

➔ ❖ Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації.

§ 14. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

163 Прочитайте подані в колонках речення. Чи можна визначити особу, яка виконує названу виділеним дієсловом-присудком дію, у реченнях першої колонки? Другої? Поясніть.

*Вітер віє, повіває,
По полю гуляє (Т. Шевченко).
Мені світає небо у вікні
(М. Луків).*

*І віє духом яблунь і жасмину
(М. Луків).
Світає. Край неба палає
(Т. Шевченко).*

➔ ❖ Які з виділених дієслів є присудками у двоскладних реченнях? Які є єдиним головним членом в односкладних реченнях?

Дієслова, що називають дію, яка виконується сама собою, без участі особи, називають безособовими. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА означають:

- **явища природи:** *вечоріє, світає, мрячить;*
- **стихійні явища:** *замело, залило, вимерзло;*
- **фізичний або психічний стан людини:** *лихоманить, нудить, трясє, не хочеться, не терпиться, не спиться;*
- **увялення про долю людини:** *щастить, таланить, не судилося.*

Безособові дієслова не змінюються за особами й числами, а також за родами. Вони мають форму третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу (*світає, розвидниться*) або форму середнього роду однини минулого часу (*смеркало*).

Безособові дієслова є головними членами речення (присудками) в односкладних реченнях: *Учора трохи повернуло на відлигу (А. Дрофань). Ще комусь у цю пору не спиться (І. Білий). Так бракує землі милосердя людей (Т. Севернюк).*

Підметів при безособових дієсловах не буває.

164 Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Двоскладними чи односкладними є речення? Поясніть.

1. Сутеніло помалу (*Є. Плужник*). 2. З лісу повіяло прохолодою (*М. Стельмах*). 3. Стежку в поле листям замело (*Ю. Бартош-Кум'ятський*). 4. Запаморочливо пахло в'ягучим листям, хмелем і калиною (*П. Загребельний*). 5. І чого мене понесло сюди? (*С. Васильченко*). 6. Від жаху похолонуло в душі (*Б. Олійник*). 7. І як сльозами застигло очі! (*М. Луків*). 8. Дихається легко і привітно (*В. Крищенко*).

- ➔ ❖ Доведіть, що головний член речення в кожному з речень виражений безособовим дієсловом.
- ❖ Витлумачте лексичне значення кожного з безособових дієслів.

165 Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перепишіть тільки ті речення, що мають один головний член — присудок. Якою частиною мови він виражений? Доведіть, що це дієслово — безособове.

1. Благословляється на день. І сяють роси над ланами (*М. Єркін*). 2. Знов повернулися морози. Снігів холодних намело (*Г. Чубач*). 3. Мрячило. Мжичило. Над головою клубочилися важкі сірі хмари (*Зірка Мензатюк*). 4. Уночі зривалася справжня буря. Надворі блискало, гриміло, тріщало й лило (*М. Павленко*). 5. Віє туманами з поля. Пахне барвінком нічним (*А. Михайлевський*).

- ➔ ❖ В одному з виписаних речень визначте та підкресліть усі члени речення.

166 Перепишіть. У кожному з речень визначте та підкресліть граматичну основу. З'ясуйте синтаксичну роль безособових дієслів.

1. Хочеться казки. Хочеться тиші (*М. Семенко*). 2. Так добре й легко мріється (*Р. Блага*). 3. Не спиться мені. У голові шумить, як у млині... (*Марко Вовчок*). 4. Радісним почуванням охопило душу (*Панас Мирний*). 5. Вечірнім золотом зорі залило поле (*В. Сосюра*).

- ➔ ❄ Які безособові дієслова мають форму третьої особи однини теперішнього часу? Середнього роду однини минулого часу?

167 Подані двоскладні (з двома головними членами) речення перебудуйте на такі, що мають один головний член, виражений безособовим дієсловом. Перебудовані речення запишіть.

Зразок. *Я не сплю — мені не спиться.*

1. Я цього не хочу. 2. Я не можу всидіти. 3. Вона не може читати. 4. У нього лихоманка. 5. Він не має щастя. 6. Вони не мають везіння (талану).

168 Перебудуйте кожне з речень так, щоб у ньому було безособове дієслово. З'ясуйте синтаксичну роль безособових дієслів.

1. У лісі пахне глиця. 2. Вітер розвіяв листя. 3. Заморозки прибили на деревах зав'язь. 4. Туман покрив поле. 5. Рясний весняний дощ покropив землю. 6. Вода залила луки. 7. Друзі не хотіли розлучатися. 8. Пісок позамітав сліди.

169 Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте безособові дієслова, підкресліть їх як члени речення.

Чи їздили ви по Україні? Чи міряли ви її бе..мірні шляхи і з..лені та рівні ст..пи, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх? Чи бачили, як синє небо ро..гортає над з..млею своє блак..тне і бе..мірно в..соке шатро?

Настав ясний та погожий ранок після короткої ночі. Шугонуло світлом. Сизе полум'я віхтем знялося угору сер..д ч..рвоного жару. Ще наддало світла, ще раз к..нуло рожевим огнем. Крайнебо м..гоче, пашить, мов личенько сором'язливої дівчини (*За Панасом Мирним*).

- ➔ ❄ Чи доводилося вам бачити світанок над морем (річкою, озером), у горах чи в місті? Складіть про це 3–4 речення, використавши безособові дієслова.
- ❄ У курсі «Мистецтво» ви вивчаєте поняття культурного й екологічного середовища людини. Назвіть умови, за яких сучасне місто може стати близьким людині.
- ❄ Розкажіть про те середовище, у якому комфортно було б жити саме вам. Уживайте безособові дієслова.

170 Витлумачте значення фразеологізмів. Чому в кожному з них ужито безособове дієслово?

1. Зав'язало мову. 2. Позакладало вуха. 3. Похололо на душі. 4. Памороки забило. 5. Мов язиком злизало. 6. Замакітрилося в голові. 7. Мов у жар кинуло. 8. Запахло смаленим. 9. Аж животи попідтягало.

- ➔ ❄ З трьома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ БЕЗОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ

- 171** Складіть і розіграйте діалог між семикласником (семикласницею) і лікарем про необхідність дотримуватися здорового способу життя й берегтися від захворювань. Використайте деякі з поданих у рамці безособових дієслів (на вибір).

Лихоманить, нудить, не спиться, трусить, морозить, нудить, пече, ріже, гнітить, тягне, кортить, пройшло, пролетіло, минулося, щезло.

- 172** Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її п'ятирічною сестричкою, які сплять в одній кімнаті. Малій наснився страшний сон. Мета старшої сестри — заспокоїти дитину, пояснити, що причина сновидінь — відеофільми-«страшилки». У репліках уживайте подані в рамці словосполучення та речення.

Мені привиділося (здалося, наснилося, примарилося). Мене трусило (тіпало). Усередині похололо. У голові шуміло. Від страху заціпило. Запаморочилося в голові.

- 173** Розгляньте послідовність і зразки розбору дієслова. Розберіть виділені в тексті дієслова як частину мови.

Якщо ти повірив, що безсилий, тобі вже нема чого робити на цьому світі. Отже, **вір** у себе. Не піддавайся власній зневірі. Перемагай! Усе на світі минає, не минає тільки могутній дух людини. Якщо ти сильний духом — **переможеш** себе. І люди **не забудуть** твоєї мужності (О. Довгий).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Дієслово, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Початкова (неозначена) форма.
4. Постійні морфологічні ознаки: вид, дієвідміна.
5. Непостійні морфологічні ознаки: спосіб, час, особа, число, рід.
6. Синтаксична роль (*яким є членом речення*).

Нічого кращого в усьому світі не знайдеш за любов і працю (М. Стельмах).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

(Не) знайдеш — дієслово, означає дію, відповідає на питання *що зробиш?*, початкова форма — *знайти*, доконаний вид, перша дієвідміна, дійсний спосіб, майбутній час, друга особа однини, присудок.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

(Не) знайдеш — дієсл., означає дію, що зробиш?, знайти, док. вид, I дієвідм., дійсн. спосіб, майб. ч., II ос. одн., присудок.

§ 15. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

174 Прочитайте. Яким способом утворено кожне з дієслів? Від якої частини мови?

казати — переказати	білий — білити	зима — перезимувати
йти — прийти	обід — обідати	син — усиновити
сміятися — розсміятися	я — якати	два — подвоїти

Дієслова творяться від дієслів (*креслити* → *підкреслити*), **іменників** (*вечеря* → *вечеряти*), **прикметників** (*синій* → *синіти*), **числівників** (*три* → *потроїти*), **займенників** (*ти* → *тикати*).

Найуживаніші способи творення дієслів такі:

- **префіксальний:** *записати* ← *писати*, *стиснути* ← *тиснути*;
- **суфіксальний:** *учителювати* ← *учитель*, *записувати* ← *записати*;
- **префіксально-суфіксальний:** *покрещувати* ← *кращий*, *приспівувати* ← *співати*.

Складні дієслова найчастіше утворюються від складних іменників:
вільнодумствувати ← *вільнодумство*; *добродіяти* ← *добродій*.

175 Прочитайте. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Нещастя **розкаже**, що таке щастя. 2. Біду горем не загоїш, а лише **подвоїш**. 3. Нещастя найкраще терпить той, хто вміє його **приховувати**. 4. Під господаревим оком і кінь **товстішає**. 5. Учора **браталися**, нині розсталися. 6. Лається так, що аж повітря **червоніє**. 7. Хто **якає** і хвалиться, потім мучиться і кається.

→ ❄ З'ясуйте, від яких частин мови утворено виділені дієслова.

176 Кожне з поданих словосполучень замініть одним дієсловом. Яким способом утворено кожне з дієслів?

Зробити операцію; подзвонити по телефону; передати інформацію; надіслати телеграму; скласти протокол; накласти штраф.

177 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Вже чуть як **обертається** Земля як обертається з Землею Україна... (М. Вінграновський). 2. Нас не **розділите** на половини. Нас не **покраєте** серед пітьми. Ми присягаємо Є Україна! Ми присягаємо Будемо ми! (А. Листопад). 3. Пізнай свій народ і себе в ньому **умовляв** Григорій Сковорода (Л. Красицька). 4. **Почекай** вечоре! Хай **доспівається!** (М. Павленко). 5. **Хотілось би** мені не біль і не тривоги а радість і любов в широкий світ нести (Г. Кривда).

- ✱ Визначте спосіб кожного з ужитих у реченнях дієслів.
- ✱ Витлумачте суть названих у реченнях почуттів. За потреби скористайтеся Словником назв почуттів.

§ 16. НЕ З ДІЄ СЛОВАМИ

178

Прочитайте козацькі прислів'я. Обґрунтуйте написання **не** з діє-словами. Звертеся з таблицею.

1. Козача потилиця ворогам не хилиться. 2. Козак журби не має, з біди не заплаче. 3. Козацькому роду немає переводу. 4. Щирий козак ззаду не нападає. 5. Заради волі козак нехтує небезпекою. 6. Незчувся козак, як згубив **кобеняк**.

- ✱ Поясніть лексичне значення виділеного слова.

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо без не дієслово не вживається: <i>нехтувати, незчутися;</i> якщо дієслово має префікс недо- : <i>недочувати, недобачати</i>	в усіх інших випадках: <i>не знати, не цвісти, не встигати,</i> <i>не допомагати, не впоратись</i>

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: треба розрізняти присудкове слово **немає (нема)**, яке завжди з **не** пишуть разом, та дієслово третьої особи однини теперішнього часу (**він, вона або воно не має**), яке з **не** пишуть окремо.

ОРФОГРАМА:

не з дієсловами

179 Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання не з дієсловами.

1. Рідного гнізда не цурайся. 2. Холодна стіна не гріє, чужа чужина не пожаліє. 3. Перекотикамінь мохом не обросте . 4. Не живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити. 5. Нехтувати здоров'ям — нехтувати життям. 6. Курець не помічає, як здоров'я з димом випускає. 7. Хто старе поминає, той щастя не має. 8. Немає приповідки без правди. 9. Не спіши нен áвидіти за першу шкоду. 10. Страху немає там, де не бояться. 11. Хитрий що недочує, то вигадас.

- ❖ Витлумачте значення перших двох прислів'їв. Уживайте дієслова з не.
❖ Визначте прислів'я, у яких ідеться про почуття. Витлумачте суть цих почуттів. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

180 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова з не та розкриваючи дужки.

1. Мокрий дощу .... 2. За воду (не) дякують і гроші .... 3. Кисла яблуня солодке яблучко .... 4. У чужім оці скіпку бачить, а в своїм дрючка .... 5. Що завгодно віддаси, як .... 6. З бідою (не) знатися — і щастя ....

ДОВІДКА ▾

(Не) доіси, (не) платять, (не) вродить, (не) добачає, (не) боїться, (не) знати.

- ❖ Позначте у словах орфограму «не з дієсловами». Написання дієслів з не обґрунтуйте відповідними правилами.

181 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Поясніть написання не з дієсловами.

1. Лісу не/має без калини, а села без болота. 2. Дівчина без коси не/має краси. 3. Ліків не/має тільки від старості і смерті. 4. Хто розуму не/має, тому й коваль не/вкусє. 5. Не/має троянди без колючок. 6. Книжка язика не/має, а розуму навчає. 7. Хто людей не/поважає, сам поваги не/має. 8. Без труда не/має плода. 9. Ніколи не треба не/хтувати товариською допомогою.

182 Прочитайте фразеологізми, розкрийте їхні значення. Поясніть написання не з дієсловами.

1. (Не) мати Бога в душі. 2. (Не) доїдати шматка хліба. 3. (Не) дати порошині впасти. 4. У нього тільки пташиного молока (не) має. 5. На дорозі (не) валяється. 6. (Не) має відбою.

- ➔ ❖ З двома фразеологізмами (*на вибір*) складіть і запишіть речення. Позначте у словах орфограму « *не* з дієсловами ».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: дієслова з префіксом **недо-** не можна сплутувати з дієсловами із часткою **не** та префіксом **до-** (*не досягти, не доїхати*). Префікс **недо-** вживають у дієсловах, що означають неповний вияв дії.

ПОРІВНЯЙТЕ:

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
<i>недочувати</i> — <i>погано чути</i> <i>недобачати</i> — <i>погано бачити</i>	<i>не дочути</i> — <i>не дослухати до кінця</i> <i>не добачити</i> — <i>не помітити</i>

- 183** Перепишіть прислів'я. Виділіть у дієсловах префікси **недо-** і **до-**. Розберіть ці дієслова за будовою. Обґрунтуйте їхнє написання.

1. Лихий кухар або пересолить, або недосолить. 2. Рибу перевари, а м'ясо не довари. 3. Недочув глухий, що недобачив сліпий, як утік кривий. 4. У глухого й німого справи не допитаєшся. 5. Краще недоговорити, ніж переговорити.

- 184** Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Рідна мати моя, ти ночей (не) доспала (*А. Малишко*). 2. Старому було вже за вісімдесят, він (не) дочував і (не) добачав (*В. Земляк*). 3. Е! Вже (не) добачаю нитку в голку встромити (*Остан Вишня*). 4. Огонь (не) догорів, а тихо пригасав (*М. Рильський*). 5. Спадають бджоли на покоси, нектару трав (не) допили (*М. Масло*).

- 185** Перепишіть речення, знімаючи ризики. При цьому зважайте на записане в дужках лексичне значення слова. Звертєся з поданою після вправи таблицею. Позначте у словах орфограму «*не* з дієсловом».

1. Не/здужає (хворіє) Катерина, ледве, ледве дише (*Т. Шевченко*).
2. Не/здужаю (не зможу) третього хліба з'їсти (*Народна творчість*).
3. Не/славити (ганьбити) треба ледарів, а не чесних людей. 4. Працюють люди чесно, як їх не/славити (не прославляти) за це? (*З газети*).
5. Глухо зітхали хвилі, чайки не/покоїлися (хвилювалися) над озером (*Олесь Гончар*). 6. Сумно усвідомлювати, що видатний кінорежисер Олександр Довженко не/покоїться (не похований) у рідній землі (*З виступу на конференції*).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: написання деяких дієслів з **не** залежить від їхнього лексичного значення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
<i>неславити — ганьбити</i> <i>непокоїтися — хвилюватися</i> <i>нездужати — хворіти</i>	<i>не славити — не прославляти</i> <i>не покоїтися — не бути похованим</i> <i>не здужати — не змогти</i>

186 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/славте кобзаря словами золотими! Колись він заблещить між душами ясними! (П. Куліш). 2. Не/знеславлю зброї нашої козацької, не посоромлю роду нашого (Н. Рибак). 3. Одна паршава овечка усю отару не/славить (Народна творчість). 4. Вітрець із берега не/покоїв море (О. Донченко). 5. Рук не/здужаю підняти, бо не їла й не пила (П. Тичина).

- ➔ ❖ Поясніть, чому збірку своїх поезій Тарас Шевченко назвав «Кобзар». У відповіді використайте дієслова *не славити — неславити*.
- ❖ Які художні твори про кобзарів ви знаєте? Розкажіть про них, уживаючи дієслова з *не*.
- ❖ Що вам відомо про кінофільм «Поводир»? Розкажіть про нього. Уживайте дієслова з *не*.

187 Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Не/ма на світі України, не/має другого Дніпра (Т. Шевченко). 2. Ще не/вмерла козацькая мати! (Б. Хмельницький). 3. Не/зітхай, а працєю, марно часу не/гай! (Б. Грінченко). 4. Не/поміча хв..-лин людина, а час прудкий свій к..лим тче (Д. Луценко). 5. Рушник ж..ття час шив і не/дошив (В. Крищенко). 6. Я не/н áвиджу рабства кайдани (П. Грабовський). 7. Не/договорено багато і не/дослухано, на жаль (П. Воронько).

- ➔ ❖ Розкрийте зміст першого речення. У відповіді використовуйте дієслова з *не*.
- ❖ Як ви вважаєте: патріотизм — це почуття чи риса людської вдачі? Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- ❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Яка частина мови називається дієсловом? Спробуйте розповісти про початок вашого дня без уживання дієслів. Чи вдалося це вам? Чому?
2. Як розрізнити дієслова недоконаного та dokonаного виду? Наведіть приклади. Складіть жартівливий діалог між дієсловом dokonаного та дієсловом недоконаного виду, у якому кожне з дієслів доводить свої переваги в мисленні й мовленні людини.
3. Навіщо дієслова поділяють на дієвідміни? За якими формами визначають дієвідміну дієслова? За якими значущими частинами?
4. Які часові форми мають дієслова? У формі якого способу дієслово змінюється за часами? Наведіть приклади.
5. Який спосіб дієслова утворюється за допомогою частки *б (би)*? Часток *хай, нехай*? Наведіть приклади.
6. Як змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому часі? У минулому?
7. Які способи творення дієслів є найпоширенішими? Наведіть приклади дієслів, утворених цими способами.
8. Якими членами речення можуть бути дієслова? Складіть речення, у якому дієслово *знати* (неозначена форма) є підметом, присудком, додатком. Складіть речення, у якому це ж дієслово в особовій формі є присудком.
9. Виконайте тестові завдання онлайн.

§ 17. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

188 Прочитайте речення. До виділених слів поставте питання. Що в цих словах спільне з прикметником? З дієсловом?

1. Хто прийде на чужу землю **непрошений**, той піде додому **покараний** (*Італійське прислів'я*). 2. Не ломися в чужі, хай і **розчинені** двері! (*Ірландське прислів'я*). 3. На тебе чекає **протоптана** твоїм народом дорога! (*Кримськотатарське прислів'я*). 4. **Омріяне** щастя лежить не в скрині, а в серці (*Українське прислів'я*).

➔ ❄ Від яких слів утворене слово *дієприкметник*? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку назву форми дієслова?

ДІЄПРИКМЕТНИК — особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом:

- зроблений (такий, що його зробили) ;
- прочитаний (такий, що його прочитали) ;
- укритий (такий, що його вкрили) ;
- вишитий (такий, що його вишили) ;
- міцніючий (такий, що міцніє) ;
- в'янучий (такий, що в'яне) .

До прикметника дієприкметник подібний тим, що:

- відповідає на питання **який? яка? яке? які?** ;
- змінюється за родами, числами, відмінками;
- стоїть у тому ж роді, числі, відмінку, що й іменник, із яким пов'язаний

за змістом;

- має такі ж відмінкові закінчення.

Дієприкметник має такі ознаки **дієслова**:

• **час** (теперішній і минулий): *сяючий (теперішній час), потемнілий (минулий час)*;

• **вид** (доконаний і недоконаний): *казаний (недоконаний), сказаний (доконаний)*;

• **здатність мати при собі залежний від нього іменник** (*овіяний вітром*), **займенник** (*захоплений тобою*) або **прислівник** (*прочитаний виразно*).

Отже, дієприкметник поєднує ознаки двох частин мови — дієслова та прикметника.

Початковою формою дієприкметника, як і прикметника, є форма називного відмінка однини чоловічого роду: *зроблений*.

189

Прочитайте. У якій із колонок подано словосполучення, що містять дієприкметники? Свою думку доведіть.

Тихий спів

Стихаючий спів

Спів, який стихає

Жовте листя

Пожовкле листя

Листя, що пожовкло

Блискучі очі

Сяючі очі

Очі, що сяють

❖ Зі словосполученнями, що містять дієприкметники, складіть речення (*усно*).

190

Прочитайте. Визначте дієприкметники, поставте до кожного питання. Які ознаки прикметника властиві дієприкметнику? Що спільного в дієприкметника з дієсловом?

1. Осіння днина сонечком сповита (*Г. Крячко*). 2. Хмари — знизу ледь підсинені (*Р. Качурівський*). 3. Отут я стою під замисленим небом (*Л. Костенко*). 4. Далина овіяна туманом (*М. Луків*).
5. На землю по зоряних сходах задуманий вечір зійшов (*В. Сосюра*).
6. Он сивими туманами димлять розбуджені карпатські полонини (*Д. Луценко*).

Якщо прикметники називають постійні ознаки предмета (*білий, молодий*), то дієприкметники виражають ознаки, які розвиваються в часі (*біліючий — такий, що біліє; помолоділий — такий, що помолодів*). Такі ознаки створюються дією або станом.

Отже, дієприкметник не тільки вказує на ознаку, а й виражає дію або стан, з якими ця ознака пов'язана. Тому дієприкметник — не окрема частина мови, а особлива форма дієслова.

У реченнях дієприкметник найчастіше є означенням: *Дарований хліб швидко черствіє. Стояча вода млина не рухає* (Народна творчість).

Дієприкметником може виражатись і присудок: *До доброї криниці стежка утоптана* (Народна творчість).

191 Перепишіть, підкресліть члени речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Цвіла приморожена осінь (*П. Перебийніс*). 2. Стомлене сонце сіло спочити (*О. Довгон'ят*). 3. Над умитим садом стоїть туман (*В. Винниченко*). 4. Сонце схоже на згасаюче багаття (*М. Стельмах*). 5. Зникли зорі на посмутнілім небі (*М. Семенко*). 6. Дзвінких доріг простелені дороги (*О. Довгий*). 7. Тут руками прадідів зігріта кожна грудка рідної землі (*О. Луній*).

- ➔ ✦ Назвіть слова-дієприкметники, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.
- ✦ Позначте у словах вивчені орфограми.

192 Прочитайте. Визначте дієприкметники, з'ясуйте рід, відмінок і число кожного. Випишіть дієприкметники, поставивши їх у початковій формі.

1. Оце посаджена рядами тополя чорна, або ще її звать українська (*Олесь Гончар*). 2. Давні греки були переконані, що тополя благотворно впливає на самопочуття і настрої людини (*З Вікіпедії*). 3. Здала виглядає із балки тополя, як зламаний спис (*В. Марсюк*). 4. Тополя шепоче у вікна відчинені (*Г. Кириченко*).

- ➔ ✦ Які художні твори про тополю вам відомі? У відповіді вживайте дієприкметники *оспіваний, описаний, пояснений, розказаний*, ставлячи їх у потрібній формі.

193 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Створіть інформаційне повідомлення для шкільного вебсайту з використанням дієприкметників про вдало організовану екскурсію (відвідану виставку, омріяну подорож).

194 Перепишіть, подані в дужках дієприкметники поставте в потрібній формі. Визначте рід, число, відмінок кожного з них.

1. І стоїть на порозі (усміхнений) мати (М. Луків). 2. І доброта, і теплота (поєднаний) у серці тому (О. Ющенко). 3. Руки у вас, мамо, схожі на книгу (розкритий)! (Б. Демків). 4. За столом я знову бачу (схилений) обличчя мами (М. Стельмах). 5. Зображення Берегині (вирізьблений) на віконницях і дверях, (вишитий) і (витканий) на рушниках (За В. Войтовичем).

- ➔ ❖ Підкресліть усі члени речення. Визначте синтаксичну роль кожного з дієприкметників.
- ❖ Чому матір порівнюють із давньослов'янською богинею природи і добра? Поясніть. Уживайте поставлені в потрібній формі дієприкметники *вишитий, зображений, намальований*.

195 ПОПРАЦЬОУЄ У ГРУПАХ

Роздивіться вміщений у праві 194 мурал, створений Олегом Шуляком в Южноукраїнську на Миколаївщині. Як ви ставитеся до таких настінних розписів? У відповіді вживайте дієприкметники: *створений, розміщений, здивований, зачарований, визнаний та ін.*

- ❖ Яким муралом ви прикрасили б будівлю вашої школи? Розкажіть про це, використовуючи самостійно дібрані дієприкметники.

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В Р ЕЧЕННЯХ ІЗ ДІЄПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

196 Прочитайте записані у дві колонки речення. Визначте в реченнях першої колонки дієприкметники. У реченнях другої колонки визначте дієприкметники й залежні від них слова.

Намальовані квіти не пахнуть.
Квіти сріблені росою.

Квіти, намальовані фарбами, не пахнуть (*Народна творчість*).
Квіти, сріблені росою, дивляться на шлях (*В. Сосюра*).

- ➔ ❖ Якими розділовими знаками виділено на письмі дієприкметники із залежними від них словами?
- ❖ Прочитайте речення другої колонки, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків.
- ❖ Визначте в реченнях другої колонки слова, що їх пояснюють дієприкметники разом із залежними від них словами (пояснювані слова).

Дієприкметник із залежними від нього словами називають ДІЄПРИКМЕТНИКОВИМ ЗВОРОТОМ.

У реченні дієприкметниковий зворот завжди є означенням: *Блищало небо, засіяне зорями (І. Нечуй-Левицький).*

Дієприкметниковий зворот, який стоїть після означуваного (пояснюваного) слова, на письмі виділяють комою (або комами): *Вгорі цвіте блакить, усіяна хмарками (Т. Масенко). Там явір, посаджений мною, сумує давно по мені (М. Удовиченко).*

В усному мовленні такий дієприкметниковий зворот виділяють паузами та інтонацією.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним словом, комами (комою) на письмі зазвичай не виділяють: *Сплять сивиною закутані гори (Б. Дегтярьов).*

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Сумно в небі, **повитому в хмари** (Дніпрова Чайка).*

*Сниться вночі мені **зорями вишите** небо (Г. Кириченко).*

- 197** Прочитайте прислів'я. Визначте в кожному реченні дієприкметниковий зворот та означуване ним слово. З'ясуйте: стоїть дієприкметниковий зворот після цього слова чи перед ним.

1. Наука — то криниця, викопана голкою. 2. Роботу, відкладену на майбутнє, проклянуть нащадки. 3. Не смачний хліб, чужим ножом краєний. 4. Здобутий працею хліб м'якший від дарованого бублика. 5. Позиченими в сусіда зубами кістки не розгризеш.

- ➔ ❖ Поясніть уживання розділових знаків.
- ❖ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

- 198** Перепишіть. Підкресліть у реченнях члени речення. З'ясуйте місце дієприкметникових зворотів стосовно пояснюваних ними слів. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. У рідний край, грозою вмитий, ведуть усі шляхи на світі (М. Стельмах). 2. Цвіте земля, задивлена в свободу (Л. Костенко).

202

Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть як члени речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Художниця Наталія Бугайчук змалку захоплена народною творчістю. Свої роботи вона виконує самостійно винайденим способом. Зображення Наталія вирізьблює на шпаклівці нанесеній на полотно. За намальованим ескізом художниця робить рельєф а потім ретельно його розфарбовує.

Роботи Наталії нав'язні усними переказами й легендами Полісся обрядами звичаями й народним побутом. Найбільше Наталію цікавлять образи використувані українцями на означення сил природи. Персонажам отриманим у спадок від предків дівчина надає сучасного звучання. Створені художницею образи мовби оживають.

Молодій художниці присвоєно звання майстра народної творчості (*Із Житомирського інформаційного порталу*).

Наталія Бугайчук.
Мати

- ❖ Укажіть речення, у яких дієприкметники є присудками.
- ❖ Роздивіться роботу Наталії Бугайчук. Які почуття викликає вона у вас? Витлумачте ці почуття. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.
- ❖ Розкажіть про зображене двома-трьома реченнями. Використайте дієприкметникові звороти.

Досить часто дієприкметниковий зворот відділений від означуваного ним слова іншими словами. У такому в іпадку зворот теж виділяють комами: Дух степовий приніс я із собою, настояний на квітах (Г. Кривда).

Якщо два чи більше дієприкметникові звороти стоять поряд, розділові знаки ставлять між ними так само, як між однорідними членами речення: Геній — це великий талант, помножений на каторжну працю, поділений на безжалісну втому (Античний вислів).

203

Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть як члени речення.

1. Я у степу край Дунаю свою хату маю густим лісом обсажену красним цвітом прикрашену (*Народна творчість*). 2. Тепле й ніжне літо волошками повите посріблене дощами живе в очах у мами (*А. Костецький*). 3. У тиші настояній духом гречаним напах-

ченій визрілим чаром городнім сиджу перед дідом (*П. Перебийніс*).
 4. На краєчку поля виросла тополя Шевченком оспівана вітрами
 обвіяна дощами омиа сонечком пригріта (*Я. Козова*).

➔ ❄ Складіть речення, ускладнене двома дієприкметниковими зворотами, що стоять упідряд (*усно*).

204 ПОПРАЦЬОТЕ В ПАРАХ

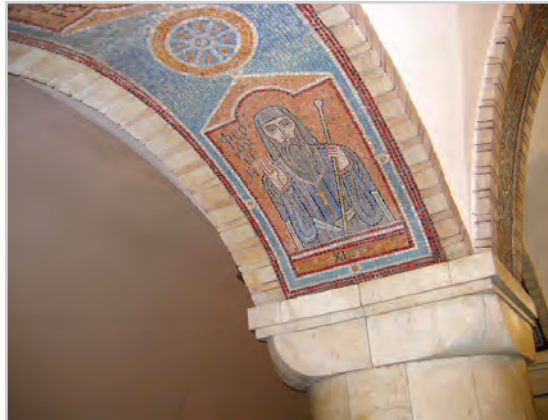
Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть у тексті дієприкметникові звороти.

В опублікованому британським виданням переліку з двадцяти двох найгарніших європейських станцій метрополітену названо станцію київського метро «Золоті ворота».

Станція є справжнім історичним довідником мозаїчним літописом середньовічної України. Високі склепіння масивні світильники круглі арки ці деталі інтер'єру **стилізовані** під легендарні князівські часи.

Стіни прикрашають панно викладені яскравою мозаїкою. Арки при вході до ескалаторних тунелів оздоблені портретами київських князів.

Авторів збудованої в 1989 році станції київського метро «Золоті ворота» відзначено Державною премією України (*Із сайту «Українська правда»*).

Інтер'єри станції метро
«Золоті ворота»

- ➔ ❄ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словником.
- ❄ Укажіть речення, у яких присудки виражені дієприкметниками.
- ❄ Розкажіть про вид транспорту, естетичне оформлення якого вам подобається. У відповіді вживайте дієприкметники *прикрашений, оздоблений, оформлений* та ін.
- ❄ Поспостерігайте за мовленням своїх однолітків і дорослих. Чи часто вони вживають дієприкметникові звороти? Чому?

Дієприкметники й дієприкметникові звороти широко вживаються в текстах художнього та публіцистичного стилів. Властивість дієприкметника передавати ознаки предмета за дією є виразним художнім засобом.

У розмовно-побутовому стилі дієприкметники та дієприкметникові звороти вживають рідко.

205 **Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Назвіть ужиті в реченнях художні засоби.**

1. Прийшла зима снігами вбрана (*І. Франко*). 2. Стоять наліті сонцем дні (*М. Луків*). 3. Ще спить земля укутана снігами. Мовчать в льоди заковані річки. 4. Палає райдужно довкола дощами скроплена земля (*Д. Луценко*). 5. Місяць тихо озирає землю стомлену сном (*Б. Грінченко*). 6. Добру віщують погоду скупані в сонці хмарки (*М. Луків*). 7. У снігу по коліно стоїть з хати винесена ялинка (*Н. Вологовська*).

✳ Визначте в реченнях дієприкметникові звороти. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

206 **Прочитайте речення. Виділені частини складних речень замініть дієприкметниковими зворотами. Перебудовані речення запишіть, звороти підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Спасибі матерям за любов, яку вони залишили нам на все життя. 2. Вивчаймо вітчизняну історію, досліджуймо діла й долі героїв, які загубилися в минулому. 3. Зимова ніч опустилася на місто, яке стомилося денною працею. 4. Вірте кожному слову, яке ви від мене почули!

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ, ЩО МІСТЯТЬ ХАРАКТЕРИСТИКУ ЛЮДЕЙ ТА ЇХНІХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ

207

Складіть і розіграйте діалог між двома семикласниками (семикласницями) — членами шкільного історичного гуртка після першого засідання, яке провів новий керівник — студент університету. У репліках використайте деякі з поданих у рамці словосполучень (на вибір).

Надзвичайно освічений, залюблений у науку, захоплений вітчизняною історією, зачарований мужністю козацтва, вельми начитаний, обізнаний із документами.

208 Складіть і розіграйте діалог між двома однокласниками (однокласницями), які обмінюються враженнями від проведеного в їхній школі флешмобу (тему визначте самостійно). У репліках діалогу доречно використайте деякі з поданих у рамці фразеологізмів, які містять дієприкметники (на вибір).

Як укопаний, як зачарований, як по писаному (говорити), стріляна птиця, протоптаною стежкою (йти), кручений, як дзига, як заведена машина, спляча красуня, у відчинені двері (ломитися).

209 Складіть і розіграйте діалог між двома підруками-семикласницями, одна з яких довго перебувала в лікарні, тому інша пропонує їй допомогу в навчанні. У репліках використайте деякі з поданих у рамці словосполучень.

Змушена була пропустити, налаштована на серйозну роботу, надолужити згаяний час, вивчити пропущений матеріал, принесені підручники, нерозв'язані задачі, ненаписані твори, запропонована (надана) допомога, висловлена вдячність.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА СКЛАДНИМ ПЛАНОМ

210 Прочитайте. Кого описано в уривку? Чи легко уявити описаних тут людей?

Дві жінки, блондинка й брюнетка, сидять за столиком кав'ярні в Хрещатицькому Пасажі. Обидві стильні, доглянуті. Волосся блондинки має відтінок стиглого жита. Риси обличчя дрібні, очі широко посажені. Личко в неї бліде, з роздвоєним підборіддям. Без обрамлення яскравим волоссям це лице неминуче губилося б у натовпі, так що колір знайдено бездоганно точно. І це й не дивно, адже вона художниця.

— Владиславо, дозволь привітати тебе з успіхом, — звертається до неї журналістка-брюнетка, — із премією Фундації Мистецтв від Nestle...

Блондинка пригинається над столиком, усім тілом подаючись уперед. Операторові, який знімає це інтерв'ю, крізь камеру видно, яке вольове оте її гострорисе личко з роздвоєним підборіддям. Художниця примружується, і в її обличчі зримо проявляється

характер. Вона дуже гарна. Її голос звучить звичним владним тембром (За О. Забужко).

- ➔ ❖ Які означення вживає авторка до слів *волосся, риси обличчя, очі, підборіддя*? Назвіть ці означення.
- ❖ З якою метою привернуто увагу до рухів жінки, тембру її голосу?
- ❖ Чому авторка не згадає про зріст і поставу жінки, не описує її одягу?
- ❖ Назвіть риси характеру людини, передані через її словесний портрет.
- ❖ Чи є описана тут людина нашою сучасницею? Свою думку підтвердіть посиланнями на текст.
- ❖ Чи можна зробити висновок про успішність описаної людини? Чим це підтверджено в уривку?
- ❖ Як ви вважаєте, навіщо складають словесні описи зовнішності людини?

Скласти ОПИС ЗОВНІШНОСТІ людини — означає відтворити її індивідуальний вигляд, передати постійні або одночасні ознаки її образу.

Опис зовнішності складають у такий спосіб. У більшості речень словесного опису має бути назва частини тіла, риси обличчя, елементів одягу та їхні ознаки, виражені здебільшого означеннями-прикметниками.

Наприклад: *Дівчина висока, ставна, смаглявочола (Олесь Гончар). Лице в хлопця засмагле, темне, а очі голубі та ясні (За С. Васильченком).*

УВАГА! Так потрібно складати не всі речення опису! Побудовані в такий спосіб речення мають скласти основу, «каркас» опису зовнішності людини. Назви рис обличчя (частин тіла) та назви їхніх ознак можуть розміщуватися в будь-якій послідовності, бути розділені іншими словами.

211 Прочитайте. У реченнях опису вкажіть назви рис обличчя (частин тіла) та їхні ознаки.

1. Павло Чубинський високий, чорнявий. Очі в нього чорні, брови густі, чоло високе, голос низький і гучний (За С. Русовою).
2. Андрій — зовсім зелений юнак, але високий, атлетичної будови, має гарне, інтелігентне обличчя із золотавим пушком над губою, світло-русявий і світлоокий (І. Багрянний).
3. Дівчинці на вигляд років чотирнадцять, не більше. Вона схожа на Пеппі Довгупанчоху, яка підстригла волосся. Яскрава дівчинка: ластовиння на кирпатому носі, аристичний безлад рудого волосся над чолом (Г. Вдовиченко).

Павло Чубинський

- ❖ Що вам відомо про Павла Чубинського? Чи додав щось до вашого сприйняття цієї особистості портрет? Відповідь обґрунтуйте.
- ❖ Назвіть художні твори, у яких подано описи зовнішності (портрети) персонажів.
- ❖ З якою метою, на вашу думку, письменники та письменниці створюють словесні портрети?

Опис зовнішності людини може бути складений у будь-якому стилі .
Мета наукового й ділового описів — об'єктивно й точно передати особливості вигляду людини. Такі описи стислі й конкретні.

Наукові описи можуть бути узагальнені, тобто відтворювати типову, характерну для певної групи людей зовнішність, виділяючи в ній найістотніше. Наприклад: *На Поліссі зберігся справжній слов'янський екотип. Люди статні, русяві, з відкритими обличчями, світлими очима (С. Давидич).*

Мета художнього опису зовнішності — створити образ, вплинути на читача чи слухача емоційно, викликати до портретованого певне ставлення. Цього досягають добором відповідних художніх засобів: епітетів, порівнянь, метафор. Наприклад: *Посмішка в нього якась сонячна (І. Багрянний). Голосочок був у неї — наче струмочок (Марко Вовчок). Голос зашарудів у його горлі, як гадючка в осінній зів'ялій траві (Є. Гуцало).*

У художніх описах зовнішності широко вживають оцінні слова: *Така була хороша, що й розказати не можна (Г. Квітка-Основ'яненко). Такий виріс красень, вродливець! (Олесь Гончар).*

Через художній опис зовнішності (постаті, рис обличчя, одягу, манери спілкуватися та ін.) зазвичай передають риси характеру особи.

Найчастіше опис людської зовнішності поєднується з розповіддю.

212

Прочитайте. Ознаки якого стилю притаманні кожному з речень? Свою думку доведіть.

1. Мешканці південних регіонів України мають темне волосся, карі очі, чітко окреслений прямий ніс. Більшість із них високі, мають видовжене обличчя (*З підручника*). 2. Для виконання ролі в історичному художньому кінофільмі потрібен підліток віком 12–13 років, зріст 150–160 см, міцної статури, білявий, темноокий (*З оголошення*). 3. Дідусь мав кругленьке обличчя, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки (*І. Нечуй-Левицький*). 4. У блискучих синіх очах дівчини — голки. Не говорить, а ріже , звузивши очі, бровою повівши (*Г. Колісник*).

- ❖ На що звернули увагу автори описів, щоб описати людську зовнішність? Чи можна сказати, що описане ними є для портрета людини найважливішим, головним?

213 Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Назвіть типи мовлення, які в тексті поєднано. Свою думку доведіть.

АВТОПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Ніколи раніше Тарас не малював олією. Звик до акварелі, виходило непогано. А що як спробувати написати олією автопортрет?

Кажуть, самого себе малювати важко. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрої, показати все, що в тебе на душі...

Тарас поставив біля себе велике дзеркало. Пильно й прискіпливо почав роздивлятися кожну рисочку свого обличчя, ніби бачив себе вперше.

Після того, як було зроблено підмальовок, юний художник узявся за пензлі. Невдовзі з темного овалу полотна виступило бліде й змарніле обличчя. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко позападали, вилиці проступили чіткіше.

У невеликих карих очах юнака затаєна глибока втома. Різкою зморшкою перерізане високе світле чоло. Тонкі уста гірко надломлені. На блідому обличчі застиг безрадісний вираз.

Тарасові — двадцять шість. Лише два роки минуло, як його викуплено з кріпацтва. Та мучаться в рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навкруги!

Стрімкий поворот голови, упевнений погляд засвідчують силу духу й незламність. Адже перший Тарасів «Кобзар» уже вийшов друком! Юнак відчув у собі силу таланту поета, повірив у свій талант живописця!

Робота просувалася швидко. Тарас малював упевнено й натхненно. Відступивши від мольберта, він поклав пензля й почав пильно роздивлятися самого себе (*За Д. Красицьким*).

- ➔ ❖ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Глумачним словничком.
- ❖ Прочитайте речення, що містять дієприкметники.
- ❖ Складіть і запишіть складний план тексту.
- ❖ Усно перекажіть за планом текст. У переказі вживайте речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами.

214

У мережі Інтернет відшукайте інформацію про автопортрети Тараса Шевченка. Порівняйте два з них — молодого і зрілого Шевченка. Чи відбилися життєві незгоди на зовнішності Кобзаря? Яким чином? Які риси Кобзарєвої вдачі залишилися незмінні і чи передають це автопортрети? У відповіді використайте два три дієприкметникові звороти.

§ 19. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

215 Прочитайте. Назвіть дієприкметники, з'ясуйте відмінок і число кожного. Визначте відмінкові закінчення дієприкметників.

Давно забуті часи, коли українців сприймали як жертв і страждальців. Нині **акценти** зі знедоленого українця-жертви зміщені на українця успішного. Вибір обраної ним діяльності є глибоко усвідомленим, напрям кар'єрного руху добре обміркований. Навчання зробило з нього освіченого, розвиненого, впевненого в собі професіонала. Час, витрачений на самоосвіту, не був прогаяний. Можливості для **самореалізації** прораховані ним безпомилково.

Сучасний українець — **креативний**, відповідальний і оптимістичний. Живе успішний українець за гаслом: «Якщо хочеш змінити світ — зміни себе» (*З журналу*).

- ❖ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- ❖ Як ви розумієте вислови: *кар'єрний рух, можливості для самореалізації*?
- ❖ Хто з відомих вам українців має названі в тексті якості? У відповіді використайте два-три дієприкметники в непрямих відмінках.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

- ❖ Провідмінійте словосполучення: *завершений проєкт; здійснена мрія; виконане завдання*.

216 Перепишіть, визначте дієприкметники, з'ясуйте і запишіть після кожного дієприкметника в дужках його відмінок та число. Виділіть закінчення дієприкметників.

1. Світ здається повним хвилюючих обіцянок (*В. Винниченко*).
2. Сьогодні я зустрів на вулиці юнака, такого просвітленого, сяючого од щастя. Мені так захотілося подивитися на світ його очима! (*О. Довгий*).
3. Сонце вставало й оглядало світ палаючим оком (*М. Коцюбинський*).
4. Машина обережно загальмувала на відстані простягнутої руки (*І. Роздобудько*).
5. У закучерявлену мідь дубів крапляється золото передвечір'я (*М. Стельмах*).

- ❖ Що означає *подивитися на світ чужими очима* ? Поясніть, чи корисне таке вміння і чим саме.

217 Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібній формі. Визначте відмінок і число кожного дієприкметника, закінчення виділіть.

1. І чуйно соняшник поверне (пожовклий) голову на схід (М. Стельмах). 2. Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима і повіє теплий вітер над (розкований) Дніпром (В. Сосюра). 3. У дитинстві я бігав стежками між (напоений) сонцем хлібів (Є. Бандуренко). 4. Небо — в синій (випраний) сорочці (М. Доленго). 5. Мов чорний гніт (погашений) свічки, коло дороги дерево стоїть (Д. Павличко). 6. По (засніжений) травиці бігли білі грозивиці (П. Перебийніс).

➔ ❄ Позначте у словах вивчені орфограми.

218 Прочитайте. Випишіть до таблиці дієприкметники разом з іменниками, з якими вони пов'язані за змістом. Розберіть дієприкметники за поданим зразком.

Дуже незручна співачка Джамала! Декому муляє її непередбачувана успішність, для когось несподіваний її успіх на вітчизняній сцені, когось дратує нехтування нею усталених правил. Ні тобі вкорочених спідничок, ні організованих заради реклами скандалів... Натомість — змістовні й досконалі за формою тексти, зроблена на совість музика. Виконувані нею пісні звучать українською, кримськотатарською, англійською...

Досягнутим успіхом Джамала завдячує не лише талантові, а й докладеним зусиллям. Після її пісень людям хочеться жити, радіти, творити. Певно, цим вимірюється заслужений співачкою успіх (За В. Бегловим).

ДІЄПРИКМЕТНИК+ ІМЕННИК	ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА		ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА		
	ЧАС	ВИД	РІД	ВІДМ.	ЧИСЛО
<i>проспіваними піснями</i>	мин.	док.	—	Ор. в.	множ.

➔ ❄ Позначте у словах вивчені орфограми.
❄ Розкажіть про успіх співачки Джамали на пісенному конкурсі «Євробачення». Яку пісню вона виконувала?

219 Підготуйте розповідь про своїх улюблених українських співака та співачку (усно). Використайте 4–5 дієприкметників у непрямих відмінках.

➔ ❄ Уявіть, що ви потрапили на іншу планету, мешканці якої не вміють співати. Поясніть їм, навіщо люди співають, слухають музику. Уживайте дієприкметники в непрямих відмінках.

§ 20. АКТИВНІ І ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ, ТВОРЕННЯ ЇХ

220 Прочитайте словосполучення. Визначте, хто або що виконує дію, за якою дієприкметник називає ознаку предмета: названий іменником предмет чи інший, не названий у словосполученні?

Мисляча людина; омріяна перемога; палаюче вогнище; погаслий вогонь; запалені іскри; порум'яніле обличчя; побілені стіни; затихаючий спів.

Дієприкметники поділяють на **активні** та **пасивні**.

АКТИВНІ дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку цей предмет виконує сам: *зеленіюче поле* (поле саме зеленіє); *стихаючий вітер* (вітер сам стихає); *посивілий чоловік* (чоловік сам посивів).

ПАСИВНІ дієприкметники виражають ознаку предмета, який зазнає на собі дії іншого предмета: *прочитаний (учнем) вірш*; *вишитий (матір'ю) рушник*; *зрошена (дощем) трава*.

221 Прочитайте. Словосполучення з дієприкметниками активного стану і словосполучення з дієприкметниками пасивного стану запишіть у дві колонки. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

Перетворююча сила; омріяна подорож; **в'януть** квіти; **працююча** бджола; проспівана пісня; лунаючий крик; організуючий вплив; організований захід; **завмираючий** акорд; **навислі** брови; сяюча усмішка; **застиглий** погляд; загублений ранець; викарбуваний напис.

➔ ❄ У виділених словах позначте суфікси.

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ	
ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ	МИНУЛОГО ЧАСУ
УТВОРЮЮТЬСЯ	
від основи дієслів теперішнього часу	від основи неозначеної форми неперехідних дієслів доконаного виду
ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ	
- <i>уч(-юч-)</i> від основ дієслів I дієвідміни: <i>ріжуть</i> — <i>ріж учий</i> , <i>працюють</i> — <i>працюючий</i>	- <i>л-</i> : <i>посивіти</i> — <i>посиві лий</i> , <i>прикипіти</i> — <i>прикипі лий</i>
- <i>ач(-яч-)</i> від основ дієслів II дієвідміни: <i>лежать</i> — <i>леж ачий</i> , <i>стоять</i> — <i>сто ячий</i>	Увага! Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс -ну- , він випадає: <i>засохнути</i> — <i>засох лий</i> , <i>пожовкнути</i> — <i>пожовк лий</i>
Від дієслів на -ся дієприкметники не утворюються.	

222 Прочитайте. Визначте активні дієприкметники. Поясніть творення кожного.

1. Любо на Андріївському узвозі серед вируючого натовпу! (А. Камінчук). 2. Оглянути б весь небокрай, Карпат даленіючі гори і тихий південний Дунай! (П. Усенко). 3. Тихо. Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі (Леся Українка). 4. Калин палаючі вогні, ви пригадалися мені (П. Усенко). 5. Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило (В. Сосюра). 6. І вогким холодком до хати зайшов притихлий вітерець (Леся Українка). 7. Погасле багаття давно на вітрах холодіє (В. Олійник).

223 Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники теперішнього часу. Виділіть суфікси.

Зразок. Світліють — світліючий.

Червоніють, зростають, плачуть, читають, сплять, тремтять, голублять.

224 Прочитайте. Поясніть, чи варто вживати словосполучення: *підростаюче покоління; відстаючий учень; виступаючий оратор; початкуючий письменник; подорожуючий пасажир*. Чому?

Єдиного погляду на вживання дієприкметників типу *читаючий, благаючий, хвилюючий, караючий* немає. Сказати, що ці форми неукраїнські й тому їх не варто практикувати, означає обмежити лексичні можливості мови. З другого боку, пошук заміни цим формам іде на користь мові, бо збагачує її синонімами. Ще з іншого боку глянувши, не забуваймо, що вживання цих форм у дієприкметникових зворотах (*хвилюючий громаду фільм, караючий ворогів меч*) завжди визнавали за гандж. Тому було неписане правило уникати цих форм узагалі.

Не беручи під захист цього правила, наведемо приклади, коли заміна дієприкметникових форм покращує й унаочнює сказане: *побутуюча форма — поширена форма; початкуючий ілюзіоніст — новачок-ілюзіоніст; вируючий натовп — розбурханий натовп* (За С. Караванським).

225 Я — РЕДАКТОР

Відредагуйте і запишіть речення.

1. Недільної днини алеями парку прогулюються відпочиваючі мешканці. 2. Сидячі на лавках люди спілкуються між собою або читають газети. 3. На молодь, люблячу розваги, чекають кінотеатри та концертні майданчики. 4. Під вечір парк сповнюється поспішаючими додому людьми.

Підказка ↘

НЕПРАВИЛЬНО

відпочиваючий чоловік
сидячі люди
любляча читати молодь
поспішаючі люди

ПРАВИЛЬНО

чоловік, який відпочиває
люди, які сидять
молодь, яка любить читати
люди, які поспішають

226 Прочитайте. Визначте стиль висловлення.

За роки незалежності нашої держави відбувалися певні зміни в науковій термінології. Зі словників вилучили мовні покручі й замінили їх словами, які відповідають нормам системи української літературної мови (*мандрівний* сюжет — замість *мандруючий*; *обмежувальний* пристрій — замість *обмежуючий*; *пристрій для програмування* — замість *програмуючий*; *автомат для читання* — замість *читаючий*). У наш час термінологи бувають сміливіші від авторів художніх творів.

- ❖ Який лінгвістичний термін є, на вашу думку, більш правомірним: *узагальнює слово* (при однорідних членах речення) чи *узагальнювальне слово*? *Уточнюючий* чи *уточнювальний* член речення? Чому?
- ❖ Розкрийте значення фразеологізму *ходяча енциклопедія*. Чому не «осучаснюють» дієприкметники у фразеологізмах?

227 Прочитайте. Визначте активні дієприкметники, з'ясуйте їхній час, розкажіть, як їх утворено.

1. У себелюбця серце зачерствіле, а дух розм'який (*Китайське прислів'я*). 2. Звиклий до гармат кінь не злякається барабанів (*Кримськотатарське прислів'я*). 3. Незрілий виноград стає родзинками, родзинки ж виноградом не стануть ніколи (*Узбецьке прислів'я*). 4. На постарілій змії і жаба катається (*Турецьке прислів'я*). 5. Де багато кухарів, там плов підгорілий (*Перське прислів'я*). 6. Сварив казан горщика: «У тебе лице зчорніле і боки обгорілі» (*Кримськотатарське прислів'я*).

228 Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники минулого часу. Виділіть у них суфікси.

Посивіти, зжовкнути, схуднути, засохнути, дозріти, помолодіти, загуснути.

229 Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів активні дієприкметники минулого часу. Дієприкметники поставте в потрібній формі.

1. Ми вийдем з тобою на листя (опадати), де сяє повітря, як сині опали (*Д. Павличко*). 2. І листя (прижухнути) роняють дуби (*М. Луків*). 3. Дощ одшумів, пройшов... Мовчать листки (промокнути) (*В. Сосяра*). 4. Цвітуть (промерзнути) квіти після снігу (*О. Слоньовська*). 5. Виорює плуг (поржавіти) набої (*М. Стельмах*). 6. Тихі сутінки поволі почали спускатися з (поблідлий) неба (*М. Старицький*).

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основи неозначеної форми перехідних дієслів доконаного та недоконаного виду за допомогою суфіксів:

- **-н-**: сказати — сказаний;
- **-ен-(-єн-)**: бачити — бачений; вигоїти — вигоєний;
- **-т-**: мити — митий.

Від деяких дієслів дієприкметники можуть утворюватися за допомогою різних суфіксів:

- одягнути — одягнений, одягнутий; зігнути — зігнутий, зігнений;
- замкнути — замкнений, замкнутий; колоти — колотий, колений;
- посунути — посунутий, посунений.

230 Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, з'ясуйте їхній час, поясніть творення. Випишіть ці дієприкметники (у початковій формі), розберіть їх за будовою.

1. Випущене з вуст слово оживляє душу. 2. Правильно почате життя, якщо знаєш, чого треба уникати і чого домагатися. 3. Тоді лише пізнають цінність часу, коли він утрачений. 4. Розум гострий у багатьох, але для мислення в декого закритий. 5. Сліпі очі, коли затулені зіниці (*З творів Г. Сковороди*).

231 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі дієприкметники.

1. Чужа сторона тугою ..., сльозами .... 2. ... горе — то півгоря. 3. ... багаття краще палає. 4. Лише ... капуста добра. 5. Забажалось ... льоду. 6. У ... воді рибу ловлять.

ДОВІДКА ▢

Зораний, засіяний, поділений, розворушений, підігрітий, печений, скаламучений.

➔ ❖ Поясніть творення дієприкметників.

При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-** може відбутися чергування приголосних звуків:

- пе[к]ти — пе[ч]ений;
- запря[г]ти — запря[ж]ений;
- вра[з]ити — вра[ж]ений;
- зно[с]ити — зно[ш]ений;
- відпу[ст]ити — відпу[шч]ений;
- нагрома[д]ити — нагрома[дж]ений;
- виї[зд]ити — виї[ждж]ений.

232 До кожного з дієприкметників доберіть дієслово, від якого він утворений. Слова запишіть парами. Підкресліть літери, якими позначено приголосні, що чергуються при такому творенні.

Зразок. *Змашчений* ← *змастити*.

Знижений, приречений, розбуджений, попереджений, уміщений, спрощений.

→ ❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

233 Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів пасивні дієприкметники. Утворені дієприкметники поставте в потрібній формі. Підкресліть літери, що позначають приголосні звуки, які при такому творенні чергуються.

1. Мати поклала на коліна (натрудити) руки (*А. Пашкевич*).
2. Я іду по землі запашний навпростець до (покосити) нив (*І. Бакеліцький*).
3. Тут до міста (наїздити) путь (*В. Сосюра*).
4. Розкішні о дцвітають чорнобривці, (посадити) тобою на балконі (*О. Максимейко*).

→ ❖ Визначте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Поясніть у ньому розділові знаки.

234 Прочитайте. У поданих реченнях укажіть авторські неологізми. Визначте спосіб творення цих слів. До яких форм дієслова вони належать?

1. Київ закаштанений, Київ — омузичений, у піснях омріяний, у боях посічений. Київ — засофієний, золотоворічений (*А. Камінчук*).
2. Ліс нашорошений, весь наїжачений, ліс насторожений, ліс покозачений (*О. Різниченко*).
3. Засунічені галяви, заожинені кущі, на кущах, від спеки мляві, де-не-де висять хрущі (*І. Коваленко*).

→ ❖ Поясніть роль авторських неологізмів у поетичному мовленні.

- ❖ Які неологізми-дієприкметники ви придумали б, якби вам потрібно було скласти вірш про рідне місто (село), рідну вулицю, улюблену пісню?
- ❖ Складіть жартівливу розповідь про життя вашого класу. Уживайте вигадані вами неологізми-дієприкметники.

235

Перепишіть речення. Після кожного дієприкметника позначте в дужках його стан (активний чи пасивний), рід, число, відмінок. Виділіть у дієприкметниках суфікси.

Зразок. *Євшан сухий, як вицвіле (акт., с. р., одн, Н. в.) волосся.*

1. Ранок народжується в рясному щебеті, вібруючому шумі крил птаства (*В. Захарченко*).
2. А притомлений день примостився спочить (*Ф. Руденко*).
3. А за Дніпром пов'ялі трави і верби хиляться сумні (*В. Сосюра*).
4. Земля на подвір'ї встелена густим споришем (*В. Винниченко*).
5. А сонце розімлілу землю гріє (*А. Содомора*).
6. Тріпоче сокір сріблом потемнілим (*М. Рильський*).
7. Не зацвітуть поживклі луки (*Олександр Олесь*).

- ❖ У першому реченні підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієприкметника.

236

Я — РЕДАКТОР

Відредагуйте речення. Запишіть їх у виправленому вигляді.

1. Бажаючи вийти на слідуючій зупинці, воврем'я попереджуйте водія!
2. Хто цікавиться захоплюючими екскурсіями по вулицям Києва, підійдіть до екскурсорода на привокзальній площаді.
3. Приєднуюся до думки усіх переді мною виступаючих.
4. Переживаючий за честь школи повинен гарно вчитися.

Підказка ↘

НЕПРАВИЛЬНО

усі бажаючи
слідуюча зупинка
захоплююча мандрівка
виступаючий
переживаючий

ПРАВИЛЬНО

усі охочі (всі, хто бажає)
наступна зупинка
захоплива мандрівка
промовець (той, хто виступав)
той, хто переживає

237

Прочитайте речення. Визначте в них дієприкметники. У вказаній послідовності розберіть їх як особливі форми дієслова.

1. Клекочучий Дніпре! У якому народі народжений ти? (*М. Вінграновський*).
2. І живий ще Дніпро, хоч потоплені наші пороги. Наша дума жива, і в Канів ведуть всі дороги (*І. Коваленко*).
3. Знов ростуть у Дніпрі затонулі пороги (*Б. Чепурко*).
4. Усі наші

землі нанизані на голубу нитку Дніпра, як перли на разок (*А. Мороз*).
 5. Гей, хлопчику, вітрила шовком шиті! (*М. Петренко*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

1. Дієприкметник, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Початкова форма дієприкметника (чоловічий рід, називний відмінок, однаина).
4. Дієслівні морфологічні ознаки дієприкметника: активний чи пасивний вид, час.
5. Прикметникові морфологічні ознаки: число, рід (в одинині), відмінок.
6. Синтаксична роль (*яким є членом речення*).
Розвію хмару, над життям навислу (*Л. Костенко*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (*хмару*) — особлива форма дієслова — дієприкметник, означає ознаку предмета за дією, відповідає на питання *яку?*, початкова форма — *навислий*; активний, доконаного виду, минулого часу, ужитий в одинині, жіночому роді, знахідному відмінку, входить до складу дієприкметникового звороту, який є означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (*хмару*) — дієприкм., означає ознаку предмета за дією, *яку?*, поч. ф. — *навислий*; акт., док. в., мин. ч., одн., ж. р., зн. в., означення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ
 ЗА КАРТИНОЮ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА
 (Т. Шевченка, М. Пимоненка, О. Мурашка та інших)
 У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ З ВИКОРИСТАННЯМ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ
 І ДІЄПРИКМЕТНИКОВИХ ЗВОРОТІВ (за складним планом)

238 Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в уривках? Який тип мовлення є основним, який — додатковим?

I. Настя була струнка, міцна, років вісімнадцяти, з розкішною каштановою косою і чорними очима. Тонкий носик з горбинкою і нервовими ніздрями, трохи піднята губа і брови серпами — все виявляло гордовиту, непокірну натуру. Добре розвинене підборіддя вказувало на силу волі та стійку вдачу.

Вітер тріпав рукава її сорочки, крізь б'язь відчувалася струнка постать. Затуляючи очі долонею, дівчина стояла в човнику, пильно вдивляючись у вершників на дорозі (*За З. Тулуб*).

II. З «Ауді» вийшов Мартиненко. Років під шістьдесят, середнього зросту, міцний у плечах. Костюм охайний, хороший і недорогий. Біла сорочка без галстука, розстебнута на верхній гудзик. Очі сірі, розумні. Брови широкі, густі. Козацькі, чепурні, з просивиною вуса. Упевнений у собі, обличчя відкрите. Увійшов розміреною, спокійною ходою, потиснув усім присутнім руку. Коли тиснув, дивився в обличчя, а не мимо, як це здебільшого ведеться у впливових людей. Говорив неголосно, але вагомо (*За Ю. Мушкетиком*).

III. Любов Андріївна, наша вчителька, належала до найвидатніших людей, які траплялися на моєму життєвому шляху. Вона була красуня, з вогнистими очима, свіжим обличчям, чорними брівками та надзвичайною посмішкою.

Чарівна душа була в цієї жінки! Як вона розмовляла! Як знаходила для нас слово! Проминули роки, а образ прекрасної людини все стоїть перед очима (*За І. Сенченком*).

- ➔ ❖ Чи можна сказати, що через опис зовнішності передано риси вдачі портретованих людей? Відповідь підтвердіть прикладами з уривків.
- ❖ Визначте стиль уривків. Свою думку доведіть.

Відтворюючи зовнішній вигляд людини, передовсім звертають увагу на найхарактерніше, найголовніше. *Світлана була, як завжди, велично красива, холодна, скупа на слова. Хвилі русявого волосся, високе чоло, рівний ніс, повні губи (Ю. Мушкетик).*

Майстерно складений художній опис людської зовнішності:

- **засвідчує умови життя людини:** *Руки мала шкарубкі й порепані од важкої роботи (Ю. Яновський);*
- **передає певні риси її характеру:** *Сірі очі старші за дівчину, часто сповнені задуму, допитливості (Олесь Гончар);*
- **увиразнює душевний стан або настрій:** *А очі мала сині, наче небо, і добру усмішку із тихим смутком (В. Малишко);*
- **підкреслює здібності, талановитість:** *Здається, що Катерина не говорить, а творить свою мову (М. Стельмах).*

Як уже говорилося, художній опис зовнішності зазвичай уміщує оцінні слова: *Яка гарнесенька дитинка! Брівки, як дуги, вигнуті, а носик — як дзьобик у горобчика! (О. Слоньовська).*

239 Прочитайте. Доведіть належність речень до художнього стилю.

1. Посмішка йшла, без сумніву, із зовсім чистої, не збаламученої душі (*Іван Багряний*). 2. Батько стояв темний лицем, з погаслими очима, очевидно, здогадувався, що прощається навіки (*Ю. Мушкетик*). 3. У карих колючих очах і в зморшках навколо них залягла неспокійна втома (*М. Стельмах*). 4. Хоча жінка була доглянута й акуратна, з правильними рисами обличчя, вона відштовхувала від себе людей виразом постійного незадоволення на обличчі (*За Г. Вовиченко*).

- ❖ Чи відбивається на зовнішньому вигляді людини її душевний стан або настрої? Відповідь проілюструйте прикладами з вправи.
- ❖ Стисло опишіть з уяви зовнішність котрогось із літературних персонажів (*Захара Беркута, Івана Сили (Івана Фірцака), Шерлока Холмса*).
- ❖ Чи допомагає зовнішній вигляд людини краще зрозуміти її характер, діяльність, творчість? Поясніть, навіщо, на вашу думку, у підручниках уміщують портрети письменників, учених, історичних діячів.

240 Прочитайте. Поясніть, чи можна скласти за цим планом опис людини, попередньо її не побачивши. Чому?**Орієнтовний план твору-опису зовнішності людини**

I. Хто ця людина.

II. Її зовнішність.

1. Що найперше впадає в очі.
2. Зріст, постава.
3. Волосся, зачіска.
4. Риси та вираз обличчя.
5. Манера спілкування. Особливості мовлення. Міміка, жести.
6. Одяг.

III. Що запам'ятовується (подобається) в зовнішності людини.

Підказка ↘

Якщо опис складають за картиною або фотографією, які не передають особливостей манери спілкування, мовлення, жестів портретованої особи, у творі про це не згадують. Проте якщо автор твору обізнаний із цими особливостями людини завдяки інформаційним технологіям (телебаченню, Інтернету) або бачив цю особу на власні очі, розповісти про це у творі потрібно.

- ❖ Поясніть відмінність між описом і твором-описом. У відповіді спирайтеся на план твору.

- ❖ Який пункт плану відповідає вступній частині тексту твору? Який — його закінченню?
- ❖ Яким чином на зовнішності людини відбивається її характер? Розкажіть, що ви знаєте про це з уроків літератури.
- ❖ Роздивіться картину «Дівчинка з собакою» пензля українського художника Олександра Мурашко (1875–1919). За поданим вище планом складіть твір-опис зовнішності портретованої в художньому стилі (усно). Які пункти плану доведеться знехтувати? Чому? Не забувайте про вживання художніх засобів: епітетів, порівнянь.

Олександр Мурашко.
Дівчинка з собакою

ДОВІДКА ▸

Його називали першим українським європейцем, українським митцем, який наважився на рівних змагатися з художниками Європи.

Початкову професійну підготовку О. Мурашко здобув у Києві. Його вчителем став родич відомий художник Микола Мурашко, засновник і незмінний керівник Київської малювальної школи. Варто відзначити, що «Малювальна школа М. Мурашка» була на той час єдиним художнім навчальним закладом у Києві.

Пізніше юний Олександр вступив до Вищого художнього училища при Петербурзькій академії, став студентом майстерні І. Ю. Рєпіна. 1901–1903 рр. художник провів у відрядженні в Італії, Франції та Німеччині. Згодом митець повернувся на батьківщину.

241

За поданим у вправі 240 планом складіть і запишіть художній опис зовнішності людини, яка викликає у вас захоплення (актора або актриси, спорт смена або спортсменки, письменника або письменниці).

§ 21. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА *-но, -то*

242

Прочитайте. Поміркуйте, що означають виділені в реченнях дієслівні форми: дію, що її виконала конкретна особа, чи результат дії без вказівки на особу її виконавця.

1. Від кожного, кому багато **дано**, багато чекатимуть. 2. Прощайте, то й вам буде **прощено**. 3. Не судіть своїх ближніх, щоб

і вас не було **суджено**, бо яким судом судити будете, таким і вас судитимуть. Якою мірою будете міряти, такою вам буде **відміряно** (З Біблії).

Невідмінювані дієслівні форми на *-но, -то* виражають результат дії, не пов'язані з особою її виконавця.

Наприклад: *Весь світ даровано людині. І даль піснями перевито (М. Рильський).*

Безособові дієслівні форми на *-но, -то* часто вживають із допоміжним дієсловом було: *Шаблю було вибито з рук. Але з серця не було вибито духу волі (Олесь Гончар). А єдиних слів, на жаль, було не сказано... (Б. Олійник).*

Невідмінювані дієслівні форми на *-но, -то* є головними членами (присудками) в односкладних реченнях: *У хаті прибрано, мов на Великдень (М. Стельмах).*

243 Перепишіть, підкресліть усі члени речення. З'ясуйте, якими членами речення є безособові дієслівні форми на *-но, -то*.

1. Ніде не переступлено закону. Нікому не перейдено путі (Б. Олійник). 2. Вчуто силу добрих слів. Вчуто порух людяності в душах (В. Самійленко). 3. Не розмежовано душу і розум. Душу осяяно розуму світлом, розум осяяно світлом душі (В. Самійленко). 4. Хто сказав, що все уже відкрито? Нащо ми народжені тоді? (В. Симоненко).

- ❖ Підкресліть у словах орфограму « не з дієсловами». Обґрунтуйте написання слів із цією орфограмою.
- ❖ Про яку людину, на вашу думку, можна сказати словами поетеси Ольги Слоньовської: « Так мало прожито. І так пережито багато »? У відповіді вживайте безособові дієслівні форми на *-но, -то*.

244 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки безособові дієслівні форми на *-но, -то*.

1. Не відразу Львів .... 2. Усе на світі ... мозолями. 3. ... абияк, то і вийшов кривуляк. 4. За наше жито ще нас і .... 5. За планом ..., а в полі не .... 6. Де ... на живу нитку, там чекай дірку. 7. ...: велика птиця — горобець!

ДОВІДКА ▸

Бито, створено, сказано, зроблено, збудовано, зшито, посяно, орано.

Дієслівні форми на *-но, -то* утворюють від пасивних дієприкметників на *-ний, -тий*: *сказаний* → *сказано*; *закритий* → *закрито*.

245 Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та відповідні дієслівні форми на -но, -то. Утворені форми запишіть, визначте спосіб творення.

Підписати, перекласти, припасувати, прийняти, вишити, намалювати, вивчити, збити.

- ❖ Дві-три утворені форми введіть до самостійно складених речень.
❖ Позначте в записаних словах вивчені орфограми.

246 Прочитайте. З яким із висловів ви згодні повністю? З яким частково? Чому? У побудованій у формі роздуму відповіді вживайте дієприкметники та безособові дієслівні форми на -но, -то.

- Якщо не висловлено протилежних думок, немає з чого вибрати істину (*Геродот*).
- Ніколи не треба нехтувати тим, що загальноприйнято (*Античний вислів*).

247 Перепишіть, пасивні дієприкметники замінюючи на дієслівні безособові форми на -но, -то.

Завершена справа; ухвалене рішення; зачинені двері; розбите вікно; полагоджені меблі; прополота грядка.

- ❖ Визначте, у формі якого відмінка при дієслівних безособових формах на -но, -то стоять іменники. Яке слово в перебудованому словосполученні стало головним?

248 Перепишіть, утворюючи від пасивних дієприкметників безособові дієслівні форми на -но, -то. У записаних реченнях визначте й підкресліть граматичні основи.

Рушник вишитий розкішним рослинним орнаментом. Калинові кетяги розташовані по краях, вінки з барвінку розміщені вище, а виноградними гронами прикрашена середина білого полотнища. Мереживо на рушнику виконане вручну, його візерунок тематично пов'язаний з орнаментом вишивки (*З довідника*).

- ❖ Чи змінився від такої заміни зміст висловлювання? Поясніть, як саме.
❖ Позначте у словах вивчені орфограми.
❖ Чи зберігаються у вашій родині рушники? Чи знаєте ви їхню історію та символіку? Розкажіть «рушникову» історію вашої родини. Уживайте безособові дієслівні форми на -но, -то.

Дерево життя на українському рушнику

249 Поясніть значення фразеологізмів. Із двома-трьома складіть і запишіть речення.

1. На роду написано. 2. Повито темрявою. 3. Неначе медом помазано. 4. Он де собаку зарито! 5. Усі мости спалено. 6. Вилами по воді (у трубі помелом) написано.

250 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте безособові дієслівні форми на *-но, -то*, підкресліть їх як члени речення.

1. Любов'ю народу сповито бе...- смертні пісні Кобзаря (*Т. Масенко*).
 2. Небо незміряне всипано зорями (*М. Старицький*).
 3. В...чірню сизу даль узором срібним кутю (*Є. Маланюк*).
 4. Вже заволоч...но с...рпанком сіреньке небо (*Леся Українка*).
 5. Усе повито голубим і пер...сновано сріблястим (*М. Луків*).
 6. Б...гато зірочок бл...скупих ро...сипано по н...бесах (*Л. Глібов*).

Поштові марки із серії
 «7 чудес України:
 замки, фортеці, палаці»

- ❖ Розкажіть про омріяну вами подорож Україною. У висловленні вживайте безособові дієслівні форми на *-но, -то*.
- ❖ Складіть дві загадки про комп'ютерне приладдя, уживаючи дієслівні форми на *-но, -то*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

**ДІЛОВІ ПАПЕРИ. СКЛАДАННЯ ЗВІТУ ПРО ВИКОНАНУ РОБОТУ
 З ВИКОРИСТАННЯМ БЕЗОСОБОВИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ НА *-но, -то*.**

251 Прочитайте зразок ділового папера. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

Звіт

про педагогічну практику з 3.02.2020 по 5.03.2020 р.

студента філологічного факультету Коваленка І. Л.

Педагогічну практику я проходив у СШ № 526 м. Києва.

Керівництвом і вчителями школи було створено належні умови й надано підтримку й допомогу. У школі працюють висококваліфіковані

вчителі української мови та літератури, які мають великий стаж роботи. На жаль, не всі навчальні кабінети обладнано сучасними технічними засобами навчання, проте в бібліотеці є необхідні словники, методичні посібники та найновіша методична література.

За час практики мною було проведено 8 контрольних уроків з мови та літератури, їх було детально обговорено з учителями і методистом. Завдяки практиці я маю необхідні для роботи в школі практичні вміння й навички. Значну допомогу було надано щодо складання планів роботи, виготовлення дидактичного матеріалу та перевірки зошитів.

Для учнів 7-х класів мною було організовано дві екскурсії — до Лінгвістичного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного музею українського народного декоративного мистецтва.

Педагогічна практика значно поглибила і закріпила здобуті в університеті знання.

10.03.2020 р.

Підпис

- ➔ ❖ Визначте в тексті дієслівні форми на *-но*, *-то*. Обґрунтуйте доцільність їх використання.
- ❖ Назвіть відомі вам види ділових паперів. Яке їх призначення?
- ❖ Як ви гадаєте, яка мета створення ділового папера? Хто його складає? Кому такий діловий папір адресовано? Звертайтеся з правилом.

ЗВІТ — це письмове повідомлення про виконання певної роботи **упродовж певного часу**. Звіт містить:

- **заголовок**, у якому, крім слова *Звіт*, зазначають, хто звітує, за який період, вид роботи;
- **вступну частину**, у якій указують завдання, які було виконано;
- **докладний перелік** видів виконаної роботи з наведенням прикладів;
- **висновки, пропозиції** на майбутнє;
- **підпис особи**, яка склала звіт;
- **дату** складання ділового папера.

Звіт адресовано керівництву установи.

252 ПОПРАЦЬОЙТЕ У ГРУПАХ

Скориставшись поданим у попередній вправі зразком, складіть звіт про:

- 1 група: створення класного блогу «Вивчаймо рідну мову»;
- 2 група: організацію допомоги людям похилого віку;
- 3 група: оздоблення шкільних коридорів кімнатними квітами.

- 253** За поданим зразком складіть звіт про укладання учнями вашого класу бібліотечки для дитячого будинку-інтернату для дітей з особливими потребами.

§ 22. ПРАВОПИС **Н** У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ І **НН** У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Пасивні дієприкметники на *-ний* пишуть без подвоєння: *написаний, сказаний, зроблений*.

Прикметники дієприкметникового походження з префіксом *не-* та наголошеними суфіксами *-енн-*, *-анн-*, які вказують на найвищу міру ознаки, пишуть із *-нн-*: *незліченний, неказаний*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Читатиме хтось ці пісні, **нескінчені**
тихі слова (М. Рильський).

Ліси ведуть **нескінченну** розмову
з вітрами (Ю. Збанацький).

ОРФОГРАМА:

н у дієприкметниках на *-ний*; подвоєні літери

- 254** Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, поясніть їхнє написання.

1. Тополя шепоче у вікна відчинені (Г. Кириченко). 2. Заглядає у віконце насторожена зоря (П. Перебийніс). 3. Хмари — знизу ледь підсинені (Р. Качурівський). 4. Деся здалеку бриніла притишена пісня (М. Коцюбинський). 5. Давно душа подружена з піснями (О. Стефанович). 6. Було серце поета любов'ю наповнене (Л. Забашта). 7. Було життя осяяне красою (Л. Костенко).

- 255** Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі слова. Позначте у словах орфограму «*н* у дієприкметниках на *-ний*».

1. Вчасно ... слово найдорожче. 2. Легкою видається ... загадка. 3. Краще вчений, ніж .... 4. Рот тримай ..., а очі хай будуть розплющені. 5. Краще відвертий докір, ніж ... ненависть (Народна творчість).

ДОВІДКА ▸

Розгаданий, золочений, стулений, сказаний, прихований.

256 Перепишіть. Записані речення прочитайте. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Як пов'язані написання та вимова цих слів?

1. Нечисленні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любов'ю до рідного краю (*А. Кащенко*). 2. Над минулим не плакав, не плачу, бо я маю **нескорену** вдачу (*А. Патрус-Карпатський*). 3. І ми всім серцем розуміли, що **нездоланні** наші сили (*М. Рильський*). 4. Вже наші серця навіки з'єднала **незбагнена** сила (*Л. Первомайський*). 5. Калина **незнищенна** лиш тому, що має в глибині немрущий корінь (*В. Забаштанський*).

✱ Позначте у словах орфограму «подвоєні літери».

✱ Складіть і запишіть речення зі словами *нездійснений* — *нездійснений*. Поясніть написання слів.

257 Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру **н**.

1. Дивлюся кругом, оглядаюсь. Яка невблаган..а зима! (*Є. Гуцало*). 2. У природі діється щось незбагнен..е! (*Б. Остапенко*). 3. На зажурен..і віти лягали сніжинки, навіть зір од морозу холов (*В. Сосюра*). 4. У вікна заплакан..і лине холодний туман (*М. Старицький*). 5. Є спокій в цій погожій днині і велич нескінчен..ого буття (*І. Світличний*). 6. Мов злочин..а рука, невблаган..а, важка, впала раптом розбурхан..а злива (*Микола Вороний*).

✱ Позначте у словах вивчені орфограми.

258 Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте в них дієприкметники та прикметники дієприкметникового походження, обґрунтуйте їхній правопис.

1. Незбагненними шляхами. 2. Несвітенна дурість. 3. Прийти на потрушені груші. 4. Пахне смаленим (смаженим). 5. Як посолений в'юн на сковорідці.

259 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру **н**.

Мальован..і прислів'я

Прислів'я — неоцінен..ий скарб народу, вияв його незнищен..ої мудрості й нескорен..ої сили духу.

Львівська художниця Анастасія Стефурак створила альбом, який містить шістнадцять оригінально ілюстрованих українських прислів'їв. Серед незліченної кількості мудрих висловів були вибрані найчастіше вживані.

Ілюстрації виконані в техніці комп'ютерної графіки. Художниця шукає, експериментує. Подекуди в старовинних прислів'ях вкладений дещо новий зміст (З журналу «Українська культура»).

Прислів'я з альбому Анастасії Стефурак

- ➔ ❄ Які почуття викликають у вас мальовані прислів'я Анастасії Стефурак? Як ви ставитеся до «сучасного прочитання» творів фольклору?

§ 23. НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

260 Прочитайте речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте синтаксичну роль кожного. Зверніть увагу на написання дієприкметників із *не*.

1. Незакінчене діло покривається снігом. 2. Не закінчене вчасно діло не дає спокійно спати. 3. Не закінчена, а відкладена справа непокоїть душу. 4. Якщо справа не закінчена, не берися за іншу.

- ➔ ❄ Ознайомтеся з таблицею. Яке з поданих у ній правил пояснює написання *не* з дієприкметником у кожному з речень?

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
<p>якщо дієприкметник є означенням і не має пояснювальних слів: <i>Неспіймана риба завжди велика.</i> <i>Ненагріте залізо не зігнеш (Народна творчість).</i></p>	<p>якщо при дієприкметнику-означенні є пояснювальні слова: <i>Не спіймана насправді риба обростає легендами.</i> <i>Не нагріте як слід залізо не піддається обробці.</i> Якщо в реченні є протиставлення: <i>Не промовлене, а проспіване слово глибше западає в душу.</i> Якщо дієприкметник є присудком: <i>Дурням закон <u>не писаний</u>.</i> <i>Де багато господиень, там хата <u>не метена</u> і каша <u>не варена</u> (Народна творчість).</i></p>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Не слід сплутувати дієприкметники з *не* і дієприкметники з префіксом *недо-*, які завжди пишуть разом: *недочутий*.

ОРФОГРАМА:

Не з дієприкметниками

261 Прочитайте. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Незорана земля — не зорана хазяїном земля. 2. Незасіяне поле — не засіяне зерном поле. 3. Невитрачена сила — не витрачена юнаком сила. 4. Неполиті квіти — не политі дощем квіти. 5. Незакінчений портрет — не закінчений вчасно портрет.

262 Поширте дієприкметники залежними словами. Утворені словосполучення запишіть.

Зразок. *Непомічена помилка — не помічена ніким помилка.*

Невиконане завдання; незавершена робота; неприкрашена ялинка.

➔ ❖ Позначте у словах орфограми «*не* з дієприкметниками» та «*н* у дієприкметниках на *-ний*».

263 Перепишіть. Поясніть написання дієприкметників з *не-*.

1. Не/продумана, а зроблена похапцем робота — даремна.
 2. Не/закінчене діло покривається снігом. 3. Не/зораний переліг

не схилить урожай до ніг. 4. Вір не/почутому, а побаченому. 5. Він грамотний, та не/друкований. 6. Квітка пахне не/вишита, а жива.

264 Завершіть кожне речення. Поясніть написання **не** з дієприкметниками.

- Улюбленою працею людина буває не виснажена, а....
- Відчуття задоволення часто буває не висловленим, а....
- Усвідомлення корисності зробленого робить нас не стомленими, а....

265 Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному з речень граматичну основу. Поясніть написання **не** з дієприкметником.

1. Душа моя у кригу не закута. Ще ніким не спіймани у світі українські сизі солов'ї (*А. Малишко*). 2. Шляхи мої не міряні, гори мої не важені, звірі мої не наджені, води мої не ношені, риба в них не піджена, птахи мої не лякані, діти мої не лічені, щастя моє не злежане... Оце така я в тебе матінка, Україна синьонеба! (*Т. Осьмачка*).

266 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі дієприкметники. Визначте та підкресліть граматичні основи речень.

1. Ледареві план не .... 2. Поле не ..., вівці не ..., а пастух рогагий. 3. Увійшов я в сінечки, а сінечки не .... Увійшов я в світлицю, а світлиця не ..., діжка хліба не .... 4. Не лізь у душу, якщо ти туди не ....

- ❖ Позначте у словах орфограму « не з дієприкметниками». Написання слів із цією орфограмою обґрунтуйте відповідним правилом.

ДОВІДКА ─

Метений, вказаний, званий, мішаний, міряний, лічений, топлений.

267 Перепишіть. Виділені слова розберіть за будовою. Обґрунтуйте написання з **не**.

1. Найстрашніша втрата — **недосліджена** історія (*І. Перепеляк*). 2. А осока шумить про **недовершені** походи (*В. Кордун*). 3. Не рвись в **недобачені** сни (*П. Воронько*). 4. Колише вітер сорочку, що лишилася **недошита** (*В. Беля*). 5. Прощавайте, мої **недоспівані**, непокірні мої пісні! (*Л. Забашта*).

- ❖ Укажіть речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

268 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання *не* з дієприкметниками.

1. Ліпше свій хліб *не/допечений*, ніж чужий перепечений.
2. *Не/досолену* кашу можна досолити, а пересолену доводиться викидати.
3. У *не/доглянутого* майна всі господарі.
4. *Не/довчений* учений гірший за простака.
5. *Не/дочитана* книжка — *не/пройдений* до кінця шлях.
6. Коли *не/вміють* писати, кажуть, що олівець *не/заточений*.
7. Кінь *не/об'їжджений*, але добрий, а парубок гарний, та *не/вчений*.

269 Перепишіть, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте написання дієприкметників.

1. Мені сняться рядки (не) написаних віршів (*А. Бауер*).
2. У собі хороню я слова ще (не) сказані мною (*М. Семенко*).
3. Дарую тобі мелодію пісні яка ще (не) співана (*М. Фенчак*).
4. Мені поля задумливо шептали свої ніким (не) співані пісні (*В. Симоненко*).
5. Мелодія лилась (не) чувана (не) знана (*П. Перебийніс*).
6. Якщо земля любов'ю (не) зігріта то де ж у світі візьметься тепло? (*І. Гнатюк*).

✳ Укажіть речення, ускладнене однорідними членами. Обґрунтуйте вживання в ньому розділових знаків.

270 Перепишіть, знімаючи ризики і вставляючи пропущені літери.

1. Я — українець, і моя душа ні з ким **не/ро..межована** дові- ку (*В. Кочевський*).
2. Захоч..ш і буд..ш. В людині, затаям, л..жить не/ро..гадана сила (*О. Ольжич*).
3. Он стоїть сторож..ва гора, а під нею грають бандуристи. Дівчинка читає «Кобзаря» про шляхи не/сходжені, т..рністі (*М. Палієнко*).
4. Багато в світі є стежок для тебе, мій г..рою! Багато є іще книжок, не/читаних тобою! (*М. Познанська*).
5. Любили ми поля бе..мірні і книг не/зміряні гл..- бини (*М. Стельмах*).
6. На важких томах, не/оправлених у темну шкіру, в..днілися напівстерті назви (*Г. Пагутяк*).

✳ Чи доводилося вам читати книжки, видані понад сто років тому? Які почуття викликали у вас старовинні видання?

✳ Виділений дієприкметник розберіть як особливу форму дієслова (*усно*).

✳ Підготуйте розповідь про улюблену книжку. Уживайте дієприкметники з *не*.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Чи є дієприкметник самостійною частиною мови? Поясніть.
2. Ознаки яких частин мови поєднує дієприкметник?
3. Чим дієприкметник подібний до прикметника?
4. Які морфологічні ознаки дієслова має дієприкметник?
5. Яким членом речення може бути дієприкметник? Наведіть приклади.
6. Що таке дієприкметниковий зворот? Як ставлять розділові знаки в реченнях, ускладнених дієприкметниковим зворотом? Відповідь проілюструйте прикладами.
7. Як розрізнити дієприкметники активні та пасивні? Наведіть приклади.
8. Як утворюються активні дієприкметники? Пасивні?
9. Що ви знаєте про безособові дієслівні форми на - *но*, -*то*?
10. Як пишуть *не* з дієприкметниками? Наведіть приклади.
11. Чи подвоюють літеру *н* у пасивних дієприкметниках?
12. Розкажіть про написання *нн* у прикметниках дієприкметникового походження.
13. Які знання, здобуті під час вивчення теми «Дієприкметник», ви вважаєте найкориснішими? Відповідь обґрунтуйте.
14. Виконайте тестові завдання онлайн.

§ 24. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

271 **Перепишіть прислів'я. Визначте й підкресліть у кожному з речень граматичну основу. Якими частинами мови виражено присудки? Доведіть, що ці дієслова стоять в особових формах.**

1. Птах далеко бачить, високо **злітаючи**. 2. Ластівка, **облетівши** пів світу, повертається додому. 3. **Живучи** в одному лісі, соловей і ворона співають по-різному. 4. Чайки, **об'єднавшись**, і яструба **заклюють**.

- ➔ ❖ Від підкреслених дієслів-присудків поставте питання до виділених слів. На яку дію — головну чи додаткову — вказують ці дієслівні форми?
- ❖ За поданою на с. 43 таблицею «Форми дієслова» з'ясуйте, якими формами є виділені в реченнях слова.

ДІЄПРИСЛІВНИК — особлива незмінна форма дієслова, що називає додаткову дію, яка супроводить іншу, основну дію.

Дієприслівники відповідають на питання *що роблячи?* (кажучи, наздоганяючи) і *що зробивши?* (сказавши, наздогнавши).

Дія, яку називає дієприслівник (додаткова), і дія, яку називає дієслово-присудок (основна), виконуються однією і тією ж особою (або предметом): *Летячи, втомився сокіл (М. Стельмах). Зорі мерехтіли, падаючи (Григорій Тютюнник).*

У реченні дієприслівник пов'язаний із дієсловом-присудком і є обставиною: *Вітри північні тремтять, затихаючи (Леся Українка). Місяць, вийшовши, горить (А. Кичинський).*

272 Прочитайте. У кожному з речень визначте підмет і присудок. Визначте обставину, виражену дієприслівником. До кожного з дієприслівників поставте питання.

1. Давно тебе, мій краю, я не бачив, блукаючи (*Л. Тендюк*).
2. А журавлі несли пісні весняні, курличучи (*В. Грінчак*).
3. Пташині хори, натомившись, поволі затихають (*О. Довгий*).
4. Там рідну пісню слухав я, завмерши (*М. Рильський*).

- ➔ ❖ З яким членом речення дієприслівник пов'язаний за змістом?
❖ Яку дію — основну чи додаткову — називають дієприслівники?

273 Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Визначте дієприслівники, підкресліть їх як члени речення.

1. Сонце, припікаючи, вже висушило росу (*Олесь Гончар*).
2. Ваблять, усміхаючись, луки (*Олександр Олесь*).
3. А ще недавно я, співаючи, ходив лугом.
4. Ми зупинилися на роздоріжжі, придивляючись (*М. Стельмах*).
5. Пролетівши, скрикнув птах (*П. Тичина*).
6. Сонце заходило не поспішаючи (*Ю. Яновський*).

- ➔ ❖ З якими членами речення пов'язані за змістом обставини-дієприслівники?

274 З-поміж поданих форм дієслова випишіть тільки дієприслівники.

Міркувати, пережитий, спілкуючись, зачарований, мріючи, знайшовши, виготовлений, мандрувати, підсумовуючи, виплеканий, танучи, приєднаний, завітчаний, підказавши, допомагаючи, позеленілий, перемігши.

- ➔ ❖ До кожного з вписаних дієприслівників поставте питання.
❖ Які з дієприслівників означають другорядну (додаткову) дію, що вже відбулася? Додаткову дію, яка відбувається в момент розмови?

Дієприслівник має ознаки дієслова (**час і вид**) та прислівника (**незмінність, залежність від дієслова-присудка, значення обставини**).

Дієприслівники теперішнього часу означають другорядну дію, що відбувається одночасно з головною: *Сніжинки, кружляючи, падали з хмар* (Д. Луценко).

Дієприслівники минулого часу означають другорядну дію, яка передувала головній: *Буйний вітер замовк, пролетівши* (Леся Українка).

Вид дієприслівника залежить від виду дієслова, від якого його утворено: *читати — читаючи* (недоконаний вид), *прочитати — прочитавши* (доконаний вид).

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, тому він не має закінчення: *пам'ятаючи, забувши*.

У кінці дієприслівників після ч, ш завжди пишуть літеру и: *знаючи, сказавши*.

ОРФОГРАМА:

літера **и** в суфіксах дієприслівників

275 Прочитайте. Визначте дієприслівники, з'ясуйте час і вид кожного.

Праворуч і ліворуч даленіли гірські схили. Сонце сіло, розпросторивши на прощання яскраве проміння. Знизу манить, піднімаючись, запах листя і хвої.

Чому люди не можуть жити в мирі та спокої, як ці гори? Усе на світі — енергія. Дрова, згорівши, віддають енергію Сонця, яку вони збирали все життя. Люди живуть, гріючись біля вогню, харчуючись дичиною або вермішеллю, але духовну енергію черпають зовсім з інших джерел (*За С. та М. Дяченками*).

➔ ❄ Як ви розумієте вислів *духовна енергія*? Звідки, на вашу думку, можна її черпати? Звідки черпаєте духовну енергію ви?

276 Перепишіть прислів'я. Визначте дієприслівники, з'ясуйте час і вид кожного й запишіть після слова в дужках.

Зразок. *Згуртувавшись (мин. ч., док.), ми наспіваємось.*

1. Навчаючись, ти дізнаєшся, як мало знаєш (*Арабське прислів'я*). 2. Мудрий вирішує, вислухавши (*Тибетське прислів'я*). 3. Розпитуючи, гори перейдеш, а мовчки і на рівнині заблукаєш. 4. Ледар лежачи їсть, сидючи спить (*Українські прислів'я*). 5. Розквітнувши, цибуля називає себе трояндою (*Азербайджанське прислів'я*). 6. Ставши метеликом, гусениця забула своє минуле (*Німецьке прислів'я*).

➔ ❄ Позначте у словах орфограму «літера **и** в суфіксах дієприслівників».

277 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Як здоров'я ма..мо, то не дба..мо, а втративш.., плач..-мо. 2. Кр..вою дорогою йдуч.., попереду мало бач..ш. 3. Працюю зігнувш..сь, а їм ро..стебнувш..сь. 4. Зб..раюч.. по ягідці, надба..ш кошик. 5. Не їсть соловей калину, пропустивш.. малину. 6. Хоч би як зв..валася змія, а в нору заповзає випрямивш..сь.

- ➔ ❖ Позначте у словах вивчені орфограми, обґрунтуйте написання слів відповідними правилами.
❖ З'ясуйте час і вид кожного з дієприслівників.

278 Розкрийте значення поданих фразеологізмів. Два-три з них уведіть до самостійно складених речень (усно).

1. Поклавши руку на серце (правду кажучи). 2. Засукавши рукава. 3. Дивлячись крізь пальці. 4. Недовго думаючи.

- ➔ ❖ Визначте в кожному з фразеологізмів дієприслівники. З'ясуйте час і вид кожного.

279 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У кожному з речень визначте й підкресліть граматичні основи. Дієприслівники підкресліть як члени речення.

1. Шарудить, бешкетуюч.., віт..р (*Д. Луценко*). 2. Віт..р лютий нал..тів з ро..гону і, втомивш..сь, під дв..рима ліг (*М. Шеремет*). 3. Плачуч.., крутит..ся віт..р круг хати (*Б. Грінченко*). 4. Стр..пенулися темні ліси і, ро..правляюч.., підставляли своє листя під дрібні дощові краплі (*Панас Мирний*). 5. Вдягає, стеляч..сь, пороша на сосни шапки голубі (*М. Стельмах*).

- ➔ ❖ У кожному з речень назвіть дієслово-присудок, що означає основну дію, і дієприслівник, який означає додаткову дію.
❖ Визначте слова, вжиті в переносному значенні. З'ясуйте, чи є серед них дієприслівники.
❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

§ 25. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

280 Прочитайте речення. Визначте дієприслівники. Які дієприслівники мають залежні від них слова? Які дієприслівники таких слів не мають?

1. Переночувавши, Хмельницький удосвіта рушив назустріч ворогам (*Літопис Самійла Величка*). 2. Богун підводиться поволі,

свій люд і край рятуючи з неволі (*А. Малишко*). 3. Степом широким, припавши до гриви, месник летів на пекельнім коні (*Олександр Олесь*). 4. Втомившись, шаблюками вершники б'ють навмання (*М. Стельмах*).

- ❖ Які пам'ятні місця, пов'язані зі згаданими в реченнях історичними особами, ви знаєте? У відповіді вживайте дієприслівники.

Дієприслівник із залежними від нього словами називають ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМ ЗВОРОТОМ.

У реченні дієприслівниковий зворот завжди є обставиною:
У кривавих січах натомившись гірко , на Хортицю вернулись козаки (*В. Бровченко*). **Дієприслівниковий зворот — один член речення.**

На письмі дієприслівниковий зворот завжди виділяють комою або комами незалежно від його місця в реченні:

Дністер тече, розштовхуючи гори (*В. Василяшко*). *Дністер, розштовхуючи гори, тече.* *Розштовхуючи гори, Дністер тече.*

В усному мовленні дієприслівникові звороти виділяють паузами.

281 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки при них.

1. Козак безмежно любить Україну, над усе цінуючи волю (*Зі Статуту дитячої козацької організації*). 2. І хто такий отой козак Мамай? Він, списа увіткнувши в небокрай, перебирає пальцями бандуру (*А. Бортняк*). 3. Запорожець, підгорнувши ноги, виграє на бандурі (*О. Стороженко*). 4. Козак Мамай гострив шаблю щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись (*О. Ільченко*). 5. Виділяючи новим козакам на Січі місце, курінний отаман казав: «Оце, синку, твій дім!» (*Народна творчість*). 6. Закричали сірі гуси, в вирій летячи, заспівали козаченьки, в похід ідучи (*Л. Боровиковський*).

- ❖ Кого в одному з речень названо *каїнами*? Які людські риси передає це слово? Поясніть його походження.
- ❖ Що ви знаєте про легендарного козака Мамаю? Дайте відповідь одним реченням, ускладненим дієприслівниковим зворотом (*усно*).
- ❖ Роздивіться на с. 132 зображення козака Мамаю, виконані митцями різних часів. Порівняйте їх. Які риси Мамаю увиразнюють усі три твори? Який із козаків вам подобається найбільше? Обґрунтуйте свій вибір.

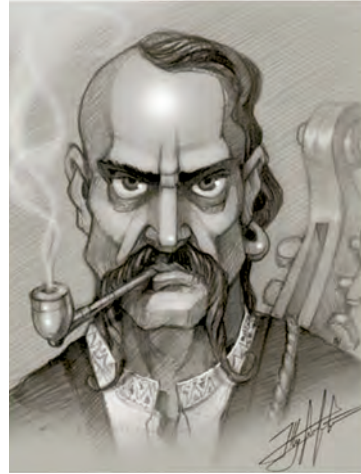

▷ Народна картина
«Козак Мамай» (XVIII ст.)

▷ **Давид Бурлюк.**
Козак Мамай (1914)

Юрій Журавель.
Козак Мамай (2014)

282 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. Добре попрацювавши краще відпочиватимеш. 2. Поспиш в охоту зробивши роботу. 3. Лінь лежачи на печі змерзне. 4. Завзятий відпочиває обтираючи піт а ледачий мучиться перевертаючись на другий бік. 5. Не спечеш калачі сидючи на печі. 6. Добро втративши наживеш нове честь утративши навік пропадеш.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

283 Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки дієприслівникові звороти.

1. Справжнього друга визнаєш .... 2. Людину пізнаєш ....
3. ..., добро переймеш, ... наберешся лиха. 4. ..., поговорімо ладком.
5. ..., треба план на завтра мати.

ДОВІДКА ▾

Сівши рядком; із ним розлучившись; з'ївши з нею пуд солі;
з добрим подружившись; з лихим зійшовшись; лягаючи спати.

➔ ❖ Записані речення прочитайте, дотримуючись правильної інтонації.

284 Складіть і запишіть речення відповідно до поданих схем:

1.   , дієприслівниковий зворот .
2. дієприслівниковий зворот , , .
3. , дієприслівниковий зворот , .

Якщо два чи більше дієприслівникових зворотів стоять підряд, вони є однорідними обставинами, тому між ними ставлять кому: Умившись у гірському потоці, простягнувшись у пахучій долині, під голову гори поклавши, спочину в краю буковинськiм (М. Нагнибіда).

Кому не ставлять, якщо дієприслівникові звороти з'єднані неповторюваним сполучником: Степ, струснувши росу та зігнавши тіні, горить жовто-зеленим кольором (Панас Мирний).

285 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. По вулицях стояли високі кам'яні будинки червоніючи цеглою виблискуючи вибіленими боками. 2. Хмари заступали світ сонця пересувалися з місця на місце одна одну доганяючи одна другу переганяючи й кидали свою тiнь на землю. 3. А хто ж то такий спитала бабуся підступаючи до дівчини і зазираючи їй прямо у вічі (*Із творів Панаса Мирного*).

- ❖ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
❖ Накресліть схему першого речення.

286 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Радіюч.. промінню золотому на мить якусь ми зорі забува..м (В. Грінчак). 2. Сад нах..ливш.. срібні віти пісні пташині пр..гадав (В. Сосюра). 3. Падаюч.. з дер..ва і лягаюч.. на землю листя тихо і якомсь таємно шел..стіло (В. Грінченко). 4. Куняє хмара звивш..сь у клубочок (С. Йовенко). 5. Не віт..р а буря завіяла метуч.. цілі гори снігу по з..млі (Панас Мирний).

- ❖ Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

287 Прочитайте. Визначте дієприслівникові звороти, виражені фразеологізмами, розкрийте значення кожного. Зверніть увагу на вживання в реченнях розділових знаків.

1. Промовець говорив не переводячи духу. 2. Ледве переводячи дух, футболіст метався полем. 3. Почувши новину, тренер завмер

зціпивши зуби. 4. Отримавши гарну оцінку, додому учень ішов задерши носа. 5. Сестра не звикла сидіти склавши руки.

Дієприслівникові звороти-фразеологізми, які стоять після присудків-дієслів, комами не виділяють. Наприклад: *Тікати не чуючи ніг*. *Сидіти склавши руки*.

Якщо виражений фразеологізмом дієприслівниковий зворот стоїть перед дієсловом-присудком, його виділяють комою. Наприклад: *Не чуючи ніг, тікати*. *Склавши руки, сидіти*.

288 Прочитайте. Поясність уживання розділових знаків.

1. Не сиди склавши руки, то не буде й скуки (*Народна творчість*). 2. Згорнувши руки, сидіти сором (*О. Кониський*). 3. Оповідки, легенди, перекази хлопчик слухав затамувавши подих (*М. Іщенко*). 4. Зціпивши зуби, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялися, озирались і слухали. 5. Я працював зціпивши зуби й майже не спочиваючи (*В. Винниченко*).

289 Прочитайте фразеологізми, розкрийте їхні значення. Складіть із фразеологізмами речення, запишіть їх.

Повісивши голову; опанувавши себе; схиливши коліна; опустивши руки; роззявивши рота.

- ➔ ✱ У записаних реченнях поясність розділові знаки.
- ✱ Які почуття виразняють подані фразеологізми? Звертеся зі Словничком назв почуттів і Фразеологічним словничком.

290 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Обіперш..сь вітрові на спину кричить Тарасова гора Нема на світі України немає другого Дніпра (*В. Симоненко*). 2. Гуртом зібравш..сь у з..млянці бійці співають «Заповіт» (*М. Нагнибіда*). 3. І струни говорять в к..стлявих руках Обріс мохом сірий камінь в полі лежач.. зажурились козаченьки дома сидяч.. (*Л. Боровиковський*). 4. То не маки процвітали густу траву пр..крашаюч.. . То козаки поле вкрили кониченьків попасаюч.. (*П. Куліш*). 5. Народна пісня супроводжує весь людський вік поетизуюч.. прац..овитість доброту щ..рість вірність (*За О. Деєм*).

- ➔ ✱ Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.
- ✱ Поясність розділові знаки в реченнях із прямою мовою.
- ✱ Укажіть речення, ускладнене однорідними членами.

291 Я — РЕДАКТОР

Відредагуйте речення, запишіть їх (деякі слова можна пропустити або замінити іншими).

1. Прокинувшись уранці, мене здивував сніг. 2. Закутавшись у шарф, мені стало не холодно. 3. Йдучи парком, привертають увагу засніжені ялинки. 4. Побачивши таку красу, моє серце сповнилося радістю.

Підказка ↘

Дія, яку означає дієприслівник, виконується тим самим підметом-іменником, що й дія, названа дієсловом-присудком.

НЕПРАВИЛЬНО

Прочитавши лист, мене охопила радість.

ПРАВИЛЬНО

Прочитавши лист, я відчув (відчула) радість.

➔ ❄ Які види літературної норми порушено? За потреби скористайтесь таблицею «Норми літературної мови».

§ 26. КОМИ ПРИ ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКУ

ОДИНИЧНИЙ ДІЄПРИСЛІВНИК

(дієприслівник, при якому немає пояснювальних слів)

НЕ ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ:	ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ:
якщо стоїть після дієслова-присудка, має значення обставини способу дії та відповідає на питання <i>як? яким способом?</i> (своїм значенням близький до прислівника): <i>Пішов козак сумуючи (Т. Шевченко). Остан стояв вагаючись (М. Коцюбинський).</i>	якщо стоїть перед або після дієслова-присудка й означає додаткову дію: <i>Нюхаючи, не наситишся. Не розвертайся, доїхавши (Народна творчість).</i>

292 Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ліси стоять замислившись (*Ю. Яновський*). 2. Ліс на хвилину примовк, ані шелесне завмерши (*М. Луків*). 3. Зима, скрадаючись, повіяла крилом (*Є. Маланюк*). 4. А я дивлюсь зітхаючи і мчуся, сніг збиваючи (*Г. Коваль*). 5. Земля, світаючи, всміхалась (*Є. Гуцало*). 6. Я йшов не поспішаючи (*Л. Первомайський*). 7. Грім, бухикаючи, зависав між небом і землею (*М. Стельмах*). 8. Із вирію летять курличучи ключі (*М. Зеров*).

293 Підкресліть члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Співають ідучи дівчата (*Т. Шевченко*). 2. Співають, ідучи в вечірній млі, дівчата (*Л. Вишеславський*). 3. По вулиці ідуть співаючи дівчата (*В. Сосюра*). 4. А ще ж так недавно я, співаючи, ходив лугом (*М. Стельмах*). 5. До мети, співаючи, я буду з вами йти (*Д. Павличко*). 6. Медом лине повітря у груди, люблю пісню співають ідучи (*В. Сосюра*). 7. Йдучи, наша казка стомилась (*М. Вінграновський*). 8. Ніхто не спиниться йдучи (*Олександр Олесь*).

✱ Розкрийте зміст вислову українського поета Миколи Луківа: « *Пісня вижила й довела, що прекрасне завжди сучасне*». Уживайте одиничні дієприслівники.

294**Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.**

1. Краще вмерти біжачи, аніж жити гниючи (*Іван Багряний*). 2. Раділи люди встаючи (*Т. Шевченко*). 3. Співає українець воюючи. Співає журячись. Співає хату муруючи (*О. Ільченко*). 4. Люд похнюпивсь зажурившись (*Б. Грінченко*). 5. І никла щулячись біда (*М. Самійленко*). 6. Навчаючись не дай думкам заснути (*Фірдоусі*).

✱ Дієприслівники підкресліть як члени речення.

✱ Поясніть, як ви розумієте рядок з поезії Ігоря Муратова: « *Міцню беручи. Віддавши, багатію* ». Поясніть уживання в цих реченнях розділових знаків.

295**Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.**

1. Як ви гарно співали йдуч.. із далекого поля! (*Б. Олійник*). 2. Повагом чвалає студент щось намугикує йдуч.. (*Олесь Гончар*). 3. Чого ж я йдуч.. додому шелещу у чужій соломі? (*М. Василенко*). 4. Юрко ще співав ідуч.. сам улицями додому (*П. Куліш*). 5. Співають хлопці ідуч.. в кіно (*Д. Павличко*). 6. Що робиться Стовпотворіння вавилонське повторювала тітонька-чергова перевіряючи вхідні квитки (*Зірка Мензатюк*).

✱ Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

**УСНИЙ ТВІР РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ
ПРО ВИКОНАННЯ ПЕВНИХ ДІЙ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ
З ВИКОРИСТАННЯМ ДІЄПРИСЛІВНИКОВИХ ЗВОРОТІВ
(за складним планом)**

296 Прочитайте запис зі щоденника семикласника. Висловіть своє ставлення до прочитаного.

Давно помічаю за собою схильність до роботи з усілякими технічними пристроями й механізмами. Не те що години, дні не виходив би з дому, читаючи про поршневі двигуни внутрішнього згоряння або розколюпуючи системний блок старенького комп'ютера. З іншого боку, зачаровуюся декоративним мистецтвом: керамікою, вітражами, мозаїкою, гобеленами. Люблю речі, у яких практична корисність поєднується з красою.

А що, як корисне і красиве поєднати? Перше, що спадає на думку, — прикрасити батьків автомобіль.

Як це зробити? Дуже просто! Нанісши акриловими фарбами на прозору плівку малюнок у техніці мого улюбленого петриківського розпису, наклеїти цю плівку на авто!

Укривши оздоблену розписом плівку лаком для автомобілів, отримаємо не лише зручний, а дуже-дуже гарний засіб пересування!

Вийде не лише красиво, а й практично. Будь-якої миті плівку можна буде зняти разом із малюнком. Тож якщо татові не сподобається (у що я не вірю), малюнок зніметься, не пошкодивши фарби на авто.

Автомобіль, розписаний художницею із Запоріжжя Вікторією Тимошенко

- ➔ ❖ Визначте в реченнях тексту дієприслівникові звороти. Яка їх роль у розповіді про виконання дій?
- ❖ Що вам відомо про петриківський розпис? Чи виконували ви в цій техніці малюнки? Розкажіть про це.
- ❖ Розкажіть, навіщо автор запису хоче прикрасити автомобіль. Які дії і у якій послідовності потрібно для цього виконати?
- ❖ Як ви ставитеся до ведення особистих щоденників? Хто з відомих вам осіб вів щоденник? Чи є особистий щоденник жанром літературної творчості? Поясніть.

297 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Прочитайте. У формі простого плану викладіть послідовність дій, виконаних майстринею в роботі над вишиванням карти. Не названі в тексті дії домисліть.

ДИВІТЬСЯ, ЦЕ НАША УКРАЇНА!

Коли люди бачать роботи Тетяни Протчевої, у них теплішає на душі. Вишивані краватки до ділового костюма популярні не тільки серед високопосадовців, їх охоче одягає молодь: студенти і старшокласники. У створених майстринею вишиванках приємно, комфортно. Для людей будь-якого віку її вишивка — і оберіг, і радість.

Давні традиції Тетяна поєднує з новими технологіями. Візерунки розробляє на комп'ютері, який схему орнаменту розкладає на 487 відтінків кольорів. А от за основу своїх робіт майстриня бере давні узори з домашнього архіву своєї мами.

Презентуючи нашу культуру на зарубіжних виставках, майстриня зрозуміла, що іноземці не знають, де наша країна на карті. Тому вишила... карту України.

Головний інженер Інституту картографії радо подарував Тетяні ідеально вивірену карту, яку вишивальниця відтворила в масштабі $1 \times 2,5\ 000\ 000$.

Карту України вигаптовано червоно-чорними нитками, оздоблено 140 каменями Сваровські та звичними для українських декоративних виробів китицями. Великим каменем Сваровські позначено Київ, меншими — регіони, блискучим камінням карту прикрашено по контуру. Карту майстриня вишила люрековим шовком, який світиться в темряві, написи зробивши латиницею.

Нещодавно майстриня удосконалила свій проєкт, вишивши QR-код, що дозволяє за допомогою Інтернету прослухати запис гімну України.

Карта — проєкт не комерційний, а іміджевий. Вишивальниця не хоче розлучатися зі своїм витвором, охоче демонструючи його на зарубіжних виставках (*З вебсайту «Рукотвори»*).

Карта України,
вишита Тетяною Протчевою

- ➔ ❖ Визначте речення, ускладнені дієприслівниковими зворотами.
- ❖ Визначте тему й головну думку тексту. З'ясуйте його стиль, свою думку доведіть.
- ❖ Чи можна сказати, що карта України стала улюбленим витвором вишивальниці? З чого можна зробити такий висновок?
- ❖ Назвіть свою улюблену справу. Чим зумовлено ваше захоплення?

298 Ознайомтеся зі зразком плану твору розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи. Складіть план (складний) твору про виконання вашої улюбленої справи (в художньому стилі).

Як я плету віночок-оберіг

I. Чому я беруся за це заняття.

II. Як я створюю вінок.

1. Готуюся до роботи (добираю матеріал: штучні квіти, гілочки, листя; готую інструменти: ножиці, плоскогубці, клейку стрічку).
2. Згинаю з дроту коло, зчіплюю його кінці.
3. Обрізаю до потрібної довжини стебла квітів і гілки.
4. Приєдную квіти й гілки до дротяної основи клейкою стрічкою.

III. Чи задоволена я результатом своєї праці.

- ➔ ❖ Складені плани творів обговоріть у класі. Який із них видається вам найцікавішим? Чим саме?
- ❖ За складеним вами планом підготуйте усний твір розповідного характеру «Я роблю це із задоволенням» у художньому стилі.

299 За складеним у класі планом напишіть твір розповідного характеру про виконання вами улюбленої справи (у художньому стилі). Уживайте дієприслівникові звороти. Доберіть до твору цікавий заголовок.

- ➔ ❖ Розпитайте батьків про те, яка справа була для них найулюбленішою, коли вони були у вашому віці. З метою отримання більш детальної інформації складіть «Анкету для батьків» із 5–7 запитань.
- ❖ Чи маєте ви власноруч виготовлений виріб, яким можна пишатися? Чи є створення такого рукотворного виробу у ваших планах?
- ❖ Чи кожна праця, на вашу думку, може бути творчою? Що для цього потрібно?

300 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

Організуйте у класі конкурс на найцікавіше есе «Улюблена справа кожному цікава».

- ➔ ❖ Як ви вважаєте, яка справа зможе найбільше зацікавити школярів і школярок вашого віку років через сто? Свої фантазії увиразніть ілюстрацією або колажем.

§ 27. ДІЄПРИСЛІВНИКИ НЕДОКОНАНОГО І ДОКОНАНОГО ВИДУ, ТВОРЕННЯ ЇХ

301 Прочитайте. Визначте дієприслівники, з'ясуйте вид кожного.

1. Не мовчи, коли, гордо пишавчись, велегласно брехня гомонить, коли, горем чужим утішавчись, заздрість, наче оса та, бринить (*І. Франко*). 2. І ти ставав вродливий і надійний, розговорившись і розкрившись враз (*О. Слоньовська*). 3. Витри піт солоний із чола і трудись, забувши про утому (*М. Луків*). 4. У чужину йдучи, узяв я жменю зілля, і горсточку пісень, і жмут цілющих слів (*Б. Кравців*).

➔ ❄ Випишіть дієприслівники, розберіть їх за будовою. Які суфікси властиві дієприслівникам доконаного виду, які — недоконаного?

302 Роздивіться таблицю. На основі здобутої з неї інформації розкажіть про творення дієприслівників доконаного і недоконаного виду.

ДІЄПРИСЛІВНИКИ	
НЕДОКОНАНОГО ВИДУ	ДОКОНАНОГО ВИДУ
УТВОРЮЮТЬСЯ ВІД ОСНОВИ:	
дієслова теперішнього часу	неозначеної форми дієслова
ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ:	
<ul style="list-style-type: none"> • -учи(-ючи) — від дієслів I дієвідміни: <i>пишуть</i> — пиш <i>учи</i>; <i>читають</i> — чита <i>ючи</i>; • -ачи(-ячи) — від дієслів II дієвідміни: <i>лежать</i> — леж <i>ачи</i>; <i>люблять</i> — любл <i>ячи</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • -вши (якщо основа закінчується на голосний): <i>написати</i> — напис <i>вши</i>; <i>долетіти</i> — долеті <i>вши</i>; • -ши (якщо основа закінчується на приголосний): <i>донести</i> — доніс <i>ши</i>; <i>бігти</i> — біг <i>ши</i>

ОРФОГРАМА:

літери *у* (*ю*), *а* (*я*) в дієприслівникових суфіксах

303 Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду, запишіть їх, виділіть суфікси.

Знають, думають, мислять, терплять, хочуть, намагаються, стоять, сидять, мріють, долають.

➔ ❖ Позначте у словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».

304 **Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники недоконаного виду.**

1. Йди вперед, (підставляють) груди вітрам (П. Велесик).
 2. (Йдуть) в широкий світ, я бачу всі дороги (Г. Кривда). 3. Усі поспішають, (шукають) щастя (Г. Чубач). 4. І досі ще тремтить душа, (ждуть) чогось таємного (І. Франко). 5. Треба зранку до праці вставати, (зневажають) втому і лінь, і долати, долати, долати бездуховність усіх поколінь (Г. Чубач).

➔ ❖ Позначте у словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».

❖ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

305 **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Після кожного з дієприслівників позначте в дужках його вид.**

1. Пізна..чи себе самого, я рідну землю пізнавав (К. Лесьєв-Лесь). 2. Ти не молися мовою чужою, бо, на колінах сто..чи, умреш (Д. Павличко). 3. Не любить серце, не бач..чи краси (Г. Сковорода). 4. Тремтить жайворонок, сипл..чи свої пісні на землю (Панас Мирний). 5. А за березою дуби стоять, трима..чи віки на своїх обважнілих руках (М. Стельмах).

➔ ❖ Позначте у словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».

❖ Поясніть творення дієприслівників недоконаного виду.

❖ Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки в реченнях.

306 **Від поданих дієслів утворіть дієприслівники доконаного виду. Запишіть їх, виділіть суфікси.**

Зразок. Зазнати — [↑]ззнавши.

Сказати, зробити, виконати, перемогти, загорнути, передати, посковзнутись, умитись, підійняти, перестати.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

307 **З поданих пар слів утворіть словосполучення за формулою дієприслівник доконаного виду + іменник . Поясніть, якого відмінка іменника вимагає дієприслівник. Утворені словосполучення запишіть.**

Зразок. *Заспівати, пісня — заспівати пісню .*

Опанувати, мова; подякувати, вчитель; виконати, **завдання**;
поставити, **запитання**; завершити, **навчання**; досягти, успіхи.

- ➔ ❖ У виділених словах позначте місце наголосу.
❖ З утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення.
Поясніть у них розділові знаки.

308 **Перебудуйте складні речення на прості так, щоб виділена частина була замінена на дієприслівниковий зворот. Запишіть утворені речення.**

Зразок. *Підійдеш до дверей — переступай поріг. — Підійшовши до дверей, переступай поріг.*

1. Відкинеш одну ваду — набудеш десять чеснот. 2. Не визнаєш своєї помилки — зробиш другу. 3. Якщо візьмеш чуже наперстком, ганьби набереш мішком. 4. Якщо поженешся за крихтою, втрапиш весь пиріг. 5. Прагнеш знати майбутнє — озирайся на минуле.

- ➔ ❖ Визначте вид кожного з утворених дієприслівників.
❖ Позначте у словах вивчені орфограми.
❖ У записаних реченнях поясніть розділові знаки.

309 **Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслівних форм дієприслівники недоконаного й доконаного виду.**

(Розповідають) про життя української художниці Євгенії Гапчинської, називають звичні віхи: навчання, шлюб, робота... Та (продовжують) розповідь, слід пояснити, що працю обрало за покликанням душі. Певно, це й привело до успіху.

(Вступити) до школи у п'ять років, студенткою художнього училища Євгенія стала у тринадцять. (Закінчити) художній інститут, стажувалася за кордоном.

(Зображати) на своїх картинах маленьких чоловічків із наївними личками, художниця показує глибину їхнього внутрішнього світу. Вирази личок маленьких істот сповнені почуттів, про які дехто з нас, можливо, давно забув (*З Інтернету*).

- ❖ З роботами Євгенії Гапчинської ознайомтесь у мережі Інтернет. Що, на вашу думку, забезпечило художниці популярність та успіх?
- ❖ Зберіть у мережі Інтернет інформацію про творчість художниці. Розкажіть про неї, уживаючи дієприслівникові звороти.

310 Визначте в реченнях дієприслівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. І стане рідна Україна, усі здолавши бурі злі, нам добрим раєм на землі (*М. Кондратенко*). 2. Свіжим вітром день сміється, владно кличучи до себе (*М. Губко*). 3. Нам вічно треба небом жить, по шию будучи в планеті! (*М. Вінграновський*). 4. Визнавши свою слабкість, людина стає сильнішою (*Оноре де Бальзак*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

1. Дієприслівник, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Постійні морфологічні ознаки: час (щодо основної дії), вид.
4. Синтаксична роль (*яким є членом речення*).

Пізнаючи себе самого, я рідну землю пізнавав (*К. Лесьєв-Лесь*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Пізнаючи — особлива незмінна форма дієслова — дієприслівник, означає додаткову дію, відповідає на питання *що роблячи?*, теперішній час, недоконаний вид, входить до складу дієприслівникового звороту, який є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Пізнаючи — особл. форма дієсл. — дієприсл., додаткова дія, що роблячи?, теп. ч., недок., обставина.

§ 28. НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

311 Прочитайте. Поміркуйте: чи є залежність між написанням *не* з дієсловами та з дієприслівниками.

1. Не поспішати — не поспішаючи. 2. Не зупинитись — не зупинившись. 3. Нехтувати — нехтуючи. 4. Недочути — недочувши.

Не з дієприслівниками пишуть окремо: *не відволікаючись, не виконавши.*
Разом із не пишуть лише дієприслівники, утворені від дієслів,
які не вживаються без не: *ненáвидячи (від ненавидіти), нéхтуючи (від нехтувати).*

ОРФОГРАМА:

не з дієприслівниками

312 Прочитайте прислів'я. Поясніть написання *не* з дієприслівниками.

1. Не піднявшись на гору, не побачиш долини. 2. Не попрацювавши у спеку, голодуватимеш у холод. 3. Не піднімай вітрил, не знаючи курсу. 4. Риби не зловивши, її не покуштуєш. 5. Не спіймавши птаха, не ладнайся його скубти. 6. Не вмюючи, і мухи не впіймаєш. 7. Нехтуючи обов'язки, втрачають відповідальність.

➔ ❖ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

313 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки та правильно записані з *не* дієприслівники.

1. Не станеш жертвою, сам ... зла. 2. Не поцінуєш світла, ... мороку. 3. Не троци посуду глиняного, ... мідного. 4. ... нових чобіт, не викидай старих. 5. Якби, ... за справу, можна було навчитися, пес став би професором. 6. Честью ..., не вбережеш совість. 7. Ворог використовує зрадника, ... його.

ДОВІДКА ▾

(Не)побачивши, (не)придбавши, (не)беручись, (не)хтуючи, (не)справивши, (не)навидячи, (не)чинячи.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму « *не* з дієприслівниками ».

314 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Прочитайте і поясніть значення фразеологізмів. Із двома з них складіть речення, запишіть їх.

1. Не зламавши слова (присяги). 2. Не шкодуючи сил. 3. Не минаючи (не пропускаючи) нагоди. 4. Нехтуючи небезпеку (небезпекою). 5. Не шкодуючи фарб. 6. Не потикаючи носа. 7. Не роблячи погоди. 8. Не знайшовши місця. 9. Не впавши лицем у болото (у багно).

➔ ❖ Обґрунтуйте написання *не* з дієприслівниками.
 ❖ Назвіть почуття, які можна передати фразеологізмами: *не чуючи під собою землі; не моргнувши оком; не знаходячи собі місця.*

315 ПОПРАЦЬОЙТЕ У ГРУПАХ

Прочитайте словосполучення в такій послідовності: 1) ті, що стосуються праці; 2) ті, що стосуються спілкування. Складіть із трьома словосполученнями висловлення, запишіть його. Обґрунтуйте написання *не* з дієприслівниками.

Не знаючи втоми; не згадавши словом; не примушуючи себе чекати; не покладаючи рук; не добившись слова; не добираючи висловів; не розгинаючи спини; не перевівши подиху; не поминаючи лихим словом; не зрушивши з місця.

- ➔ ❖ Визначте вид ужитих у словосполученнях дієприслівників.
- ❖ Які з наведених словосполучень є фразеологізмами?

316 Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. (Не) торкайся хліба, рук (не) помивши. (Не) протерши очей, (не) дивися у далі. І (не) думай (ні) коли, що ти найвищий, умостившись на мить на чийсь п'єдесталі (*М. Нагнибіда*). 2. Ходить брехня, випинаючись боком, бреше брехня, (не) моргнувши оком (*А. Малишко*). 3. (Не) дочувши, (не) вигадуй. (Не) довіряючи очам, довірай розуму (*Народна творчість*).

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму « *не* з дієприслівниками».
- ❖ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

317 Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Не можна створити нічого не (вкладають) в твір себе (*М. Доленго*). 2. Не (хиляться) я чесно йду життям (*В. Бухало*). 3. Я йшов незнайомою дорогою не (бачать) її навмання (*Григір Тютюнник*). 4. Я знав кінець іще не (починати) (*В. Самійленко*). 5. А треба жити кожним днем не (відкладають) на потім (*В. Крищенко*). 6. Життя — така велика ковзаниця. Кому вдалось не (падати) пройти? (*Л. Костенко*). 7. І правди не (знаходять) в житті до неї серцем я шукав путі (*Борис Тен*).

- ➔ ❖ Обґрунтуйте написання *не* з дієприслівниками.
- ❖ Визначте вид дієприслівників.

318 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Грає серце козацькеє, а думка говорить: «Куди ти йдеш, не/спитавшись?» (*Т. Шевченко*). 2. Приклад Шевченка вчить нас мужнїти духом і йти вперед, не/забуваючи, що ми діти великого й незборимого народу (*В. Косовський*). 3. Отак іти, чола не/остудивши, не/відаючи втоми, вічно йти (*В. Коротич*). 4. Ми просто йшли,

зборовши всі навали, не/відцуравшись рідного гнізда (П. Осадчук).
 5. До тих стежок, не/думаючи, йди і клич мене в своїй надії добрій (А. Малишко). 6. Щоліта ми їздимо на Чернечу гору, не/кажучи про березневі Шевченківські дні, коли біля могили збирається пів України (Д. Петриненко).

➔ ❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Що таке дієприслівник? Чому він не є самостійною частиною мови?
2. Як відрізнити дієприслівник від дієприкметника?
3. Які ознаки дієслова має дієприслівник? Які ознаки прислівника?
4. Що таке дієприслівниковий зворот? Розкажіть про розділові знаки в реченнях, ускладнених дієприслівниковими зворотами.
5. Чи завжди виділяють комами одиничний дієприслівник? Поясніть.
6. Як утворюють дієприслівники? Накресліть таблицю.
7. Як пишуть *не* з дієприслівниками? Наведіть приклади.
8. Оберіть з учнів класу групу експертів. Доручіть їй підготувати до інтелектуального змагання з української мови 4–5 запитань із теми «Особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник». Дайте відповіді на кожне з підготовлених експертами запитань.
9. Виконайте тестові завдання онлайн.

§ 29. ПРИСЛІВНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

319 Прочитайте подані у двох колонках речення. Що означають виділені слова? Поставте до кожного з них питання.

Книжка все розкаже.
 І змія з нори виповзе,
 якщо попросити.
 Хто сам визнав свою помилку,
 не помилиться.

Книжка все розкаже **мовчки**.
 І змія з нори виповзе,
 якщо попросити **лагідно**.
 Хто сам визнав свою помилку,
 не помилиться **вдруге**.

- ➔ ❖ Якими частинами мови є виділені слова?
 ❖ З якими словами в реченні вони пов'язані за змістом?

ПРИСЛІВНИК — незмінна самостійна частина мови, що виражає ознаку:

- дії: співати **голосно**, читати **вирізно**, працювати **разом**;
- іншої ознаки: **надзвичайно** голосно, **дуже** високо, **трохи** сором'язливий;
- предмета: **кава по-закарпатськи**, Київ **завтра**, дорога **навпростець**;

або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище: зустрілися **опівночі**.

У реченні прислівник найчастіше пов'язаний за змістом із дієсловом-присудком і є обставиною: Поважно гомонять старі каштани (М. Зеров). На міліні не тягне вглиб (Г. Чубач).

Інколи прислівник пов'язаний за змістом з іменником і є означенням.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Там переходять шлях (як?) <u>уповні</u> .	Місяць (який?) <u>уповні</u> сів на підвіконні (М. Литвин).
Хата стояла в селі (де?) <u>скраю</u> (Марко Вовчок).	Ще світиться вікно у хаті (якій?) <u>скраю</u> .

В односкладних реченнях (реченнях з одним головним членом) прислівники є присудками: Самотньо в полі (Ю. Мушкетик). І радісно, і сумно мені (М. Луків).

Прислівник може бути вставним словом: Хто мовчить, той, **очевидно**, погоджується (Античний вислів). Що таке, **по-вашому**, життя? (М. Стельмах).

У ролі вставних слів можуть бути прислівники **можливо**, **напевно**, **мабуть**, **безперечно**, **по-перше** та **ін**.

Як незмінна частина мови прислівник не має закінчення .

320

Прочитайте прислів'я. Визначте прислівники, выпишіть їх разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом. Поставте до прислівників питання, запишіть їх у дужках.

Зразок. Читають (як?) уважно.

1. Дні біжать швидко, і ніщо не залишається незмінним (Китайська мудрість).
2. Час не минає даремно, він змінює наші душі (Античний вислів).
3. Час іде вперед. Немає в часу дороги назад (В. Нестайко).
4. Зазвичай люди не помічають, як стрімко біжить час (А. де Сент-Екзюпері).
5. Те, що зроблено несвоєчасно, зроблено даремно (Ф. Бекон).
6. Час вірно служить завзятості (Й.-В. Гете).

- ❖ Укажіть прислівник, пов'язаний за змістом з іменником. Яким він є членом речення?
- ❖ Якими членами речення є прислівники, пов'язані за змістом із дієсловами-присудками? Відповідь проілюструйте прикладами з речень.
- ❖ Визначте прислівник у реченні: Час, безумовно, найкращий учитель (Г. Берліоз). Чи є він членом речення? Чому?

321 До кожного з поданих слів доберіть прислівник. Що означає кожен із них? Поставте до прислівників питання.

Зразок. Говорити (як?) переконливо. Спритний (якою мірою?) надзвичайно.

Рухатися, захищати, підвівшись, співаючи, мужньо, віддано, веселий, сильний.

➔ ❄ З двома утвореними словосполученнями складіть речення (усно).

322 Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї козацьких прислів'ях визначте прислівники, до кожного поставте питання. За таблицею з'ясуйте, до якого розряду за значенням належить кожен із прислівників.

i

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ		
Розряд	На які питання відповідають	Приклади
МІСЦЯ ДІЇ	<i>де? куди? звідки?</i>	<i>Удома, ліворуч, згори, попереду, здалеку</i>
ЧАСУ ДІЇ	<i>коли? з якого часу? (відколи?) до якого часу? (допоки?)</i>	<i>Уранці, завтра, взимку, напередодні, коли-небудь, здавна, зучора, досі, довіку</i>
СПОСОБУ ДІЇ	<i>як? яким способом?</i>	<i>Босоніж, верхи, тихцем, жартома, навпочіпки, разом, по-юнацькому</i>
МІРИ І СТУПЕНЯ ДІЇ	<i>скільки? наскільки? якою мірою? як багато?</i>	<i>Мало, трохи, дуже, надзвичайно, ледве, занадто, дотла, доценту, двічі, утрое, вдруге та прислівники, вжиті у формі вищого й найвищого ступенів порівняння: краще, найдужче</i>
ПРИЧИНИ ДІЇ	<i>чому? через що? з якої причини?</i>	<i>Спересердя, зóпалу, згáрячу, спросоння</i>
МЕТИ ДІЇ	<i>з якою метою? для чого? навіщо?</i>	<i>Наперекір, напоказ, назло, навмисне</i>

1. Україна — здавна козацька мати. 2. Щирий козак ззаду не нападає. 3. Як козаки разом дмухнуть, то ураган буде. 4. Перемогу дістанем, як одностайно станем. 5. Козакові двічі не вмирати. 6. Козак як голуб: будь-куди полетить, скрізь пристане. 7. Козаки як діти: багато з'їдять, а трохи наїдяться. 8. Не сиди довго у воді, бо верба на сп іні виросте!

➔ ❄ Коли козакові доводилося довго сидіти у воді? Розкажіть про це, уживаючи словосполучення: *відбувалося давно, воювали мужньо, поводитися гідно, ворогів багато, мчали навперейми, оточували довкола, ніде сховатися, чинили дотепно, сиділи тихо, рятувалися завжди.*

- ❖ Як ви думаєте, прислівників якого розряду в українській мові найбільше?

Підказка ↘

Мовознавці підраховали, що найбільше в мові прислівників способу дії та міри і ступеня дії чи іншої ознаки — таких понад шість тисяч. Прислівників інших розрядів — усього до трьохсот, і їхня кількість майже не збільшується. Найменше в мові прислівників причини та мети дії.

323 **Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте прислівники, поставте до кожного питання. За таблицею з'ясуйте розряд кожного за значенням.**

Сидить Мамай склавши по-турецьки ноги під розлогим дубом. Козак гарний ставний круглолиций. Голова чисто поголена довгий оселедець хвацько закручений за вухо. Карі очі дивляться впевнено і привітно. На Мамаєві козацький одяг жупан шаровари сап'янові чоботи.

Великі руки лагідно тримають кобзу. Дивлячись на картину ніби чуєш упівголоса співану пісню.

Козацька зброя лежить обсторонь але вірний кінь стоїть напоготові.

Зображення на картині Мамає часто супроводжували віршами Я козак Мамай мене не займай (*З підручника українознавства*).

Народна картина «Козак Мамай»

- ➔ ❖ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

- ❖ Чи містить поданий уривок опис зовнішності людини? Свою думку доведіть. Визначте стиль уривка.
- ❖ Що уособлюють зображені на картині дуб, кобза, кінь, шабля?
- ❖ Що символізує образ козака Мамай? Розкажіть про це, уживаючи прислівники. Розпочніть так: *Козак Мамай уособлює захисника рідної землі, що воює мужньо...*
- ❖ Які почуття викликає у вас народна картина «Козак Мамай»? У відповіді вживайте прислівники.

324 Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте вжиті в них прислівники, за таблицею з'ясуйте розряд кожного за значенням.

1. Як удруге на світ народитися.
2. Високо піднятися духом.
3. Міцно стояти на ногах.
4. Буде наше зверху.
5. Багато честі.
6. Піти наперекір.
7. Бачити наскрізь.
8. Низько сісти (впасти).
9. Іти напролом.
10. Триматись осторонь.

- ➔ ❖ Який із фразеологізмів передає почуття впевненості, радості, розчарування?
- ❖ Чи є серед фразеологізмів антонімічні? Складіть із ними речення (усно).

325 Перепишіть античні вислови, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники, що відповідають на записані в дужках питання. До якого розряду за значенням належить кожен прислівник? Визначте це за таблицею.

1. Не рухатися (*куди?*) ... — означає сповзати (*куди?*) ...
2. Хай би що ти робив, роби (*як?*) ...
3. Друга не можна ображати навіть (*як?*) ...
4. Іншим прощай (*коли?*) ... , собі (*коли?*) ...
5. Воров не той, хто завдає образу, а той, хто робить це (*як?*) ...
6. (*Скільки разів?*) ... дає той, хто дає (*як?*) ...
7. (*Скільки?*) ... говорити і (*скільки?*) ... сказати не є те саме.

ДОВІДКА ─

Розсудливо, жартома, часто, ніколи, вперед, назад, двічі, швидко, багато, багато, навмисне.

Прислівники можуть означати стан природи (сонячно, хмарно, вітряно, морозно, спекотно, темно), **стан людини** (радісно, соромно, страшно, боляче, байдуже, кривдно, приємно) **або потребу чи ставлення людини до висловлюваного** (треба, потрібно, можна, варто, слід, важливо, необхідно).

В односкладних реченнях такі прислівники є присудками: Тихо навкруги й затишно (Григір Тютюнник). Так хороше, так радісно, так весело мені (І. Муратов). Спокій і мир на землі — все це потрібно мені (А. Житкевич).

326 Перепишіть речення в такій послідовності: 1) такі, що містять прислівники, які означають стан людини; 2) уміщують прислівники, котрі передають стан природи; 3) містять прислівники, що означають ставлення людини до висловлюваного.

1. Надворі так гарно: сонячно, тепло (А. Тесленко). 2. Спокійно, мирно, світло на душі (М. Луків). 3. Милі, чарівні слова, казка стара і нова, горді, крилаті пісні — все це потрібно мені (За А. Житкевичем). 4. І так святково навкруги, так солодко на серці! (О. Максимейко). 5. Вихідними в Україні буде вітряно, морозно й дощитиме (З повідомлення метеоцентру). 6. Підніматися вгору важко, але радісно (Є. Сверстюк). 7. Чого я вам сказав «привіт»? Напевно, так робить не слід (Грицько Бойко).

➔ ❄ Позначте у словах орфограми.

327 Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. Комуś ..., а йому однаково. 2. Не сором мене дуже, бо мені .... 3. Тому, хто заздрісний, не буває .... 4. До будь-якого дива він ставиться .... 5. Щоб не було ..., бентежитись не можна. 6. Хто дивиться ..., від того багато сліз пролито. 7. Берися за справу, якщо тобі ....

ДОВІДКА ▾

Цікаво, сердито, байдуже, тривожно, ревниво, ніяково, радісно.

➔ ❄ Чи допомогла вам у виконанні вправи рима? Що ви знаєте про неї з уроків літератури? Доберіть рими до прислівників *мимохить, навскоси, привселюдно*. Із двома парами дібраних рим складіть речення (усно).

328 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

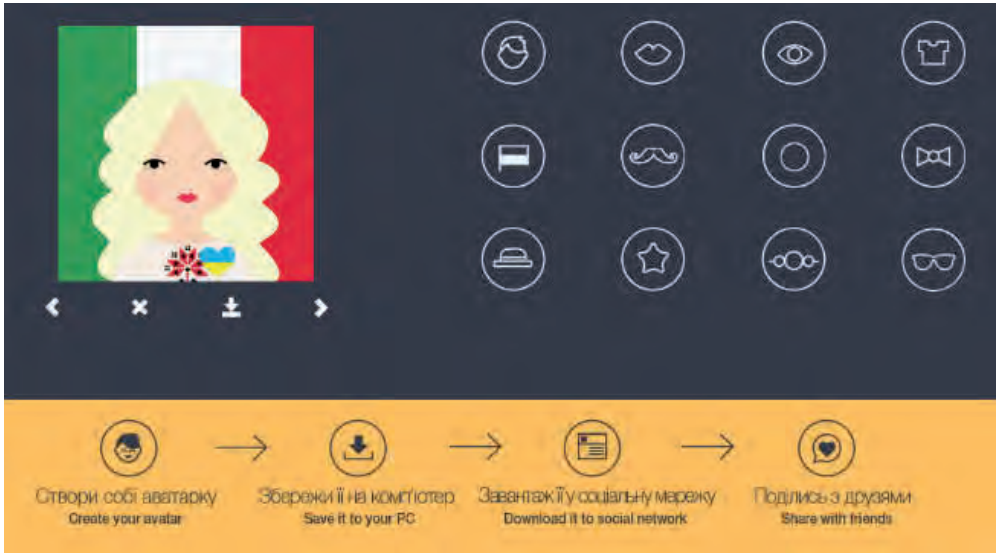
У мережі Інтернет є сервіс Єдині який дає змогу самостійно створити аватар. Так зветься умовне позначення користувача інтернет-ресурсів форумів блогів соціальних мереж.

Вдало створену «аватарку» впевнено можна назвати автопортретом користувача. З аватором можна люб'язно поділитися своєю зачіскою позичити йому свої очі брови та губи. Звісно можна додати рум'янець веснянки окуляри. Можна щедро домалювати деталі одягу краватку капелюх віночок намисто.

Певно риси обличчя можуть виразнювати почуття задоволення радість гордість сум розчарування.

Повністю назва сервісу звучить так Єдині бо ми любимо Україну. Безумовно назва себе виправдовує (З газети «Україна молода»).

- ➔
- ✳️ Визначте в тексті прислівники, до кожного поставте питання. За таблицею з'ясуйте розряд кожного прислівника за значенням.
  - ✳️ Укажіть речення, ускладнені вставними словами. Якими частинами мови ці вставні слова виражено?
  - ✳️ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.
  - ✳️ За допомогою будь-якого програмного забезпечення для редагування створіть або ж намалюйте аватар-портрет. Увиразніть за його допомогою свої почуття.

§ 30. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

- 329** Роздивіться таблицю. Визначте в реченнях прислівники. З'ясуйте, яким способом і від якої частини мови кожен із них утворений.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ	
СПОСІБ ТВОРЕННЯ	ПРИКЛАДИ
Префіксальний	<i>смачно</i> → <i>несмачно</i> <i>багато</i> → <i>забагато</i>
Суфіксальний	<i>чесний</i> → <i>чесно</i> , <i>гарно</i> → <i>гарнісінько</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>український</i> → <i>по-українськи</i> , <i>один</i> → <i>поодинокі</i>

Злиття основ	<i>ліва + рука → ліворуч, боса + нога → босоніж</i>
Злиття слів	<i>повсякчас, нашвидкуруч</i>
Складання однакових або близьких за значенням слів	<i>ледь-ледь, тишком-нишком, часто-густо, повік-віки</i>
Перехід інших частин мови у прислівники	<i>пахне зимою — зимою трапилось, пекучий жаль — мені жаль</i>

1. Хто гарно пише, на перо не скаржиться. 2. Наперед думай, а після того роби. 3. Лінивий двічі робить, скупий двічі платить. 4. Ви робіть по-вашому, ми робитимемо по-нашому, а вони по-своєму. 5. Як ідеш удвох, то дорога коротша. 6. Хором легко співати, коли співаків добре знати.

330 Прочитайте. Визначте спосіб, яким утворено кожен із прислівників.

Недавно, нечасто, щиро, люб'язно, лиховісно, стривожено, розгублено, схвильовано, дотепер, безслідно, назустріч, напам'ять, безнадійно, спершу, втрое, втридорога, мимоволі, праворуч, повсякчас, чимдуж, по-козацьки, по-нашому, високо-високо, вряди-годи, с'як-так.

331 Перепишіть, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів. Якими способами ви скористалися?

1. Сніг падав (безшелесний) й (рівний), (туманний) танули вогні (М. Рильський). 2. Нам сніг (святковий) й (урочистий) світить (М. Різун). 3. І зимовеє сонце (весняний) усміхається з неба мені (В. Сосюра). 4. (Ліва рука) місяць сплів мережку і застилає нею стежку (Олександр Олесь). 5. (Перед, по, у) з прозорої імлі виступило містечко (Григор Тютюнник). 6. (Коло, на, в) усе спочиває, а пісня не хоче спочить (В. Сосюра). 7. Будь (до, вічно), злагодо, між нами! (М. Самійленко).

→ ❖ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

332 Прочитайте. Визначте авторські неологізми. Якими частинами мови вони є? Яким способом їх утворено?

1. Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина). 2. Ви усміхнулись яснозоряно, і я схилився упокорено (М. Вороний). 3. Життя проходить безподійно, так заметільно, сніговійно (І. Коваленко). 4. Барвінково, волошково в небі світиться зоря (А. Камінчук). 5. День догоряв хризантемно, айстрово (І. Коваленко).

333

Розкажіть про зображене на плакатах із серії «Видатні письменники та письменниці України» (художник *Олег Грищенко*, художниці *Анна Сарвіра*, *Анна Хоменко*, *Поліна Дорошенко*), утворивши нові слова-прислівники. Чи легко було вигадувати нові слова?

334

Визначте, від якого слова і яким способом утворено кожний прислівник. Вибудуйте словотвірні ланцюжки.

Зразок. *Обережно* ← *обережний*.

Дружно, *надвечір*, *рано-вранці*, *напоготові*, *смачненько*, *по-п'яте*, *по-батьківськи*, *напам'ять*, *вкупі*.

✳ Як розрізнити прислівники *угорі*, *назустріч* та однозвучні з ними іменники з прийменниками *у горі*, *на зустріч* ?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: якщо іменники та прикметники з прийменниками пишуть окремо (на горі, у бік, із середини, на пряму), то утворені від них прислівники пишуть разом (нагорі, убік, ізсередини, напряду).

ПОРІВНЯЙТЕ:

Коза **на горі** вища корови в полі
(Народна творчість).
Кожна курка **у купі** своїй господиня.

Нагорі сніг гарний, а нанизу мокрий
(Народна творчість).
Зуби з язиком ворогують, а живуть **укупі**.

335 Прочитайте. Поясніть написання виділених слів. Якою частиною мови є кожне з них?

1. У **край** розкішний і чудовий нас дорога привела (О. Довбиш).
2. **Украй** натомившись, хлопці послули (М. Коцюбинський). 3. Смерч круговертю зривається **вгору** (В. Кордун). 4. «Сим-сим, відчини», — сказав юнак і через розчинені двері ввійшов **у гору** (Народна творчість).

→ ❄️ Поясніть, як ви розрізняєте іменники з прийменниками та однозвучні з ними прислівники.

336 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Визначте в реченнях прислівники та однозвучні з ними іменники з прийменниками.

1. На/пам'ять скаржаться всі, а на розум ніхто. 2. На/пам'ять учити — розум гострити. 3. Поглянь на/двір, то знатимеш, який хазяїн. 4. Хвалений борщ на/двір виливають. 5. У голові вітер свище, а в/бік колька коле. 6. Часу не повернеш ні назад, ні в/бік. 7. Вчасна допомога — як дощ з/гори. 8. З/гори й сани біжать, а на/гору й віз не їде.

337 ПОПРАЦЬОУЄ У ГРУПАХ

Складіть і запишіть речення з прислівниками та однозвучними з ними іменниками, прикметниками й числівниками, ужитими з прийменниками.

I. Всередині — в середині;
нашвидку — на швидку;
удруге — у друге.

II. Назустріч — на зустріч;
востаннє — в останнє;
утрьох — у трьох.

338 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки прислівники. Визначте спосіб творення кожного з прислівників.

1. Дружба з вовком виходить .... 2. В очі співає, а ... лає. 3. Беззубий собака ... гавка. 4. Зробив курям .... 5. Тим рак страшний, що ... очі. 6. Узимку бійся вовка, а ... мухи.

ДОВІДКА ▸

Голосно, ззаду, позаочі, боком, влітку, насміх.

➔ ❁ Позначте у словах вивчені орфограми.

339 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Прочитайте. Визначте прислівники, назвіть спосіб, яким утворено кожен із них.

Колись давно такі видання називали по-різному: об'ємні книжки, розкладанки, панорами. Насправді їх слід називати книжками 3D, тобто такими, що мають потрійний вимір. Із середини такої книжки «виростають» ілюстрації, які можна роздивлятися згори, зліва-справа, ще й зазирати вглиб.

Не оминула технологія 3D й Україну. Видавництва охоче друкують 3D-книжки, передовсім тішачи дівчату казками, з якими дитина знайомиться ніби заново. По-перше, малята можуть роздивитися малюнок зусібіч, по-друге, зазирнути всередину зображення, по-третє, розглядаючи книжку, переживати її зміст уперше, вдруге і... вдесяте.

➔ ❁ Який вивчений на уроці літератури твір ви хотіли б побачити виданим у технології 3D? Свій вибір обґрунтуйте. У відповіді вживайте прислівники *насамперед, повсякчас, чимдуж*. Яким способом утворено ці прислівники?

Прислівники, утворені від різних частин мови, здебільшого зберігають наголос слів, від яких вони утворені:

мірний — *мірно*
довгий — *довго*

братній — *по-братньому*
зустріч — *назустріч*

Перенесення наголосу на перший склад найчастіше відбувається у прислівниках на -о: *важко* (від *важкій*), *сумно* (від *сумній*), *пусто* (від *пустій*).

Деякі прислівники мають подвійний наголос: *сповна́ і сп о́вна; надво́є і на́двоє; га́ряче і гаря́че; ба́йду́же і байдо́уже.*

У складних прислівниках їхні афікси *аби-, будь-, -небудь* **переважно наголошені:** *аби́де, абі́як, бу́дь-де, як-небу́дь.*

340 Прочитайте фразеологізми, правильно наголошуючи прислівники.

1. Багато галасу даремно.
2. Не довго думаючи.
3. Дешево й сердито.
4. Рано чи пізно (трапиться).
5. Високо нести голову.
6. Язик добре підвішений.
7. У роті (в когось) чорно.
8. Поглядати скоса.
9. В очах темно.
10. Зроблено абиак.
11. Нехай їм абищо.
12. Бабця надвоє казала.

- ❖ З'ясуйте спосіб творення кожного з прислівників.
❖ Поясніть значення фразеологізмів. Із двома з них складіть і запишіть речення.

341 Перепишіть, знімаючи риси.

1. Рости, рости, тополенько, все в/гору та в/гору! (*Т. Шевченко*).
2. Блакитне озеро барвінку захвилювалося в/низу (*В. Швець*).
3. В/горі на білих поплавках застигли сонячні хмарини (*Д. Луценко*).
4. В/глиб, у/шир впивається коріння, у/ґрунтах шукає їжу, воду, щиро дбає про своє пагіння, хоч його й не бачило ізроду (*П. Воронько*).
5. Я на/зустріч сонцю йду! (*М. Вороний*).

- ❖ У перших двох реченнях підкресліть члени речення.

342 Уявіть, що вам запропонували впорядкувати створену в технології 3D дитячу книжку-гру, у якій розповідається про Україну. Напишіть до книжки передмову (4–5 речень), використавши якнайбільше прислівників.

Сторінки з дитячої книжки про Україну
«Це наше і це твоє» (автор *Іванна Найда*)

§ 31. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

343 Прочитайте прислів'я, подані в колонках. Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

Перо **сильніше** меча.

Щире слово **дорожче** за золото.

Своє гніздо **найтепліше**.

Сильніше допечеш пером, ніж вразиш мечем.

Щирість цінується **дорожче** за золото.

У рідному домі **почуваєшся найтепліше**.

- ❖ Визначте ступені порівняння виділених прикметників і прислівників.
 ❖ Витлумачте значення олімпійського гасла «Швидше, вище, сильніше».
 ❖ Чи можна застосувати його до інших, крім спорту, галузей? Поясніть.

Прислівники на -о (-е), як і якісні прикметники, від яких вони утворені, мають вищий і найвищий ступені порівняння.

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Ступінь порівняння	Форми ступенів порівняння	Як творяться	Приклади
ВИЩИЙ	ПРОСТА	За допомогою суфіксів -ш- , -іш-	<i>Швидко</i> — <i>швидше</i> , <i>тепло</i> — <i>тепліше</i>
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників слів більш , менш	Більш докладно, менш виразно
НАЙВИЩИЙ	ПРОСТА	Додаванням до прислівника вищого ступеня префікса най- (для посилення можуть додаватися ще й префікси як- , що-)	Найшвидше (якнайшвидше , щонайшвидше); найтепліше (якнайтепліше)
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників слів найбільш , найменш	Найбільш докладно, найменш виразно

Суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ик-** при творенні форм ступенів порівняння зазвичай випадають: *швидко* — *швидше*, *глибоко* — *глибше*.

Деякі прислівники утворюють форми ступенів порівняння від інших основ: *добре — краще — найкраще ; погано — гірше — найгірше.*

344 Прочитайте прислів'я. Визначте прикметники та прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

1. Міцна людина міцніша за креміль, а слабка слабша за мушкету. 2. Праця — не просто певний, а найпевніший скарб. 3. У гостях добре, а дома найкраще. 4. Краще свої лати, ніж чужі шати. 5. Малі дерева найчастіше ростуть між великими. 6. Порожній колосок стирчить найвище.

- ❖ Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. Чи відрізняються при творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників формотворчі суфікси та префікси? Назвіть їх.
- ❖ Укажіть прислівник вищого ступеня, утворений від іншого кореня.

345 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте в реченнях прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть, як їх утворено.

1. Чесно скажу, побувати в далеких краях добре, але в Україні — краще! (*Б. Ступка*). 2. Рідний край щ..ріш любити навчає нас ро..лука (*Леся Українка*). 3. Найбільше, сину, дорожи любов'ю до Ві..чизни (*П. Перебийніс*). 4. Нам слід якнайр..тельніше п..льнувати, щоб, об..раючи друзів, не натрапити на недругів (*Г. Сковорода*). 5. Найбільш легко люди вірять у те, до чого прагнуть (*Вольтер*).

- ❖ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.
- ❖ Позначте у словах орфограми.

346 Прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння запишіть у дві колонки.

Веселіше, дотепніше, найдосконаліше, щонайрішучіше, більш чітко, якнайменше, менш потужно, якнайпривабливіше, нижче, найбільш докладно.

- ❖ Укажіть складені форми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників. Розкажіть про їх творення.

347 Від поданих прислівників утворіть усі можливі ступені порівняння.

Дотепно, смішно, життєрадісно, потішно, тактовно, делікатно.

- ❖ Розкрийте зміст прислів'я *За морем тепліше, та в нас веселіше*. Використайте форми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників.

- ❖ Поясніть, чому не можна утворити ступені порівняння від прислівників *пішки*, *осторонь*.

348 Перепишіть фразеологізми, утворюючи від поданих у дужках прислівників прислівники вищого ступеня порівняння.

1. Збоку (видно). 2. (Дешево) від дірки з бублика. 3. (Скоро) на долоні волосся виросте. 4. (Обережно) на поворотах! 5. (Добре) тепер, як у четвер.

- ➔ ❖ Розберіть прислівники за будовою.

349 Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прислівники. Формами якого ступеня порівняння вони є? Розберіть їх за будовою.

1. Перші кроки даються .... 2. Голова ... радиться з очима та вухами. 3. ... сльоза висихає. 4. Ту вівцю першою стрижуть, яка ... мекає. 5. Свій пес ... кусає. 6. Порожній посуд ... дзвенить. 7. ... бити того, хто не борониться. 8. Партач ... трісок робить.

ДОВІДКА ↵

Найголосніше, найшвидше, найнабрідливіше, найважче, найболючіше, найбільше, найлегше, найбільше.

- ➔ ❖ Розкрийте значення вислову «*Найважче боротися із самим собою*». Уживайте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.
- ❖ Назвіть приголосні звуки, які чергуються при творенні ступенів порівняння прислівника *важко*.

При творенні ступенів порівняння прислівників відбуваються ті самі зміни приголосних, що й у прикметниках:

- [г], [ж], [з] перед суфіксом **-ш-** змінюються на [жч] — на письмі **жч** (*дорого — дорожче, дуже — дужче, низько — нижче*), але *легко — легше*;
- [с] перед суфіксом **-ш-** змінюється на [шч] — на письмі **-щ-** (*високо — вище*).

350 Перепишіть. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Назвіть звуки, які чергуються при їх творенні.

1. І серце тривожне забилося дужче (*Л. Костенко*). 2. **Найдужче** цінував я хліб в житті (*М. Сіренко*). 3. **Найвище** серце там зліта, де рух, де дія, де горіння (*М. Рильський*). 4. А друг такий близький, що де тобі вже ближче (*Б. Олійник*). 5. Я тяжко співаю, ще тяжче пишу (*Д. Павличко*). 6. Зло від своїх найтяжче уражає

(Б. Грінченко). 7. Роботу цінують дорого, а роботу професіонала — найдорожче (З газети).

→ ❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

351 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів, розберіть їх за будовою.

І чому так виходить друзі мої що найлегше посваритися саме з тим кого найбільше любиш? Найпростіше образитися на того хто тобі найближче найдорожче. Легко слово сказати необдумане здійснити вчинок необережний. Чужій людині все пробачиш їй простити легше. Часом через таку дрібницю з рідною людиною посваришся що пізніше тільки дивуєшся. Може до рідної людини ти ближче серцем обернений? І найменший дотик необережний найболючіше ранив? (За А. Дімаровим).

→ ❖ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

❖ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку обґрунтуйте.

❖ Обговоріть з однокласниками та однокласницями думки, викладені письменником. Чи згодні ви з точкою зору Анатолія Дімарова? Які почуття охоплюють вас, коли ви сваритесь із друзями? Чи можна взагалі не сваритися?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ АНОТАЦІЇ НА КНИЖКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПРИСЛІВНИКІВ

352 Прочитайте. Визначте можливого адресата і мету кожного з текстів.

І. Штанко Катерина. Драconi, вперед! — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. — 272 с.

Учень кіївської школи Михась Вербицький — ботанік, але не той, над ким кепкують однокласники, а справжній шанувальник рослин. Тож не дивно, що хлопця привабила дослідна ділянка в ботанічному саду, де ростуть казкові рослини: молодильні яблука, ірландський ельфовик і найбільш таємниче — драконяче дерево. Як же цікаво досліджувати такі рослини! Не втримав-

шись, Михась з'їв схожий на грушу плід, а кісточку передбачливо забрав із собою, щоб не перепало за цей мимовільний злочин.

Повернувшись додому, Михась несподівано для себе почав розуміти мову тварин і рослин, бачити нереальних істот, розуміти приховану сутність речей... А з появою грушевого дракона Хоми, який має синю луску і може прикидатися собакою, життя родини стало й зовсім непередбачуваним.

Для середнього шкільного віку.

П. Уляна Бойко, Яна Подосельник. Глосарій моди. — К. : Артбукс, 2017. — 60 с.

«Глосарій моди» — нова неймовірна книжка-трансформер з ілюстраціями одягу від провідних українських дизайнерів. Упевнено й натхненно книжка вводить у світ моди і дівчат, і хлопців. Цікаво те, що за допомогою чудо-книжки можна не лише дізнаватись імена славетних модельєрів і запам'ятовувати часто невідомі нам назви повсякденних речей, а ще й створювати власні моделі і сміливо експериментувати.

Двадцять три українських дизайнери, серед яких Лілія Пустовіт, Артем Климчук, Олена Рева, Лілія Літковська та інші, зрозуміло й чітко представили на сторінках книжки знакові модні образи, які натхненно зобразила талановита ілюстраторка Марія Сулова. Комбінуючи луки провідних fashion-майстрів, кожен зможе спробувати себе у ролі кутюр'є. Може, й на вас нетерпляче чекають на тижні високої моди в Парижі?

Для підлітків від 9 до 12 років.

- ➔ ❖ Чи викликали подані висловлення цікавість до книжок, про які в них ідеться? Зробіть висновок про призначення прочитаних текстів.
- ❖ Чи траплялися вам такі тексти у книжках, які доводилося читати? Чи звертаєте ви на них увагу? Ваші батьки?

АНОТАЦІЯ — стисла характеристика змісту книжки. **Мета анотації** — зацікавити. У кінці анотації обов'язково зазначають, кому адресовано книжку.

Перед текстом анотації подають вихідні дані книжки: прізвище та ім'я її автора, назву, видавництво, місце й рік видання. Таку інформацію називають бібліографією.

У книжці бібліографію з анотацією друкують на звороті титульної сторінки або розміщують на останній сторінці.

Анотації, подані в рекламних виданнях (проспектах) та на спеціальних вебсайтах, допомагають читачам вибрати й придбати потрібні та цікаві книжки.

353 Прочитайте. Чи можна назвати поданий текст інструкцією? Свою думку доведіть.

ЯК СКЛАСТИ АНОТАЦІЮ

За своєю метою анотація стоїть близько до реклами. Мета анотації — зацікавити читача, спонукати його якнайшвидше придбати й прочитати книжку.

Складаючи анотацію, потрібно вказати:

1. Коли і де відбуваються події, про які розказано у книжці.
2. Хто головний герой. Чим він цікавий.
3. У яку ситуацію (несподівану, скрутну, цікаву) потрапив цей герой. Які проблеми прагне вирішити. Які перешкоди успішно долає.

Іншими словами, потрібно гранично стисло окреслити зав'язку твору та зацікавити долею, характером або можливостями головного героя.

Обсяг анотації не повинен перевищувати п'яти-шести речень (одного-трьох абзаців).

Не оцінюйте книжки! Читач має оцінити, прочитавши її, — це його право.

Перед анотацією обов'язково подайте бібліографію: вихідні дані книжки.

354 Прочитайте анотацію. Якою мірою вона відповідає сформульованим в інструкції вимогам?

Володимир Арєнєв. Бісова душа, або Заклятий скарб. — К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, — 2019. — 208 с.

У центрі розказаної відомим українським письменником історії козак-характерник Андрій Ярчук, який, утомившись від війни, мріє спокійно й тихо доживати віку в затишному монастирі. Та раптом йому дають незвичайне доручення: відвезти і не просто закопати, а ще й закласти таємничу скриньку, яку, звичайно, в жодному разі не можна відкривати. Відмовити Андрій ніяк не може, адже той, хто про це просить, колись давно врятував козакові життя, тож тепер Андрій зобов'язаний віддячити благодійникові.

Як ви вже, напевно, здогадалися, виконати завдання аж ніяк не просто, тож Андрієві Ярчуку доводиться добряче помандрувати, причому не тільки нашим світом. До того ж його супутником стає не хто-небудь, а справжнісінький перевертень, а сам квест зведе його з численними

персонажами української міфології, і далеко не всі вони зустрічають козака привітно й гостинно.

Повість-фантазія не залишить байдужими ні школярів, ні школярок, ані їхніх батьків.

Для підлітків від 9 до 12 років.

- ➔ ❖ Чи хотіли б ви прочитати анотовану книжку? Чим саме зацікавила вас анотація?
- ❖ Чи ознайомлюєтеся ви з анотацією, вибираючи книжку у книгарні?
- ❖ Який тип мовлення покладено в основу тексту анотації? Визначте стиль тексту.
- ❖ Визначте в тексті анотації прислівники. Яка їхня роль?

355 Скориставшись поданою у вправі 353 інструкцією, складіть і запишіть анотацію на вашу улюблену книжку. У тексті анотації вживайте прислівники.

- ➔ ❖ Уявіть себе письменником (письменницею), що працює над новою книжкою. Книжка не завершена, але видавництво нетерпляче чекає на рукопис і редактор (редакторка) вимагає від вас анотацію. Складіть її.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ПРИСЛІВНИКІВ

356 Складіть і розіграйте діалог між двома драмгуртківцями, які обмінюються враженнями після свого виступу на шкільній сцені та обговорення виступу глядачами та глядачками. Використайте подані в рамці словосполучення (на вибір).

Розпочали вчасно, слухали якнайуважніше, роздивлялися щонайпильніше, сиділи непорушно й тихо, обговорювали зацікавлено, аплодували найгарячіше, відгукувалися схвально.

357 Складіть і розіграйте діалог між п'ятьма друзями, які за допомогою електронної пошти листуються зі своїми ровесниками та ровесницями, котрі мешкають за кордоном. Дівчата пояснюють, чим цікаве таке листування. Використайте подані в рамці словосполучення (на вибір).

Спілкуватися найцікавіше, листуватися щоденно, одержувати якнайчастіше, обговорювати щонайпалкіше, обмінюватися охоче, цікавитися якнайщиріше, домовитися більш конкретно.

358 Складіть і розіграйте діалог між семикласником — запеклим читачем та його однокласником, який, нехтуючи книжками, віддає перевагу перегляду відеофільмів. Перший доводить, що з літературним твором не може зрівнятися найкраща його екранізація. Другий намагається переконати в тому, що створені на основі мистецьких творів відеофільми сучасніші за паперові книжки. Використайте в репліках самостійно дібрані прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

359 Я — РЕДАКТОР

Відредагуйте і запишіть речення.

1. «Чи вірно ти поробив тестові завдання?» — запитався в мене учень із сусіднього класу. 2. Я порадив йому уперто готуватися до контрольної роботи. 3. Де можна попрацювати зі словниками? У бібліотечному залі читалки. 4. У кінці учбового року зал бібліотеки битком набитий.

Підказка ↴

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
вірно поробив	правильно виконав
більш правильніше	правильніше
уперто готуватись	наполегливо готуватися
битком набитий	повний уцент (переповнений)
учбовий рік	навчальний рік

360 Визначте в реченнях прислівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Я українець, про що кажу охоче й гордо (С. Оріховський).
 2. Вітчизна гріє тепліше за багаття (Народна творчість). 3. Нам усім потрібно рідної землі (Д. Павличко). 4. Послідовно і скрізь дотримуймося чистоти мови! (Є. Сверстюк).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прислівник, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Морфологічні ознаки: незмінна частина мови; розряд за значенням; ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль (яким є членом речення).
 А час летить усе скоріше (В. Сосюра).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Скоріше — прислівник, означає ступінь дії, відповідає на питання *як? якою мірою?*, незмінна частина мови, ступеня і міри дії, проста форма вищого ступеня порівняння, у реченні є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Скоріше — присл., ступ. дії, як? якою мірою?, незм., ступеня і міри дії, пр. ф., вищій ступ. пор., обст.

§ 32. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС І РАЗОМ

ДЕФІС У ПРИСЛІВНИКАХ СТАВЛЯТЬ:

після префікса по- , якщо прислівник має суфікси -е, -и, -ому, -ему(-єму)	у складних прислівниках після будь-, казна-, хтозна- , перед -небудь, -таки, -то	при складанні однакових чи близьких за значенням слів
по-перше, по-людськи, по-нашому, по-своєму	будь-коли, казна-як, хтозна-коли, як-небудь, якось-таки, десь-то	ледве-ледве, пліч-о-пліч, тишком-нишком, всього-на-всього

ОРФОГРАМА:

написання прислівників через дефіс

Прислівники з **де-, аби-, -сь** пишуть разом: **десь, абиде, колись**.

361

Прочитайте. Визначте прислівники, за таблицею обґрунтуйте їхній правопис.

У Біблії сказано, що любити ближнього потрібно, як самого себе. Ти не зможеш по-справжньому любити інших, ставитися до всіх по-людськи, якщо відчуваєш зневагу до самого себе.

Що означає — поважати себе? Передусім потрібно турбуватися про своє здоров'я, по-належному стежити за гігієною тіла, не одягатися абияк, не лише в школі, а й будь-коли знаходити час

для навчання і духовного збагачення, дбати про порядок у своєму помешканні, на робочому місці.

Недотримання цих правил — вияв зневаги не лише до себе, а й до інших людей, з якими спілкуєшся у школі, на вулиці, будь-де. А байдужість стосовно себе чи інших людей, з якими ти спілкуєшся віч-на-віч, — крайня форма неповаги й ознака **деградації** особистості (За В. Андрущюком).

- ➔ ❖ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- ❖ Як ви розумієте біблійну настанову « Люби ближнього, як самого себе »?

362 Перепишіть. Обґрунтуйте написання прислівників через дефіс.

1. Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, — з усякого погляду справжня людина (*Л. Костенко*). 2. Проти лютої навали виступали віч-на-віч. Скільки раз вже повставала наша Запорозька Січ (*О. Ющенко*). 3. Тут колись гуляла доля і воля кривава. Тяжко-важко діставалась та сумная слава! (*Леся Українка*). 4. Люди готові будь-коли піднятися на боротьбу проти загарбника (*З газети*). 5. До могил героїв повік-віків не заросте тропа (*М. Рильський*).

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

363 Перепишіть, знімаючи ризики. Звіртеся з таблицею.

По/українськи, по/сусідськи, будь/де, хтозна/куди, коли/небудь, високо/превисоко, часто/густо, з давніх/давен.

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

364 Перепишіть прислів'я, на місці крапок добираючи з довідки прислівники.

1. Усяк розумний ...: один спершу, а другий потім. 2. Нова мітла починає мести ... . 3. Діло ... волочиться, та покинути не хочеться. 4. Вдача овеча, ... й мекече. 5. Панський собака ... й гавка. 6. Ходить мовчки, а кусає ... . 7. ... і стара горіхів назбирає.

ДОВІДКА ▢

По-новому, так-сяк, по-людськи, будь-як, по-панському, абияк, сяк-так, по-овечому, по-вовчи, по-своєму.

Прислівники з префіксом **по-** потрібно відрізнити від однозвучних прикметників і займенників із прийменником **по**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Всяка пташка **по-своєму** співає.

І півень **по своєму** подвір'ю
воєводою ходить.

365 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

За поданими початками продовжте речення. Запишіть їх.

Жити по-людському...
По-твоєму, всі повинні...
По зимовому місту...
По третє грудня...

По людському полю...
По твоєму обличчю...
По-зимовому холодно...
По-третє, я вирішив...

366 Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Як роботу покінчаєм, (по) козацьки погуляєм. 2. Шана не (по) батьковому прізвищу, а (по) власному розуму. 3. Про розум людини судять (по) зробленому. 4. Інших слухай, а роби (по) своєму. 5. За цю вівцю та за ту та (по) вовчому хребту. 6. Потрапив між ворон — то (по) воронячому й каркай. 7. Лінивого (по) розваленому паркану впізнаєш. 8. Упізнаєш кобилу (по) линялому хвосту.

➔ ❖ Поясніть, як ви розрізняєте прислівники з префіксом **по-** та прикметники з прийменником **по**.

367 Додаванням префіксів та суфіксів утворіть складні прислівники. Запишіть їх.

Будь + коли; хтозна + як; аби + як; як + небудь; де + далі; що + духу; аби + куди; будь + де; куди + небудь; де + інде; хтозна + як; так + то.

368 Перепишіть речення, знімаючи ризики. Поясніть правопис прислівників.

1. Чи щастя мого не стрівали де/небудь на луках? (*Олександр Олесь*). 2. А може, й я коли/небудь своє щастя стріну? 3. Козака згадайте, котрий десь/то на чужині (*О. Афанасьєв-Чужбинський*). 4. Уже безслідно день мав одійти хтозна/куди, прибулий хтозна/звідки (*А. Содомора*). 5. Зустріну я тебе як друга, якщо зустрінемось коли/сь (*Л. Дмитерко*). 6. Не кидай власної мети, щоб за чужою де/сь іти (*І. Франко*).

- ❖ Як ви вважаєте, чи змінюється уявлення про щастя із часом? Витлумачте суть цього почуття з погляду сучасності. У відповіді вживайте прислівники *будь-коли*, *хтозна-де*, *як-небудь*.

369 **Перепишіть. Визначте прислівники, обґрунтуйте їхній правопис.**

1. У неділю **вранці-рано** синє море грало (*Т. Шевченко*).
2. Там далеко-далеко вже зоря злотоброва крила ніжні простерла (*В. Сосюра*).
3. Між соснами **ледь-ледь** бринить проміння (*Є. Гуцало*).
4. Придесенський день в долині гасне, у хвилях низько-низько йдуть човни (*М. Стельмах*).
5. Тільки вітряк виринає де-не-де з туману (*Леся Українка*).

- ❖ Позначте у словах орфограми.
❖ Виділені слова розберіть як частину мови (*усно*).

370 **Перепишіть, знімаючи ризики.**

1. Закувала зозуленька в лузі на калині, тяжко/важко проживати на чужій чужині (*Народна творчість*).
2. Я рідко стрічався зі скарбами людського духу, та вони були по/своєму прекрасні (*М. Стельмах*).
3. Повій, вітре, тишком/нишком над дівочим білим личком (*С. Руданський*).
4. Те, що позначилося на народному духові, по/справжньому безсмертне й переходить у спадщину, як і блакитна кров (*А. Мороз*).
5. Ти туманься, тумане, рано/вранці, порану (*П. Усенко*).
6. Біло/біло дихала промерзла і засніжена земля (*Г. Скірська*).

- ❖ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть у них розділові знаки.

371 **Перепишіть речення, знімаючи ризики. Визначте прислівники, розберіть їх за будовою.**

1. Хто вік по/Божому прожив, ніколи зла і кривди не чинив, того до смерті будуть поважати (*Л. Глібов*).
2. Нам болить Україна по/різному всім, кожне серце по/своєму б'ється (*І. Багрійчук*).
3. Він за плугом ходив по/батьківському полю (*Д. Павличко*).
4. Вранці/рано на світанку я співав тобі веснянку (*М. Вороний*).
5. Пліч/о/пліч сядем між беріз, віч/на/віч тихо поговорим... (*П. Камінський*).
6. Старі люди по/дідовому кашлю вгадували навіть погоду (*О. Довженко*).

- ❖ Позначте у словах вивчені орфограми.
❖ В останньому реченні підкресліть члени речення.

НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУК

Сполуки іменників із прийменниками, які відповідають на питання прислівника, називають прислівниковими сполуками. Наприклад: *без сумніву, на щастя, на прощання, з переляку, по сусідству, по змозі, у вічі, як слід.*

Прислівникові сполуки часто називають прислівниками. Це свідчить про те, що процес їх переходу у прислівники розпочався, але ще не завершився.

Прислівникові сполуки пишуть окремо. Проте їхній правопис краще перевіряти за словником.

372 Прочитайте прислів'я. Визначте прислівникові сполуки, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Дай, Боже, вік по правді прожити. 2. На віку — як на довгій ниві. 3. Вогонь соломину любить до загину. 4. До пори глечик воду носить, прийде пора — заголосить. 5. Узявся під боки та й думає, що пан. 6. З переляку душа в п'яти утекла. 7. Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари.

373 Перепишіть речення. Визначте прислівникові сполуки, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Рідний край раз у раз мене кличе до праці (*І. Огієнко*).
2. Радій же, серце! До останку пий життя людського пінистий напій! (*М. Рильський*). 3. На жаль, не все збувається, але я не тужу (*В. Крищенко*). 4. Скибкою хліба врятуєш людину, а словом, бува, доведеш до загину (*Арабське прислів'я*).

- ➔ ✱ Підкресліть члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль прислівникових сполук.
✱ У яких реченнях прислівникові сполуки не є членами речення? Чому?

374 Розкрийте значення фразеологізмів. Укажіть ужиті в них прислівникові сполуки.

1. Припасти до вподоби. 2. Бути до смаку. 3. Іти в ногу. 4. Рвати підметки на ходу.

- ➔ ✱ З двома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

375 Знявши ризики, прислівники, які пишуться разом, та прислівникові сполуки, які пишуться окремо, запишіть у дві колонки. Перевірте себе за словником.

Без/сумніву, у/досвіта, до/речі, без/наміру, раз/у/раз, з/дня/на/день, тим/часово, рік/у/рік, що/тижня, з/розгону, на/диво, на/самоті, по/суті, у/плав, час/від/часу, від/ранку/до/вечора, через/силу, стрім/голов, за/рахунок, по/всюди, у/трое, з/давніх/давен.

376 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи ризки. Прислівникові сполуки підкресліть.**

1. Я рибу на річці ловлю день/при/дні (*Є. Гуцало*). 2. Серденьком б'ється дж..рельце цілюще, з ним ро..мовляю один/на/один (*М. Осадчий*). 3. Я був самотній, сам/на/сам зі своєю самотою (*Ю. Рибчинський*). 4. А дід мою дослухав казку і виявив сердечну ласку: «За те, що гарна казка ця, на/вибір вирвіть кавунця» (*Д. Білоус*).

➔ ❄ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

ЛІТЕРИ *И* ТА *І* В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

Літеру *и* пишуть у кінці прислівників:

- після літер *г, к, х*: *навкруги, пішки, верхи*;
- після літер *к, ч*, якщо прислівники мають префікс **по-**:

по-українськи, по-заячи.

З літерою *и* пишуть прислівники *восени, почасти, безвісти.*

Літеру *і* пишуть у кінці прислівників після літер, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *навесні, вранці, двічі.*

ОРФОГРАМА:

літери *и, і* в кінці прислівників

377 **Прочитайте прислів'я, визначте прислівники, поясніть їхній правопис.**

1. Гордість виїжджа верхи, а повертається пішки. 2. У важкий рік зима вдвічі довша. 3. Хто восени не хоче рано вставати — хай спробує перезимувати. 4. Проковтнути хочеться, а прожувати ліньки. 5. Краще тричі спитати, ніж раз заблукати. 6. Ходить мовчки, а кусає по-вовчи. 7. Від гнилої рибки не побіжиш стрибки.

378 **Перепишіть, на місці крапок уписуючи пропущені літери.**

1. Мовчк.. струни на бандурі я перебираю (*П. Куліш*). 2. Сиве волосся спадає кружком, по-козацьк.. (*М. Коцюбинський*). 3. Вільний дух я ціную украй, але тільки зі совістю вкуп.. (*А. Бортняк*). 4. Скільки ласки й турботи віддали залюбк.. ми, щоб у зорях сіяла українська земля (*Д. Луценко*). 5. Навлежачк.. не зіб'єшся з путі (*І. Гнатюк*). 6. Звичайно, спогади **почаст..** й фантастичні (*М. Рильський*).

➔ ❄ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.

379 Прислівники з кінцевими літерами *и* та *і* запишіть у дві колонки, поставивши на місці крапок пропущені букви.

Завдовжк.., трішк.., наготов.., опівдн.., по-вовч.., безвіст.., навік.., по-панськ.., уноч.., наодинц.. .

380 Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки слова.

1. Розумний ... об один камінь не спіткнеться. 2. Буває, початок кінця не вартий, а буває .... 3. Троянди плодів не дають, але їх ... вирощують. 4. За царя Горошка, як було людей ..., як свині з походу йшли, то тебе знайшли. 5. Ніби бджола, а ... — шершень. 6. Погано на возі, та не краще й .... 7. Пізно старого kota вчити .... 8. Виріс, як кіт ....

ДОВІДКА ▾

Навпаки, залюбки, навсидячки, насправді, пішки, гопки, трошки, двічі.

➔ ✳ Позначте у словах орфограму «літери *и*, *і* в кінці прислівників». Обґрунтуйте написання слів орфографічним правилом.

381 Утворіть від поданих слів прислівники, запишіть їх. Обґрунтуйте їхнє написання.

По, молодецький; в, осінь; в, ніч; без, вість; по, польський.

➔ ✳ Позначте у словах орфограму «літери *и*, *і* в кінці прислівників».

382 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Не стала навколішк.. гордість моя... (*В. Симоненко*).
 2. Д..тинство спл..ває в очах м..мовол.. (*Л. Первомайський*).
 3. Та потайк.. любив, одначе, я пустоці і сміх д..тячий (*М. Рильський*). 4. Ітиму вулицею навпрошк.. (*Т. Майданович*). 5. Шляху достеменно не знаю, навпомацк.. йду, блукаю (*Н. Бондарчук*).
 6. Зв..лись дими навшпиньк.. над садками (*І. Доценко*).

➔ ✳ Витлумачте лексичне значення кожного з прислівників. Які з них ужито в переносному значенні? Розкрийте це значення.

✳ Позначте у словах вивчені орфограми.

383 Перепишіть, розкриваючи дужки та вибираючи потрібну літеру.

1. Я залюбк(и, і) скидаю капелюх перед твоєю мудрістю, Людино! (Д. Луценко). 2. І сором мовчк(и, і) гинути й страждати, як маєш у руках хоч заржавілий меч (*Леся Українка*). 3. Мамай і Байда вкуп(и, і) з Морозенком дають навприсядк(и, і) над яром гопака! (*Г. Половинко*). 4. Побачили вороги, що вже непереливк(и, і), відступили й перебігли поле (*М. Гоголь*). 5. Як подумав, як помчав навпрошк(и, і), без тям! (Д. Павличко). 6. Іду по самім краю безодні помацк(и, і) в пітьмі (*М. Самійленко*). 7. Дружба подвоює радість і вдвіч(и, і) зменшує горе (*Ф. Бекон*).

- ➔ ❖ Позначте у словах вивчені орфограми.
- ❖ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

384 Поясніть значення фразеологізмів. Складіть із ними речення.

1. Блукати потемки. 2. Аж волосся дибки стало. 3. З вітром навзаводи.

- ➔ ❖ Назвіть ужиті у фразеологізмах прислівники. Обґрунтуйте їх написання орфографічним правилом.
- ❖ Лексичне значення кожного з прислівників витлумачте у формі словникової статті.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОРТРЕТНИЙ НАРИС У П УБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

385 Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту.

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО БРЕНДУ

Зовні він подібний до шкільного вчителя. Високочолий, із запитливо зведеними бровами й проникливими карими очима. Приязний, ліричний, не **пафосний**, із заклопотано рішучим виразом обличчя. Енергійний і наполегливий, говіркий.

Одержавши диплом Київського університету імені Тараса Шевченка, вчителем української мови та літератури Іван Малкович пропрацював усього кілька місяців. Певно, учитель з нього був би гарний, але став Іван Антонович успішним видавцем у міжнародному масштабі. По суті, його праця теж учительська, і кожен читач виданих ним книжок підсвідомо це відчуває.

Кажуть, працювати з Іваном Малковичем важко через його... затятість. Він усе робить виважено й бездоганно. Коли видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» випускало серію казок «Мінідиво»

накладом близько двох мільйонів примірників і за ціною по одній гривні за книжку, директор переселився у друкарню. «На третій день, після двох безсонних ночей на фабриці, я спостеріг на собі здивований погляд дизайнера, — розповідає Іван Антонович. — Виявилося, що за цей короткий час я відчутно посивів».

Українську дитячу книжку Малкович перетворив на модний і популярний **бренд**. Оригінальний текст або переклад неодмінно поєднується з чудовими малюнками та якісною **поліграфією**. Книжка стала витвором мистецтва.

Бурхливий прорив почався з видання семитомних пригод Гаррі Поттера Джоан Роулінг. Вихід першої книги «поттеріани» було затримано на два місяці через обкладинку. Англійська сторона наполягала на американській обкладинці, у якій «Гаррі Поттер» виходив у більшості країн світу. Малкович домогся дозволу на власну версію. Він пишається, що в одному з телеінтерв'ю авторка «поттеріани» Джоан Роулінг тримала в руках саме українське видання своєї книжки.

2005 року англійське видавництво Templar видало в інтерпретації «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГИ» «Снігову королеву» Г.-К. Андерсена. Книжці судилося стати лідером продажу за кордоном. Нині в Україні видано електронну інтерактивну версію казки.

Ліцензії на книжки видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» продано в 19 країн. Видавець, а ще й щемливий поет і вправний редактор, Іван Малкович упевнений, що це — лише початок присутності української книжки на світовому ринку.

Іван Малкович
(фото Дмитра Ларіна)

- ➔ ✱ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.
- ✱ Який тип мовлення покладено в основу тексту?
- ✱ Назвіть допоміжні типи мовлення. Відповідь проілюструйте посиленнями на текст.
- ✱ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.

НАРИС — проз óвий твір, у якому йдеться про справжні факти, події, людей. У нарисі зображують конкретні ситуації, епізоди, вчинки, які показують людей у дії.

В основу портретного нарису покладено дослідження людської особистості. Увагу автора нарису спрямовано на розкриття характеру людини на основі розповіді про її долю, обставини колишнього й нинішнього життя.

У тексті портретного нарису можуть поєднуватись усі типи мовлення. **Обов'язковим є словесний портрет (або елементи портрета) героя нарису.** Проте портретний нарис — це передовсім портрет людської душі, змалювання внутрішнього світу людини.

У публіцистичних нарисах зазвичай подається пряме авторське тлумачення життєвих явищ. Висловлюючи свої думки про життя, вчинки, внутрішній світ людини, автор нарису може підкріплювати їх доказами, тобто вибудовувати роздум.

Прочитайте пам'ятку.

ЯК НАПИСАТИ НАРИС

Підготовча робота.

Якнайбільше дізнайтеся про героя майбутнього нарису: його долю, життєві цінності, риси вдачі, досягнення, плани на майбутнє.

Обміркуйте головну думку нарису.

Визначте в житті героя епізод або вчинок, який яскраво виявив риси його характеру, цінності, ідеали.

Обміркуйте послідовність викладу інформації.

Наприклад: *Перше враження. Портрет героя. Що я про нього дізнався (від знайомих, з Інтернету, телепередач...). Що він розповів про себе. Як такі люди змінюють наше життя.*

Робота на чернетці.

Складіть і запишіть на чернетці орієнтовний план нарису.

Складіть і запишіть опис зовнішності героя. Через портрет увиразніть важливі риси його характеру.

Розкажіть про епізоди (вчинки), у яких характер героя нарису виявився найвиразніше.

Складіть оцінку героєві нарису, його вчинкам, досягненням (можливо, помилкам).

Підведіть читача до висновку: у чому ця людину можна й треба наслідувати, а в чому не слід.

Редагування нарису.

Виправте помилки. За потреби скористайтеся таблицею «Види помилок».

З'ясуйте, чи дотримано вимог публіцистичного стилю. Якщо стиль порушено, внесіть виправлення. За потреби скористайтеся таблицею «Публіцистичний стиль».

387 Назвіть людей, про яких варто, на вашу думку, написати нарис. Свій вибір обґрунтуйте.

388 ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ

З-поміж добре знайомих вам людей оберіть героя (героїню) портретного нарису. Ним (нею) може бути перша вчителька, шкільний бібліотекар, тренер спортивної секції, керівник гуртка або інша особа, яку ви поважаєте. Оберіть епізод (випадок), розповідь про який можна покласти в основу нарису. Обміркуйте послідовність викладу. Складіть план нарису, обговоріть його у класі.

389 Оберіть героя (героїню) майбутнього нарису. З різних джерел зберіть про нього (про неї) якнайбільше інформації. Напишіть портретний нарис у публіцистичному стилі.

ЛІТЕРИ *н* ТА *нн* У ПРИСЛІВНИКАХ

390 Порівняйте правопис прикметників, дієприкметників та утворених від них прислівників. Зробіть висновок: чи існує закономірність між написанням у них *н* і *нн*? Яка?

Поважний — поважно;	старанний — старанно;
зляканий — злякано;	незрівняний — незрівнянно;
замислений — замислено;	несказаний — несказанно.

У прислівниках, утворених від прикметників з *н*, пишуть одну літеру *н*: слухняний — слухняно; несподіваний — несподівано.

У прислівниках, утворених від пасивних дієприкметників, так само пишуть *н*: полегшений — полегшено; здивований — здивовано.

У прислівниках, утворених від прикметників із *нн*, пишуть *нн*: сонний — сонно; страшений — страшенно; незбагнений — незбагненно.

З *нн* пишуть прислівники: зрання, спросоння, попідтинню, навмання, попідвіконню, востаннє.

ОРФОГРАМА:

літери *н* та *нн* у прислівниках

391 Від поданих слів утворіть прислівники, запишіть їх.

Слухняний, незмінний, туманний, несподіваний, бездоганний, духмяний, зляканий, гортанний, захоплений, безгомінний, непримиренний.

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму « *н* та *нн* у прислівниках».
- ❖ Написання прислівників обґрунтуйте правилом.

392 Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літеру **н**.

1. Моя пречиста Україно, озвись до мене тополин..о! (*Л. Павлів*).
 2. Струни рідного краю у серці щоден..о звучать (*М. Дорош*). 3. Пливають замріян..о й журливо України рідної пісні (*Л. Дмитерко*). 4. Ти чуєш, як пісен..о мовлять люди? (*Г. Світлична*). 5. А я заморожен..о слухаю музику фортепіанну (*В. Ковалівська*). 6. І пальці струнами невпин..о біжать (*В. Сосюра*). 7. Безнастан..о трудитися має в повний голос душа! (*М. Самійленко*). 8. Розкован..о так дихається грудям (*О. Довгий*).

- ➔ ❄ Позначте у словах орфограму « **н** та **нн** у прислівниках».
- ❄ Написання прислівників обґрунтуйте правилом.

393 Перепишіть речення, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів.

1. (Різдвяний) стелиться дорога у рідні батьківські краї (*С. Лепех*). 2. Я сам собі всміхнувся (безпричинний) (*Є. Гуцало*). 3. Я дивлюся на світ (зачарований) (*І. Драч*). 4. Сосновий світ (здивований) вивчаю (*Л. Костенко*). 5. Душа була печальна, ніби море, важка (страшений) від чужих секретів (*Ю. Шешуряк*). 6. (Полинний) пахне ніч, пов'явши в небосхилах (*А. Малишко*).

394 Прочитайте речення, подані у двох колонках. Поясніть написання виділених слів.

Перед тобою світ неска́зано широкий (<i>Борис Тен</i>).	Море було несказáнно кра-сиве (<i>Ю. Збанацький</i>).
--	--

395 Перепишіть. Після виділених слів запишіть у дужках прикметники дієприкметникового походження, від яких їх утворено.

1. Щось **несказáнно** чарівне й зворушливе криється в природі (*М. Стельмах*). 2. Усе так **незбагнѐнно**, так неймовірно (*С. Коро-ненко*). 3. Я передумала дум **незлічѐнно** багато (*О. Омельченко*). 4. Життя безупинно і **невблагáнно** іде на мене, як хвиля на берег (*М. Коцюбинський*). 5. Як жити хочеться! **Неска́зано**, безмірно (*Олександр Олесь*).

- ➔ ❄ Обґрунтуйте правопис виділених прислівників.

396 Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи **н** або **нн**.

1. Тебе цей сад прийняв гостин..о (*Д. Луценко*). 2. А з неба місяць круторогий туман..о дивиться в вікно (*В. Сосюра*). 3. Весна прийшла так якось несподіван..о (*Л. Костенко*). 4. Над нами зорян..о

мовчить таке байдуже небо (*В. Сосюра*) 5. Напружен..о, натужн..о б'ється беззахисне, відкрите серце (*П. Перебийніс*).

397 Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Озвалася перша пташка чи **спросоння**, чи просто звикла прокидатися найраніше (*Г. Пагутяк*). 2. А душу сонце знов торкне крізь скло морозне **зрання** (*М. Рильський*). 3. **Позавіконню** плющало (*В. Захарченко*). 4. Дощ надів нейлоновий плащ і кудись **навмання** побрів (*Г. Гордасевич*). 5. Вже хміль всихає **понадтинню** (*Л. Костенко*). 6. Як вовкулака **попідтинню**, сухий валується полин (*О. Довгий*).

➔ ❖ Поясніть значення фразеологізмів: *говорити навмання; верзти як спросоння; тинятися попідтинню*. Складіть із ними речення.

398 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки і вставляючи, де потрібно, літери.

1. Там золоті Софії дзвони пливуть над містом монотон..о (*В. Сосюра*). 2. Предивний сон і налякав і звес..лив мене **неждан..о**. І досі ті чудні дива морочать серце несказан..о (*П. Куліш*). 3. Стежка була страшен..о балакучою щодня сто разів казала Доброго дня Як ся маєш Будь здоров Щастя (*Д. Павличко*). 4. Цілий день учора проблукав у полі з вітром навздогінки бігав навман..я (*В. Чумак*). 5. Порятунок прийшов неждан..о-негадан..о (*Ю. Збанацький*).

➔ ❖ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
❖ Виділений прислівник розберіть як частину мови (*письмово*).

НЕ І НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

Не з ПРИСЛІВНИКАМИ ПИШУТЬ:	
РАЗОМ:	ОКРЕМО:
<p>якщо без <i>не</i> прислівник не вживається: <i>незабаром, негайно, непорушно</i>; якщо до прислівника можна дібрати синонім: <i>невисоко (низько), небагато (мало),</i> <i>неблизько (далеко)</i>; якщо прислівник утворений від прикметника з наголошеним суфіксом <i>-анн-</i> або <i>-енн-</i>: <i>несказанно, незрівнянно</i></p>	<p>якщо в реченні є протиставлення: <i>Криві дрова горять не гірше, а краще від рівних</i> (<i>Народна творчість</i>); якщо прислівник є в реченні присудком: <i>Мені в житті до всього не байдуже</i> (<i>В. Сосюра</i>).</p>
<p>Прислівники з <i>не-</i> не слід сплутувати з прислівниками з префіксом <i>недо-</i>, які завжди пишуть разом : <i>недоторканно, недолуго</i></p>	

ОРФОГРАМА:

не з прислівниками

399 Прочитайте прислів'я. Поясніть написання *не* з прислівниками.

1. Дім, у якому *не* живуть, неодмінно зруйнується (*Японське прислів'я*). 2. Важкі завдання виконуй негайно, легкі можна відкласти (*Американське прислів'я*). 3. Хто сяде на чужого коня, незабаром опиниться пішим (*Азербайджанське прислів'я*). 4. Неважливо зробити — важко придумати (*Китайське прислів'я*). 5. Нерідко смішний початок закінчується сльозами (*Ірландське прислів'я*). 6. Правду кажи вчасно і невчасно (*Українське прислів'я*).

400 Перепишіть речення, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання *не* з прислівниками.

1. *Не/к*вапно крутиться земля, життя хутчіше кружеля (*В. Базилевський*). 2. А найближчі друзі *не/на*роком заглянуть у душу добрим оком (*Д. Павличко*). 3. *Не/за*баром я вискочив із покоїв з «Тарасом Бульбою» в руках (*М. Стельмах*). 4. Дзвін був *не/ви*мовно ласкавий (*П. Воронько*). 5. Криниця в зимових полях *не/схи*бно дивиться на шлях (*І. Драч*).

→ ❖ Позначте у словах орфограму « *не* з прислівниками ».

401 До поданих прислівників доберіть синоніми. Слова запишіть парами.

Недалеко, несильно, невисоко, негарно, нехитро, непомітно, недовго, нешироко.

→ ❖ Поясніть написання *не* з прислівниками.
❖ З двома-трьома парами синонімів складіть речення.

402 Перепишіть. Після виділених слів запишіть у дужках дібрані до них синоніми.

Зразок. *Я усміхнуся спогадам несміло (боязко) (М. Луків).*

1. Хочеш вік прожити **немарно** ти? Вищої шукай собі мети (*Б. Грінченко*). 2. А **нелукаво** й чесно жити повинні прагнуть всі на світі (*С. Брант*). 3. Серед скель і долин бачив чистих джерел **я немало** (*Д. Луценко*). 4. Скоро казку повідати, та **нескоро** путь верстати (*Леся Українка*). 5. **Непросто** — просто жити на землі (*Т. Севернюк*).

403 Перепишіть словосполучення, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів.

Співати (незрівнянний); радий (несказаний); (нескінченний) багато; (нездоланий) міцний; (незбагнений) могутній.

→ ✨ З двома утвореними словосполученнями складіть речення для реклами ранкової інформаційної програми (усно).

404 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання *не* з прислівниками.

1. Не легко але потрібно і жити і вмерти гідно (*М. Луків*). 2. Ми не безліч стандартних «я» а безліч всесвітів різних (*В. Симоненко*). 3. Козаки йшли не боязко не понуро а з якоюсь тихою гордістю (*М. Гоголь*). 4. Не завтра добрим словом а сьогодні озватися б хоч пошепки до вас! Не завтра а сьогодні насінину посіяти в душі і засвітить! (*М. Самійленко*).

→ ✨ Складіть речення з протиставленням, уживаючи такі конструкції з прислівниками: *не пишно, але затишно* ; *не грішно, проте смішно* ; *не лячно, а обачно*.

405 Перепишіть прислів'я, підкресліть члени речення.

1. Доброти ніколи не забагато. 2. Однієї руки для оплесків не достатньо. 3. Одному не страшно, але двом веселіше. 4. Дурному не нудно й самому. 5. Не холодно дитині в батьковій свитині. 6. Без солі не смачно. Без хліба не ситно.

→ ✨ Обґрунтуйте написання *не* з прислівниками.

406 Перепишіть. Визначте прислівники, обґрунтуйте їхнє написання з *не*.

1. Мало ми вчимося в класиків, недостатньо знаємо життя (*А. Малишко*). 2. Спогади зберігай недоторканно чистими у своєму серці (*За Олесем Гончаром*). 3. Висока зоряна ніч недосяжно розкинулася над головою (*М. Стельмах*). 4. Як недолуго жартувати, то краще зовсім мовчати. 5. Те, що надто сильно, буває недоцільно (*Народна творчість*).

→ ✨ Витлумачте лексичне значення слова *класик*. Як ви розумієте вислів *учитися у класиків* ? Чого, на вашу думку, в них можна і треба навчатися?

407 Прочитайте. Визначте прислівники. Обґрунтуйте написання *не* з прислівниками.

Перший показ мод українського модельєра і дизайнера Андре Тана (Андрія Тищенка) відбувся, коли хлопцеві тільки-но виповнилось одинадцять. З дев'яти ж років хлопчина самотужки «видавав» у своєму дворі саморобний модний журнал. Того, хто ставився до його творчості недовірливо, він невдовзі у своєму таланті переконав.

У віці сімнадцяти років, як наймолодший і найперспективніший дизайнер нашої країни, Андрій потрапив у Книгу рекордів Гіннеса.

Кутюр'є знає, як недорого, але стильно одягти молоду дівчину. «Одягатися модно нескладно, — стверджує дизайнер. — Недоцільно чіплятися за один бренд, ганятися за тим, що недосяжно. Найгірше, що може бути, — одягтися недоречно, невідповідно до обставини.

У Європі від моди втомилися, зараз там не модно бути модним, головне, щоб було зручно й комфортно. Не модно ходити на вечірки, зате престижно працювати в бібліотеках, духовно розвиватися».

Мета дизайнера — одягти українок стильно та по-європейськи. Модельєр розробив патріотичний образ: сучасно викроений одяг, прикрашений національною вишивкою.

➔ ❄️ Поясніть написання прислівникових сполук *не до смаку, не до лиця, не до речі, не до вподоби, не до ладу, не в міру*. Складіть із ними речення (усно).

Ні з прислівниками пишуть зазвичай разом. У цьому випадку ні є префіксом: *ніде, нізащо, нітрохи*.

Ні у фразеологізмах пишуть із прислівниками окремо: *ні туди ні сюди, ні так ні сяк*.

ОРФОГРАМА:

ні з прислівниками

408 Прочитайте. Поясніть написання *ні* з прислівниками.

1. Майбутнє почати не пізно ніколи (*А. Кичинський*). 2. Ми ніяк не можемо дозволити плюндрувати наші святині (*В. Грабовський*). 3. Не приймав я підлості нітрохи (*А. Малишко*). 4. І того, що втрачено колись, вже нізащо в світі не вернути (*Л. Дмитерко*). 5. Про померлих говорять або гарно, або ніяк (*Античний вислів*).

409 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Роби добре або ні/як. 2. Лінивому все ні/коли. 3. Дайте води, бо так їсти хочеться, що переночувати ні/де. 4. Комуś ні/яково, а йому однаково. 5. Робити є де, а заробити ні/де. 6. Сказавши «так», не кажи «ні/як».

410 Поясніть значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання *ні* з прислівниками.

1. Ніколи вгору глянути. 2. Ні взад ні вперед. 3. Ні спереду ні ззаду. 4. Ні холодно ні жарко.

➔ ❄️ З двома фразеологізмами складіть речення (усно).

411 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Мудрий ні/коли не знає хвилювання, як сміливий не знає страху (*Конфуцій*). 2. Не забувайте, виродки, ні/де — народ мій є! В його гарячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (*В. Симоненко*). 3. Прийдешні покоління не/даремно усіх нас разом зватимуть «народ» (*Т. Майданович*). 4. Змінились ми, змінились не/впізнанно (*О. Грош*).

- ✿ Позначте у словах вивчені орфограми.
- ✿ Уявіть, що ви є автором або авторкою підручника української мови. Яку вправу ви запропонували б семикласникам та семикласницям для кращого засвоєння правила про написання *не* і *ні* з прислівниками? Чому саме таку?

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади.
2. З якими частинами мови прислівник може бути пов'язаний за значенням?
3. Яку синтаксичну роль може виконувати прислівник? Наведіть приклади.
4. Які є розряди прислівників за значенням? Назвіть їх.
5. Які є ступені порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.
6. Якими способами творяться прислівники? Наведіть приклади.
7. Як пишуть прислівникові сполуки?
8. Як пишуть прислівники з *не* і *ні*?
9. Коли у прислівниках пишуть *н*, а коли *нн*?
10. Створіть для прислівника візитівку.
11. Виконайте тестові завдання онлайн.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Частини мови поділяють на самостійні та службові.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ	СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ
<ul style="list-style-type: none"> • мають лексичне значення (означають предмети, їхні ознаки, кількість, дію, стан, ознаку дії чи ознаки тощо); • відповідають на питання; • є членами речення 	<ul style="list-style-type: none"> • не мають лексичного значення; • не відповідають на питання; • не є членами речення

До службових частин мови належать прийменник, сполучник і частка.

412 Прочитайте. Визначте службові частини мови. Поясніть відмінність між службовими та самостійними частинами мови.

«Не вбрання прикрашає людину, а розум», — стверджує народне прислів'я. Проте й зовнішній вигляд важливий. Разом із поведінкою та мовленням одяг створює так званий **імідж**.

Важлива не вартість вбрання, а манера вдягатися, уміння обирати одяг. Щоб віднайти власний стиль, потрібно вивчити особливості своєї фігури та погортати журнали мод. Варто порадитися зі старшими, обговорити свій вибір із друзями.

Якщо стежитимеш за своєю зовнішністю, будеш чемно поводитися, до тебе завжди ставитимуться із **симпатією** (За А. Єланською).

- ➔ ❖ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звертєся із Глумачним словничком.
- ❖ Чи є серед ваших знайомих людина, імідж якої ви вважаєте досконалим? Розкажіть про неї двома-трьома реченнями. Чи є в цих реченнях прийменники? Назвіть їх.
- ❖ Чи мають прийменники лексичне значення? Звертєся з правилом, поданим на с. 184.

§ 33. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

ПРИЙМЕННИК — службова частина мови, яка виражає залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні або реченні.

Прийменники не мають лексичного значення: *на, у, за, перед* . Проте разом із відмінковими формами іменників, займенників та числівників вони можуть указувати на:

- **місце:** *По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу* (Т. Шевченко);
- **час:** *Сумним бузок стає під вечір* (Г. Чубач);
- **причину:** *Повітря тремтить від спеки* (М. Коцюбинський);
- **мету:** *А я піду за волю проти рабства* (Леся Українка);
- **ознаку:** *Немає пісні без любові* (В. Сосюра);
- **кількість:** *Людей було до двох десятків* (Юрій Яновський).

Прийменники не є членами речення. Прийменник підкреслюють разом із тим членом речення, з яким він пов'язаний за змістом: *Зацвіла калина біля круч Дніпра* (А. Камінчук).

Найчастіше прийменник стоїть при іменнику.

З усіма частинами мови прийменники пишуть окремо.

413 Прочитайте. Визначте прийменники, з'ясуйте, при якому слові стоїть кожен із них. Якими частинами мови є ці слова?

1. Піклуючись про красу, треба починати з серця й душі (*Коко Шанель*). 2. Правильний одяг важливіший за рекомендаційний лист (*Італійське прислів'я*). 3. Моду створено не заради краси, а для самоствердження (*Французьке прислів'я*). 4. Уміння одягатися залежить не від грошей, а від розуму, винахідливості, смаку (*П. Пуаре*). 5. Елегантність — не те, що впадає в око, а те, що закарбовується в пам'яті (*Д. Армани*).

➔ ❖ Чи мають прийменники самостійне лексичне значення? Що вони виражають?

414 Перепишіть прислів'я. Підкресліть усі члени речення.

1. Пошили для Микити з кишенями свиту. 2. У всякої Домашки є свої замашки. Одна охоча до ложок та чашок, інша ласа до сережок та пряжок. 3. Наша Горпина гарна і в хустині. 4. Дівчина без коси не має краси. 5 . Три бублики з'їси, поки кругом неї обійдеш.

➔ ❖ Чи можна сказати, що деякі з прислів'їв втратили актуальність? Які саме? Чому?

❖ Поясніть, як і чому ви підкреслили прийменники. Яка роль прийменників у реченнях?

- 415** Опишіть зовнішність дівчини, зображеної на картині (*усно*). Використайте народні вислови: *гарна дівчина, як у лузі калина* ; *брови на шнурочку* ; *личко до любові, а устенька до розмови*. **Визначте вжиті у висловах прийменники.**

Надія Старовойтова.
Весна

- 416** Розкрийте значення фразеологізмів. Доберіть фразеологізми-антоніми. Укажіть ужиті в них антонімічні прийменники.

1. Вирвати з душі. 2. Збити зі шляху.
3. Увійти в гру. 4. Вилізти на шию. 5. Упас-ти на коліна.

- ➔ ❖ З кожною парою антонімічних фразеологізмів складіть речення (*усно*).

- 417** Перепишіть, уставляючи на місці крапок антонімічні прийменники.

1. Не той молодець, хто за течією пливе, а той, хто ... течії.
2. Праця на ноги ставить, а лінь ... ніг валить. 3. До себе обома руками, а ... себе ані пальцем. 4. Тікав від диму, а впав ... вогонь.
5. Кіт на вербі, а пес ... вербою.

- ➔ ❖ Поясніть, як пишуть прийменники з усіма частинами мови.

- 418** Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. На/горі Говерлі виявлено понад сорок видів тварин і рослин, занесених до Ч..рвної книги України (З Вікіпедії). 2. А на/горі, вн..зу, в гл..бинах, весь світ ж..ве й пульсує (Д. Павличко). 3. Вся природа на/зустріч прийдешньому дню ожива (В. Раєвський). 4. Шанувальники з квітами поспішали на/зустріч із улюбленим актором (З газети). 5. Ми йшли один за одним слід/у/слід (В. Винниченко). 6. Самотній сонях вибіг в поле і все д..вивсь мені у/слід (О. Лукашенко).

- ➔ ❖ Поясніть, як прийменники з іменниками відрізнити від однозвучних прислівників.

❖ Позначте у словах орфограми.

- 419** Прочитайте словникову статтю зі словника-довідника з культури української мови.

НАЗУСТРІЧ — НА ЗУСТРІЧ.

Назустріч. 1. *присл.* Назустріч плив корабель. 2. *прийм.* І я пішов, прискорюючи крок, назустріч людям (В. Симоненко).

На зустріч, *ім. з прийм.* Ми ходили на зустріч із колишніми однокласниками.

420 Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Визначте відмінки іменників, ужитих із прийменниками.

Не спинятися перед (перешкоди); прямувати до (мета); змагатися із (суперники); об'єднатися з (однодумець); згуртуватися проти (нападники); пройти крізь (випробування); не розраховувати на (підтримка); бути впевненим у (перемога).

➔ ❄ Визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

Прийменники вживають тільки з непрямыми відмінками іменників, займенників і числівників. Уживання прийменників із певними відмінками традиційно закріплене так:

ВІДМІНКИ	ПРИЙМЕННИКИ	ПРИКЛАДИ
РОДОВИЙ	без, в (у), від, до, з, за, між, проти, з-під, з-перед, поміж	Людину з розмови видно. Листя без вітру не шелестить.
ЗНАХІДНИЙ	в (у), з, за, на, над, через, понад, крізь, про, під, по, незважаючи на	За добро добром платять. На вогонь і ворога звисока не дивись.
ОРУДНИЙ	з, за, між, попід, над, перед, у зв'язку з, згідно з, поміж, слідом за	За грішми не сумуй, а честі пильнуй. За дереш носа — з носом залишишся.
МІСЦЕВИЙ	в (у), на, о, при, по	Світ на довірі тримається. Горе людини в язиці.

Найрідше прийменники вживаються з давальним відмінком: назустріч долі; навздогін вітру; наперекір труднощам.

421 З поданих пар слів утворіть і запишіть словосполучення, додавши потрібні прийменники.

Відповісти, лист; працювати, видавництво; танцювати, музика; сумувати, минуле; турбуватись, брат; не забувати, головне.

➔ ❄ Визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

422 Перепишіть. З'ясуйте, з яким повнозначним словом ужито кожен із прийменників. Після цієї частини мови позначте в дужках її відмінок.

Зразок. *Без матері (Р. в.) і сонце не гріє.*

1. Не пускайся без весла в море. 2. За годину моря не переплинеш. 3. На кульгавому коні в далеку дорогу не збирайся. 4. Працює за одного, а їсть за трьох. 5. У нього все багатство під шапкою. 6. Не позичай розуму в сусіда. 7. Лисицю біля курника не прописують. 8. Біжать роки, як вода по камінню. 9. Заради троянди доводиться поливати будяк.

423 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Визначте відмінки цих частин мови.**

1. Перед (чемність) всі двері розчинені. 2. Пих а снідає в (достаток), обідає в (злидні), вечеряє в (ганьба). 3. Винному здається, що про (він) тільки й мови (*Англійські прислів'я*). 4. Виявляй мило-сердя, щоб мати його від (інші). 5. Спочатку поглянь на (людина), а потім клади перед (вона) килим (*Афганські прислів'я*). 6. Хвороби горнутья до (нероба). 7. Як нема без (кістка) риби, так нема без (хиба) людини (*Німецькі прислів'я*).

➔ ❄ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

ВИДИ ПРИЙМЕННИКІВ ЗА БУДОВОЮ

424 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ**

З-поміж поданих словосполучень виберіть і запишіть правильно побудовані. Яку норму літературної мови порушено в інших словосполученнях?

1. У дев'ять годин — о дев'ятій годині. 2. По вашому проханню — на ваше прохання. 3. Консультації по математиці — консультації з математики. 4. Посібник по мові — посібник з мови. 5. Дізнатися по довіднику — дізнатися з довідника. 6. Працювати при певних умовах — працювати за певних умов.

➔ ❄ У записаних словосполученнях визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

За будовою прийменники поділяють на прості, складні та складені.

ПРОСТІ	СКЛАДНІ	СКЛАДЕНІ
з, за, в (у), до, між, через та ін.	утворені від кількох прийменників <i>понад, попід, посеред, задля, заради, з-за, з-поміж та ін.</i>	утворені від кількох слів <i>поруч з, згідно з, незалежно від, у зв'язку з, у вигляді, на чолі, відповідно до, з метою, незважаючи на та ін.</i>

Складні прийменники, що починаються із з (із), пишуть через дефіс: *з-за (із-за), з-над, з-під, з-поміж, з-перед.*

Інші складні прийменники пишуть разом: *поза, поперед.*

ОРФОГРАМА:

дефіс у прийменниках

425 Прочитайте. Визначте прийменники прості, складні та складені.

1. Немає друга понад мудрість, ні ворога над глупоту (*І. Франко*).
 2. Поміж людьми я жив і ріс, поміж людьми шукав я щастя (*М. Стельмах*).
 3. І так мені нелегко між людьми, між темрявою їхньою і світлом! (*І. Жиленко*).
 4. З метою покращення організації культурно-просвітницької роботи бібліотек наказую затвердити Положення про бібліотеку закладу загальної середньої освіти (*З наказу*).

426 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Розкрийте значення фразеологізмів. Поясніть написання вжитих у них прийменників.

Вийшло з-під пера; з-під палиці; з примхи долі; з-під поли; з півслова; з-перед самого носа; поміж Сциллою і Харибдою; вибивати ґрунт з-під ніг; заводитися з півоберта.

➔ ❁ З двома фразеологізмами складіть речення (*усно*).

427 Знімаючи ризики, прийменники, які слід писати разом і через дефіс, запишіть у дві колонки.

По/над, по/серед, з/поміж, із/за, по/за, з/під, з/перед, по/руч, з/поза.

428 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прийменники.

1. Орлиний клекіт ... хмари чути. 2. Черепаха ... панцира все бачить. 3. ... того, хто стоїть, підошов не вирізає. 4. Одного за стіл садять, а іншого й ... столу виганяють.

ДОВІДКА ▾

З-під, з-за, із-за, з-під.

429 Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Із/за лісу, з/за туману місяць випл..ває (*Т. Шевченко*). 2. Поля по/під небом прослались бе..крайні (*Б. Грінченко*). 3. По/над бер..гом — ст..жина і д..рев пр..нишклих мур (*І. Білий*). 4. І важко ліг в..сокий міст ріці на/пер..різ (*П. Перебийніс*). 5. З/під старої сторінки ж..ття виз..рає нова і чиста (*М. Коцюбинський*). 6. Підвівш..очі з/понад книжки, побачиш світ барвистим сном (*Б.-І. Антонич*). 7. Лунає мужня дума з/за Дніпра, лунає слово й слава України (*М. Рильський*).

У прийменниках, що закінчуються на приголосний, перед словами, які починаються двома приголосними, з'являється голосний [i] або [o]:
зі школи, передо мною.

Якщо прийменник стоїть між словами, перше з яких закінчується приголосним, а друге приголосним починається, звук [i] з'являється на початку або в кінці прийменника: *будь зі мною; брат із братом.*

Поява голосних звуків у прийменниках допомагає уникати збігу в мовленні кількох приголосних. Це явище сприяє милозвучності української мови.

430 Прочитайте. Обґрунтуйте появу голосних звуків у прийменниках.

1. Ти стоїш передо мною в темних образах і світлих, Україно, Україно! (*М. Рильський*). 2. Часто ходжу я сам із собою так, наче хвиля ходить із водою (*М. Сингаївський*). 3. Надо мною в'ються хмари, як над чайкою орли (*Олександр Олесь*). 4. Синє море піді мною, наді мною сонце красне (*М. Вороний*). 5. Травиця зелена зі снігу вилазить (*М. Коцюбинський*). 6. Ліс у ранковій тиші обтрусить із себе росу (*М. Томенко*).

431 Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок прийменник. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Птах (з, зі, із) своїх крил податку не вимагає. 2. (З, зі, із) сну каші не звариш. 3. Носиться, як баба (з, зі, із) ступою. 4. Носиться, як дурень (з, зі, із) торбою у будень. 5. (З, зі, із) старим собакою можна полювати й без рушниці. 6. Ми до них (з, зі, із) серцем, а вони до нас (з, зі, із) перцем.

За походженням прийменники поділяють на непохідні та похідні. НЕПОХІДНІ прийменники — найдавніші, їх походження вже не простежується: в (у), до, без, від (од), для, з (із, зі, зо), за, між, по, при. ПОХІДНІ прийменники утворені від інших частин мови:

- іменників: *кінець, край, протягом;*
- прислівників: *близько, позаду, мимо;*
- поєднанням іменників та прислівників із непохідними прийменниками: *назустріч, услід, унаслідок, під час, у напрямку, неподалік від, відповідно до, залежно від.*

432 Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Шукай краси, добра шукай! Не йди в чужий за ними **край!** (*Г. Франко*). 2. **Край** води лелека по намулi бродить (*М. Самійленко*). 3. Дідів столітні чола схилились **круг** столів, дівчата вийшли

в коло, як звичай повелів (А. Малишко). 4. Сухе згорить коло сирого, правдиве й добре коло злого (Д. Павличко). 5. Назустріч лягають простори розкуті. 6. Назустріч новій перемозі боєць поспішав (Л. Первомайський).

433 **Перепишіть. У реченнях підкресліть члени речення. Укажіть однозвучні з прийменниками частини мови.**

1. Наш край улітку нагадує квітку. 2. Крикнувши край лісу, почувеш луну. 3. Він у сімох водах руки мие. 4. Це ви утрьох злякались вовка, а ми всімох тікали від сови. 5. Опісля бійки кулаками не розмахують. 6. У коло ставай та з усіма разом починай. 7. Не сиди весь день коло печі, гріючи плечі.

➔ ❖ Обґрунтуйте розділові знаки в реченнях із дієприслівниковими зворотами.

434 **Перепишіть, знімаючи ризики.**

У/наслідок останніх подій; не/залежно від погоди; на/перекір традиціям; на/вкруги Землі; по/близу Марса; у/здвож траси; з/поза скупчення зір; на/вздогін мріям; під/час виконання задуманого; за/винятком кількох осіб; на/рівні зі старшокласниками; в/супереч сподіванням; по/серед ночі; з/поміж пагорбів; по/під горою; з/попід хмар; по/руч із загоном альпіністів; із/за наметів; на/в/коло табору; з/метою захоочення; с/переду колони.

➔ ❖ Визначте відмінки іменників, ужитих із прийменниками.
❖ Позначте у словах орфограму «дефіс у прийменниках».

435 **Визначте в реченнях тексту прийменники. Розберіть їх у вказаній послідовності.**

Якби комусь спало на думку викарбувати на мармуровій стіні імена всіх українських співаків, перед голосом яких світ схиляв голову, вона піднялася б у піднебесся чи не до самісінького сонця... Український голос — наш унікальний генний код, наш неоціненний скарб. Довкола української пісні виникло чимало легенд. Що може стати нарівні з піснею? Можливо, саме в пісні наш секрет, причина вічності та невичерпності? (*Із журналу*).

➔ ❖ Як ви розумієте вислів *генний код*?
❖ Чи можуть співочі здібності передаватися у спадок? А любов до пісні? Відповідь підтвердіть прикладами.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прийменник.
2. Який він за будовою: простий, складний чи складений.
3. З яким відмінком ужитий.
4. Особливості написання (якщо є).

Поміж тими крутими горами сходила зоря (Народна творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Поміж — прийменник, складний, ужитий з орудним відмінком множини іменника.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Поміж — прийм., склад., з Ор. в. мн. ім.

436 Я — РЕДАКТОР

Відредагуйте речення, запишіть їх.

1. Найцікавішими є підручники по українській мові та по хімії.
2. Учень пропустив кілька уроків із-за грипу.
3. Ми балакали за нашого любимого письменника, а потім про оцінки по тестових завданнях.
4. Згідно наказу директора змагання по футболу відбудуться на канікулах.
5. Відповідно з розкладом уроки закінчуються в тринадцять годин.

Підказка ↴

НЕПРАВИЛЬНО

~~підручник по математиці~~
~~із-за хвороби~~
~~балакати за когось~~
~~любимий поет~~
~~оцінки по диктанту~~
~~згідно наказу~~
~~змагання по плаванню~~
~~відповідно з правилом~~
~~у вісім годин~~

ПРАВИЛЬНО

підручник з математики
 через хворобу
 говорити про когось
 улюблений поет
 оцінки за диктант
 згідно з наказом
 змагання з плавання
 відповідно до правила
 о восьмій годині

➔ ❄ Які види літературної норми порушено?

§ 34. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

437 Прочитайте. Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Якими словами однорідні члени поєднано? Назвіть складні речення. Якими словами поєднано їхні частини? Якими частинами мови є ці слова?

1. Брехня і плітка здавна дружать (*Англійське прислів'я*).
2. Брехня хитро підказує, а правда чесно наказує (*Норвезьке прислів'я*).
3. Брехня втікає через вікно, коли правда входить у двері (*Перське прислів'я*).
4. Правди і не сховаєш, і не спростуєш (*Казахське прислів'я*).
5. Зрадника та брехуна в хату не пускають (*Ногайське прислів'я*).
6. Пліток багато, але правда одна (*Дагестанське прислів'я*).

➔ ❄ Поясніть назву службової частини мови *сполучник*.

СПОЛУЧНИК — службова частина мови, що поєднує (сполучає) однорідні члени речення і частини складного речення.

Наприклад: *Пісня серце тисне і хвилює кров (В. Сосюра). Мені приснилося, що кличе мене мати (М. Сингаївський).*

Сполучники не мають лексичного значення. Вони не є членами речення.

438 Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення. Назвіть сполучники, які їх поєднують.

1. Дім силою будують, а працею скріплюють (*З Біблії*).
2. Гордість, дурість і грубість ростуть на одному дереві.
3. Звертай увагу не на слова, а на серце (*Народна творчість*).
4. З добра й любові приходиться щастя (*А. Мойсеєнко*).
5. Мудрість, а не каламуть хай осяває нашу путь (*В. Чуйко*).
6. Вічно будуть в світі і відданість, і віра, і любов (*С. Тельнюк*).

➔ ❄ Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.
❄ Витлумачте суть почуттів, про які згадано в реченні.

439 Перепишіть. У кожному з речень визначте й підкресліть граматичні основи. Назвіть сполучники, поясніть їхню роль.

1. Швидко пісня співається, та не скоро вона складається (*Народна творчість*).
2. Доки є пісня, ніхто не захмарить небо моєї душі (*Т. Севернюк*).
3. Ми не забудемо пісні, що їх навчала мати (*М. Луків*).
4. Легше на душі стане, як пісня до серця загляне.
5. Нехай ворогам лихо сниться, а ми заспіваймо (*Народна творчість*).

- ➔ ❄ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи підкреслили ви сполучник? Чому?
- ❄ Які почуття викликає у вас гарний спів? Відповідь побудуйте у формі складного речення, частини якого поєднано сполучником.

РОЗРЯДИ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ:	СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ:
<p>поєднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення: <i>Не стіни, а люди рідну землю тримають. Бджола мала, та вона більше великого мухомора вміє (Народна творчість).</i></p>	<p>поєднують головну й залежну частини складного речення: <i>Пустіть мене в свою хату, поки ви собі іншої не купите (Народна творчість).</i></p>

ГРУПИ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ:

<ul style="list-style-type: none"> • єднальні: і (й), та (у значенні і), і... і, ні... ні (ані... ані); • протиставні: а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак; • розділові: аби, чи, хоч, або... або, чи... чи, не то... не то, чи то... чи то 	<ul style="list-style-type: none"> • часові: коли, доки, як тільки, перед тим як, після того як, з того часу як, звідтоді; • причинові: бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки, у зв'язку з тим що, з огляду на те що ; • мети: щоб, для того, аби, з тим щоб ; • умовні: як, якщо, якби, коли, коли б ; • допустові: хоч, дарма що, хай, незважаючи на те, що ; • наслідкові: так що, так що й, отож ; • порівняльні: як, мов, мовби, ніж, наче, неначе, начебто, нібито ; • з'ясувальні: що, щоб, як
---	---

440 Сполучники сурядності та підрядності запишіть у дві колонки.

Однак; але; то... то; аби; щоб; тому що; немов; незважаючи на те, що; дарма що.

- ➔ ❄ З'ясуйте за таблицею, до якої групи за значенням належить кожний сполучник сурядності й підрядності.
- ❄ Які зі сполучників синонімічні? Назвіть їх.

441 Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір обґрунтуйте.

Понеділок (і, й) вівторок; субота (і, й) неділя; лютий (і, й) березень; новий (і, й) старий; Оксана (і, й) Олена; Богдан (і, й) Назар; тут (і, й) там; туди (і, й) сюди.

- ➔ ❄ Складіть і запишіть речення, ускладнене однорідними членами, які поєднано єднальними сполучниками.

442 Прочитайте, визначте сполучники. До якого розряду кожний із них належить? До якої групи за значенням? Звертайтеся з таблицею.

1. Природі не завдавай біди та шкоди (*Українське прислів'я*).
2. Велике дерево захистить і від сонця, і від зливи (*Індонезійське прислів'я*).
3. Нема такого дерева, щоб на нього птиці не сідали (*Українське прислів'я*).
4. Хоч скрізь глухар літає, вічно в нього глиця на обід (*Карельське прислів'я*).
5. Солов'я по пісні впізнають, а папугу по пір'ю (*Китайське прислів'я*).
6. Нащо вороні грати на акордеоні, коли вона знає своє «кра»? (*Українське прислів'я*).
7. Журавлі чи у вирій летять, чи додому вертаються, а все курличуть (*Білоруське прислів'я*).

- ➔ ❖ Поясніть, що поєднують сполучники в кожному з речень.
❖ У якому з речень сполучник повторюється?

За вживанням сполучники бувають неповторюваними, повторюваними та парними.

СПОЛУЧНИКИ

Неповторювані	<i>і, та, але</i> та ін.	<i>Забাগлося не почесті, а творчості (М. Сингаївський).</i>
Повторювані	<i>і... і, ні... ні, не то... не то, то... то, чи... чи, чи то... чи то</i>	<i>Чи</i> гойдаю слово на калині, <i>чи</i> гукаю в ночі горобині? (В. Бровченко).
Парні	<i>хоч... але; не стільки... скільки; коли (якщо)... то; не тільки... а й (але й); як... так і; якщо... то...</i>	<i>Якщо</i> хочемо бути людьми, <i>то</i> не будьмо такі безголосі! (О. Лупій).

443 Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Укажіть сполучники повторювані та парні.

У творенні мови беруть участь і сивий людський досвід і закохана юність і дитяча уява. Кожен з нас має не тільки користуватися рідним словом а й шанувати його оберігати й леліяти. Тоді слово буде запашним і квітучим сповненим правдивості й поетичності (З журналу «Урок української»).

- ➔ ❖ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.
❖ Позначте у словах орфограми.

- ❖ Роздивіться листівку із серії «Прикрась життя українською», що поширюються мережею Інтернет. Якими словами української мови прагнули б прикрасити життя ви? Свій вибір обґрунтуйте.

Між частинами складного речення перед сполучниками сурядності або підрядності ставлять кому: *День погас, і все спочило (Т. Шевченко). Ані птиця не пурхала, ані вітер не віяв (Марко Вовчок).*

Кому ставлять перед другим із розділових сполучників, які поєднують:

- **однорідні члени речення:** *Мисливець уцілить або в білку, або в гілку (Народна творчість);*
- **частини складного речення:** *Чи сніг в степу біліє, чи сонце сліпить очі? (Б. Грінченко).*

444

Прочитайте. Визначте сполучники сурядності та підрядності. Поясніть розділові знаки між частинами складних речень.

1. Дніпро тече, і хвиля в серце б'є (П. Перебийніс). 2. Лиш визрів ранок, а вже зріє вечір (Т. Севернюк). 3. Стара верба то змовкне, то рипить (С. Йовенко). 4. Чи то батько обіймав дерево, чи то дерево обіймало батька (Є. Гуцало). 5. Нахиляються верби, щоб із річки напитись води (В. Раєвський). 6. Чи знаєш ти найкращу в світі пісню, як ліс шумить? (Р. Купчинський).

445

Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Якщо сильний перемаже одного то розумний подолає тисячу (*Башкирське прислів'я*). 2. Хоч око бачить далеко але розум прораховує далі (*Казахське прислів'я*). 3. Не стільки лінивий робить скільки приміряється (*Якутське прислів'я*). 4. Якщо багато думатимеш то мудрим будеш як багато гратимешся так дитям станеш (*Казахське прислів'я*).

- ❖ Позначте у словах орфограми.

446 Запишіть прислів'я, дібравши закінчення з довідки. Розставте розділові знаки.

1. Гори руйнує землетрус .... 2. Навіть сніг спалахне ....
3. Ніхто не тужить .... 4. Невдаха до моря добереться .... 5. Кобила за вовком погналась .... 6. Коли змія постаріє ...

ДОВІДКА →

Проте сама вовкові в зуби попалась; на ній жаба верхи катається; а воно вже висохло; якщо ти вмієш його запалити; доки йому здоров'я служить; а дружбу руйнує слово.

- ✳ Визначте сполучники, з'ясуйте, до якого розряду та групи за значенням кожен із них належить. Звіртеся з таблицею.

За будовою розрізняють сполучники:

- **прості:** *і (й), а, але, чи, бо* ;
- **складні, утворені поєднанням в одне слово двох частин мови:** *зате (за + те), якби (як + би), якщо (як + що)* ;
- **складені, утворені з кількох слів:** *тому що; для того щоб; перед тим як; завдяки тому що; задля того щоб; унаслідок того що; дарма що; у міру того як; так що.*

Складні сполучники пишуть разом: *щоб, проте, немов, неначебто.*

У складених сполучниках усі слова пишуть окремо: *та й; тому що; дарма що; для того щоб; після того як.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: кому при складеному сполучнику ставлять одну — перед усім сполучником.

ОРФОГРАМА:

написання сполучників разом і окремо

447 Прочитайте. Визначте сполучники прості, складні та складені.

«Хто сильніший — Іван Сила чи Спайдермен?» — таке запитання можна почути в залі після того, як згасне екран. Звісно, так запитують або малі діти, або неуважні глядачі. Усі інші усвідомлюють, що найбільша сила — не в м'язах, а в незборимості людського духу, адже саме в цьому переконає фільм.

Незважаючи на те, що події, про які йде мова, розгортаються в Європі на початку ХХ століття, вони викликають велику цікавість. Прототип головного героя фільму «Іван Сила» — цирковий український силач Іван Фірцак, якого в 1928 році визнали найсильнішою людиною планети. На піку кар'єри він припинив виступи за кордоном задля того, щоб повернутися на Батьківщину.

Цікаво, що для встановленого в рідному селі Івана Фірцака пам'ятника атлетові позував заслужений майстер спорту України, володар титулів «Найсильніша людина України» (2000–2005 рр.) і «Найсильніша людина світу» (2004, 2007 рр.) Василь Вірастюк. Славетний український **стронгмен** виконує у фільмі хоч і не головну, зате важливу роль.

«Я вже змучився пояснювати своїм дітям, що відомі за мульт фільмами «супермени» — вигадані персонажі. Захоплюватися ними можна було б, якби не було реальних прикладів наших співвітчизників, які наполегливою працею досягли своєї мети!» — розповідає Василь Вірастюк. Сам спортсмен розпочав активні тренування з десяти років.

Сьогодні, як і завжди, можна «зробити себе» так, як свого часу це зробив герой фільму. Звідси й **слоган** кінотвору: «Правда завжди переможе».

Пам'ятник Івану Фірцаку на його батьківщині — у селі Білки на Закарпатті

- ➔ ❖ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.
- ❖ Укажіть у тексті сполучники, що поєднують однорідні члени речення, та сполучники, які поєднують частини складних речень.
- ❖ За якою книжкою знято кінофільм «Іван Сила»? Які ваші враження від літературного першоджерела? Які почуття викликав у вас головний герой твору?
- ❖ Складіть опис зовнішності знаменитого богатиря (*усно*). Використайте в описі сполучники.

448 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Дарма/що він малий а й старого навчить. 2. Не думай про страх та/й не буде його. 3. Для/того/щоб рибку впіймати маєш рано встати. 4. Він так робить мов/би мокре горить. 5. Пожалів як вовк порося від'їв ніжки та/й плаче.

449 Визначте в реченнях сполучники. У вказаній послідовності розберіть їх як частину мови.

1. Добре ім'я дорожче за великі багатства, а доброзичливість могутніша за срібло й золото (*З Біблії*). 2. Життєві істини прості, неначе батьківські поради. Не все можливо у житті купити чи продати (*П. Перебийніс*). 3. Ми спроможні зрушить гори, якщо всі силами

зберемось (*В. Климентовська*). 4. І допоки житиме на світі пісні української душа, будемо звеличені й зігріті (*В. Бровченко*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Сполучник. Що він поєднує.
2. Який він за значенням: сурядності чи підрядності.
3. Який за будовою: простий, складний чи складений.
4. Особливості написання (*якщо є*).
Комп'ютери й шаблі однаково минають (*І. Павлюк*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — сполучник, поєднує однорідні члени речення, сурядності, єднальний, простий.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — спол., поєдн. одн. чл. реч., сурядн., єдн., прост.

450

Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Зробіть розбір двох сполучників як частини мови (усно).

1. Лише борись а щастя не вт..че (*Л. Костенко*). 2. Ти слово радості скажи коли п..чалиться людина (*М. Сингаївський*). 3. Доки є дорога й рух доти брате ми бе..смертні (*Б. Олійник*). 4. Просяєш світлістю ума поміж народами всіма та скоро згасн..ш якщо в тебе народу рідного нема (*Д. Павличко*).

- ✳️ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.
- ✳️ Що уособлює у фольклорі *дорога*? Пригадайте кілька фразеологізмів, які містять це слово.
- ✳️ Поспостерігайте за мовленням однокласників (однокласниць) і дорослих. Які за будовою сполучники трапляються найчастіше, а які — рідше? Поясніть чому.

ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ. РОЗРІЗНЕННЯ СПОЛУЧНИКІВ І ОДНОЗВУЧНИХ СЛІВ

451

Прочитайте подані у двох колонках прислів'я. Якими частинами мови є виділені слова?

Біда помучить, **зате** розуму научить.

Щоб біди не мати, треба працювати.

Якби не зима, то й літо було б довше.

Не **за те** кобилу б'ють, що сіра, а **за те**, що воза побила.

Що б улітку не вродило, зимою не зашкодить.

Як би руки не працювали, а розум над ними пан.

Сполучники *зате, проте, щоб, якби* треба відрізняти від однозвучних із ними самостійних частин мови з прийменниками *за, про* і часткою *би (б)*.

Самостійні частини мови з прийменниками *за, про* і часткою *би (б)* пишуть окремо.

СПОЛУЧНИКИ <i>проте, зате</i>	ЗАЙМЕННИКИ З ПРИЙМЕННИКАМИ <i>про те, за те</i>
<ul style="list-style-type: none"> • не мають лексичного значення; • не відповідають на питання; • не є членами речення; • можуть бути замінені сполучниками <i>але, однак</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • мають лексичне значення; • відповідають на питання; • є членами речення; • не можуть бути замінені сполучниками

452 Прочитайте прислів'я. Користуючись таблицею, поясніть написання виділених у реченнях слів. Укажіть серед них сполучники та однозвучні з ними займенники з прийменниками, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Хоч важка була дорога, **зате** наша перемога. 2. Ворон висміює свиню **за те**, що вона чорна. 3. Говори не **про те**, що прочитав, а **про те**, що зрозумів. 4. Розумний хоч і знає, **проте** завжди спить. 5. Робота мучить, **зате** годує й учить. 6. За що купив — **за те** і продаю. 7. **Про те** зозуля кує, що свого гнізда не має. 8. Не рада морква тертушці, **проте** на кожній танцює.

453 Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Батьківщину люблять не *за/те*, що вона в..лика, а *за/те*, що своя (*Сенека*). 2. При боці шабля, різьблена бандура, немолодий, *за/те* яка статура! (*В. Раєвський*). 3. Зв..чайно, в..шиванка не одцвіте ніколи, *про/те* справжня візитівка кожного українця — його ч..ста, відкрита, чесна душа (*З газети «Вільне життя»*). 4. Не хочу думати *про/те*, що слід мій снігом зам..те, а хочу вірити, й любити, і цінувати кожну мить (*М. Луків*).

➔ ❄️ Що ви зобразили б на візитівці вашого класу? У відповіді використайте сполучник *проте* і займенник із прийменником *про те*.

СПОЛУЧНИКИ <i>якби, якщо</i>	ПРИСЛІВНИК <i>як</i> ІЗ ЧАСТКОЮ <i>би (б)</i> ТА ЗАЙМЕННИКОМ <i>що</i>
<ul style="list-style-type: none"> • не мають лексичного значення; • не є членами речення; • мають наголос на другому складі; • можуть бути замінені на <i>коли б</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • має лексичне значення; • є членом речення; • має наголос на слові <i>як</i>

454 Прочитайте прислів'я. Звіряючись із таблицею, поясніть написання виділених у реченнях слів.

1. **Якби** не було хмар, ми б не знали ціни сонцю. 2. **Як би** високо ворона не літала, завжди на гній сяде. 3. **Якщо** віз перестане возити дрова, то сам піде в піч. 4. **Як що** розумного скажете, то й ми послухаєм. 5. **Якби** молодість знала, а старість могла, краще б доля була. 6. **Як би** ти не знав багато, а більше за всіх не знатимеш. 7. **Якщо** не впевнений — не говори; **якщо** зайве сказав — перепроси.

➔ ❖ Поясніть написання виділених слів.

455 Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. І як (би) я людство усе не любив, повторюю з гордістю си-на: «Для мене лишається дивом із див моя Україна» (*М. Луків*).
2. Загинув (би), напевно, люд нещасний, як (би) погасла та маленька іскра любові братньої (*Леся Українка*).
3. Як (би) твої очі не манили зваби, не чини ніколи Батьківщині зради (*Л. Диркавець*).
4. Як (що) розум час від часу тебе залишає, це означає, що він не твій.
5. Як (що) й трапиться, то загоїться, поки весілля скоїться (*Народна творчість*).

- ➔ ❖ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
❖ Укажіть речення, ускладнене вставним словом, поясніть у ньому розділові знаки.
❖ Пригадайте зі свого життя випадок, до якого пасувало б прислів'я *Якби знав, де впаду, то соломки б підстелив*. Розкажіть про нього. У відповіді вживайте сполучники *якби, якщо*.
❖ Розкрийте зміст прислів'я *Якщо любиш життя, дорожи хвилиною*. У відповіді вживайте сполучник *якщо* і прислівник із займенником *як що*.

СПОЛУЧНИК <i>щоб</i>	ЗАЙМЕННИК <i>що</i> ІЗ ЧАСТКОЮ <i>би (б)</i>
<ul style="list-style-type: none"> • не має лексичного значення; • не є членом речення; • може бути замінений на <i>аби</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • має лексичне значення; • є членом речення

456 Прочитайте прислів'я. Розкриваючи дужки, перепишіть лише ті речення, що містять сполучник *щоб*. Звіртеся з таблицею.

1. Дай нам, Боже, воювати, **що (б)** шабель не виймати. 2. **Що (б)** ти не робив, роби добре! 3. **Що (б)** дати пораду, кажи до ладу. 4. **Що (б)** ти не казав, а кожне слово наперед обміркуй. 5. На те голова, **що (б)** у ній розум був. 6. **Що (б)** не трапилось, усе мине. 7. **Що (б)** інших учити, треба самому вміти. 8. **Що (б)** не стояло в печі — на стіл волочи. 9. **Що (б)** там люди не казали, про все май власну думку.

- ❖ Поясніть, як відрізнити сполучник *щоб* від однозвучного з ним займенника із часткою.

457 **Перепишіть, знімаючи ризики.**

1. Заговори, що/б я тебе побачив (*Сократ*). 2. Для того, що/б бути вільними, ми повинні стати рабами закону (*Цицерон*). 3. Що/б не говорили скептики про ІТ-технології, але обійтися без них сучасній людині вже не під силу (*З журналу «Інформатика та інформаційні технології»*). 4. Не може ж бути, що/б якимось не було (*Л. Костенко*). 5. Що/б не спалахнуло, горітиме довго (*Народна творчість*).

458 **Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи сполучник *щоб* або займенник із часткою *що б*.**

1. ... вода не принесла, вона ж і забере. 2. ... руки вміли, треба працювати головою. 3. ... у серці не таїлось, на лиці усе б відбилось. 4. Для того коваль обценьки бере, ... рук не пекло. 5. ... то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив?

459 **Перепишіть, знімаючи ризики.**

1. Що може бути солодшим за/те, коли любить і прагне до тебе добра душа? (*Г. Сковорода*). 2. Вибачайте, як/що казка буде не/вродлива, може бути й не/цікава, та за/те правдива (*М. Тарновський*). 3. Дівча стояло і співало про/те, що радості за/мало (*М. Рильський*). 4. Як/що є печаль, є й радість (*Японське прислів'я*). 5. Як/би знав я чари, що спиняють хмари! (*І. Франко*). 6. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти! (*Леся Українка*). 7. Хочеш ти, що/б пісню я для тебе склав? (*Олександр Олесь*). 8. Слово дала — не/порушу, що/б там в житті не/було (*О. Лозова*).

- ❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

§ 35. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

460 **Прочитайте. Чи мають виділені слова самостійне лексичне значення?**

1. Сіяло сонце; в небесах **ані** хмариночки (*Т. Шевченко*). 2. **Нехай** це сонечко посвітить (*Л. Костенко*). 3. Сонце таке прозоре, що його не помітять **навіть** (*М. Бажан*). 4. Та **хіба ж** до тебе сонце не всміхалось? (*Олександр Олесь*). 5. Пірнуло сонце **вже** за гори (*Т. Осьмачка*). 6. Хотів **би** я злетіти в небеса (*Д. Павличко*).

- ❖ Самостійними чи службовими частинами мови є виділені слова?

ЧАСТКА — службова частина мови, яка:

- надає слову або реченню додаткових відтінків значення;
- служить засобом творення граматичних форм слів та похідних слів.

461 Прочитайте античні прислів'я. Розкажіть про значення і вживання виділених часток. Звертеся з таблицею.

1. **Нехай** слова не ранять! 2. **Навіть** тверде серце м'якне від ласкавих слів. 3. **Невже** можна бути покараним за думки? 4. Людина визнавала **б** свої помилки, якби її порадиником був час. 5. Усе, що робиш, роби **лише** розумно, думаючи про наслідки. 6. Немає диму, який не привів **би** до полум'я. 7. **Хіба ж** незнання вважається за провину? 8. Не переставай учитися! 9. **Хай** у здоровому тілі буде здоровий дух!

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ВЖИВАННЯМ ЧАСТКИ ПОДІЛЯЮТЬ НА:

МОДАЛЬНІ	Вносять різні смислові відтінки в речення (ствердження або заперечення, питання, спонування), виражають почуття і ставлення мовця до висловленого	<i>авжеж, атож, не, ні, хіба, невже, адже, якраз, це, то, лише, аж, ж, навіть, вже, ось, оце, ніби, нібито та ін. Атож, я напишу тобі листа (Н. Фурса). Із рабства не зліпить свободи (С. Бурлаков).</i>
ФОРМОТВОРЧІ	Утворюють форми дієслів умовного та наказового способів дієслова	<i>би (б), хай, нехай знав би, написала б, хай думає, нехай почекають</i>
СЛОВОТВОРЧІ	Служать для творення нових слів (у складі похідних слів стали префіксами та суфіксами)	<i>аби-, де-, будь- (-будь), -небудь, казна-, хтозна-, чи-, що-, -сь, -ж (-же), не-, ні-, та ін. Дехто, будь-який, чимало, щодня, атож, адже, отже, ніхто, ніщо, ніякий</i>

462 Перепишіть. З'ясуйте, за допомогою яких словотворчих часток утворено виділені слова. На які значущі частини слова ці частки перетворилися?

1. Помилятися властиво **будь-кому**. 2. Добре здоров'я краще за **абияке** багатство. 3. З **нічого ніщо** не виникає. 4. Учитися **ніколи** не пізно. 5. **Якби** камінь не перевертали, він би мохом обріс. 6. **Щоб** стати по-справжньому мудрим, треба розуміти цінність новизни. 7. Страх **ніби** приєднує до ніг крила (*Античні прислів'я*).

✳️ Поясніть написання виділених слів, позначте в них орфограми.

463 Запишіть формотворчі, словотворчі та модальні частки у три колонки.

Лише, аби-, нехай, атож, ні-, вже, будь-, невже, оце, би, не-, хай, навіть, де-, ані-.

Частки не мають самостійного лексичного значення. Вони не є членами речення.

Формотворчі частки підкреслюють разом із дієсловами, з якими вони утворюють форму умовного або наказового способу: Хай сміється всім блакить! (Б. Грінченко).

Словотворчі частки так само підкреслюють разом з утвореними за їх допомогою словами: Знаючи міру, не знатимеш ні в чому нужди (Народна творчість).

Заперечні частки (належать до модальних) підкреслюють разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом: Не поміча хвилин людина, а час прудкий свій килим тче (Д. Луценко).

Інші модальні частки в реченнях не підкреслюють.

464 Перепишіть речення, підкресліть у них члени речення.

Зразок. *Нехай же співає діврова!* (П. Перебийніс).

1. Хай живуть сумління людське, Біблія та воля! (М. Доленго).
2. Лише в добро і вищу правду віра людину відрізня від мавпи і від звіра (Л. Забашта).
3. Невже твоє життя тебе не кличе? (В. Стус).
4. Не шукай ніколи середини, друзям вір! (Д. Павличко).
5. Не страх, а мужній спокій допомагає людині в оволодінні своїм життям (Х. Ортега-і-Гассет).

→ ❖ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

→ ❖ Зробіть синтаксичний розбір першого речення (усно).

465 Уведіть у прислів'я дібрані з довідки модальні частки (усно). Обґрунтуйте роль цих часток у реченнях.

Зразок. *Легко в очереті дудки робити.* — *В очереті лише дудки легко робити.*

1. Плив, плив, а при березі втопився.
2. Посиділи в гостях на призьбі знадвору.
3. По бороді текло, а в рот не попало.
4. Як заспіває, то волос в'яне.
5. На небі чути, як ваші мухи кашляють.
6. Заховався в закапелку, а хвостика видно.
7. Не клади пальця в рот, бо відкусить.

ДОВІДКА ▸

Навіть, оце, осьде, якраз, аж, тільки.

466 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть частки. Яка роль кожної з них у реченні?

1. Наша дума наша пісня не вмре не загине. От де люде наша слава слава України! (*Т. Шевченко*). 2. Ось Моринці де Тарас Григорович народився (*Ю. Яновський*). 3. Хоч би маленькую хатину він мріяв мати над Дніпром щоб у вечірнюю годину **животворить** своїм пером (*М. Рильський*). 4. Лиш трутень звук солодкі жертви соти бджола ж для меду й серце віддала (*А. Малишко*). 5. Чи варто кожному свого шукати броду? Не краще разом будувати міст? (*В. Раєвський*).

- ✿ Витлумачте лексичне значення виділеного слова.
- ✿ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

467 Прочитайте діалог за особами.

— Народна мораль здавна плекала честь і гідність. Невже ці чесноти виховувала лише сім'я? Хіба виховання не спиралося на приклади конкретних людей?

— Авжеж, прикладів було чимало. Якраз на прикладах і виховували. Саме про мужніх і гідних людей складали перекази, легенди, їхні імена потрапляли навіть у казки й пісні.

— Навряд чи пісні розповідали про конкретних героїв.

— Звісно, образи пісенних і казкових персонажів були узагальнені. Ось тільки подвиги, вчинки, людські долі були справжні, прямо з життя списані. Герої ніби й вигадані, хоч вигадкою і прикрашені, але за кожним стояв прототип.

— Чи ж не почуття національної гідності шанували найбільше?

— Атож. Найстрашнішою вадою вважали блягузтво та схильність до духовного рабства. Ще більшим безчестям вважали зраду й зречення рідної мови. Зрікшись її, людина втратила б не лише кровні зв'язки з народом, а й власний моральний корінь (*З телепередачі*).

- ✿ Визначте в тексті частки. З'ясуйте роль кожної з них у реченні.
- ✿ Визначте в тексті частки, які є синонімічними.
- ✿ Поміркуйте: у висловленнях яких стилів часток найбільше. Свою думку обґрунтуйте.
- ✿ Які чесноти ви хотіли б виховати в собі? У відповіді вживайте частки.

Частки можуть виражати емоційну оцінку висловлення:

- захоплення: **Що за** золота у вас дитина! (А. Тесленко) ;
- жаль: **Як же** швидко дні легкі промчали! (В. Сосюра) ;
- сумнів, здивування: **Невже** люди говорять правду? (М. Коцюбинський).

468 Прокоментуйте слова античного філософа Сенеки: « **Що думаємо, говоримо; що говоримо, відчуваймо! Нехай узгоджується мова із життям!** »

469 Визначте в реченнях частки. У вказаній послідовності розберіть їх як частину мови.

1. Чи я не знівечив чужого слова? Чи не забув, як гомонить діброва? (М. Сингаївський). 2. Лише у рідній пісні ми живі, живі у слові рідного народу (П. Перебийніс). 3. Навіть у смутку б'ється щастя птах (А. Малишко). 4. Посадіть калину в чистім полі, хай вона освятить час! Рід наш дуже любить волю! Хай же воля любить нас (А. Листопад). 5. І, на жаль, людської доброти часом у житті таки замало (Д. Луценко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Частка.
  2. До якого розряду за значенням і вживанням належить.
  3. Особливості написання (якщо є).
- У бою страшний не ворог, а відступник (П. Перебийніс).*

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЧАСТКИ

Не — частка, модальна, з іменником пишеться окремо.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЧАСТКИ

Не — част., мод., з ім. пишеться окремо.

470 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте частки, розберіть дві з них як частину мови.

1. Шануйте друга! Де ж такі без хиб ви друга на з..млі найти могли б? (М. Рильський). 2. Хай плещуть хвилями пісень мої слова! Хай кожна рима рани обм..ва! (Олександр Олесь). 3. То як же нам жити на рідній з..млі, щоб люди довіку щасливі були? (Ф. Тишко). 4. Чи бе..печні пущі і ліси? Чи немає для ж..ття загрози? Слухаю пташині голоси, а на очі напл..вають сльози (М. Луків). 5. Коли б ми здружені були, як мати і слухняні діти, ж..ли б ми вільні, наче віт..р! (М. Кондратенко).

471

Прочитайте оприлюднений у соцмережі лист. Попрацювавши зі словниками, дайте дописувачу обґрунтовану письмову відповідь.

Останнім часом на ТБ, по радіо та в Інтернеті на позначення підтвердження певної думки я не чую, не бачу й не читаю іншого слова, крім «звичайно» (якщо, звісно, не зважати на «канєшно»). У Словнику зазначено, що це слово є синонімом ряду «звісно — авжеж — аякже», проте при вживанні в цьому значенні воно ріже мені слух.

Прислівник «звичайно» є похідним від іменника «звичай», що означає повторюваність або усталеність чогось і є прямим синонімом прислівника «зазвичай». Тому для підтвердження думки він не зовсім годиться, оскільки те явище, якого думка стосується, може бути повторюваним, а може й ні. На мою думку, неправильно відповідати «звичайно» на запитання «чи вступив твій брат до університету?». Вступ на навчання не є регулярним або повторюваним явищем, тому не відбувається ні «зазвичай», ні «звичайно». Доречними підтвердженнями тут були б «звісно», «авжеж», «аякже», так само, як в інших подібних випадках.

А що думає із цього приводу товариство?

✿ Упродовж певного часу на Житомирщині видавався український літературно-мистецький журнал «Авжеж!». Як ви вважаєте, чому він мав таку назву? Уведіть назву журналу до самостійно складеного речення. Якою частиною мови є слово *авжеж* у складеному реченні?

✿ Чому не можна вживати в мовленні слів «*канєшно*», «*січас*», «*всігда*»? Що ви знаєте про суржик? У відповіді вживайте частки.

ПРАВОПИС ЧАСТОК

472

Прочитайте подані у двох колонках речення. Поміркуйте, від чого залежить написання часток через дефіс або окремо.

А докопаюсь-таки до щастя
(А. Малишко).
Люди чогось не так-от швидко
ростуть, як би їм хотілося
(М. Стельмах).

Щастя не шукають, а таки здо-
бувають (*Народна творчість*).
Зимова от чорнішає земля
(Є. Маланюк).

Якщо частки *бо*, *но*, *то*, *от*, *таки* стоять безпосередньо після слів, з якими пов'язані за змістом, їх пишуть із цими словами через дефіс: *Будуємось, будуємо-таки* (М. Влад).

Якщо ж ці частки стоять не відразу після такого слова, їх пишуть окремо: *І ми **таки** прийдем* (А. Малишко).

Якщо між частками *бо, но, то, от, таки* і словами, з якими вони пов'язані за змістом, стоїть інша частка, частки пишуть окремо: *сказав **же** **таки**.*

Формотворчі частки з усіма словами пишуть окремо: *прочитав **би**, сказала **б**, **хай** буде, **нехай** скажуть.*

ОРФОГРАМА:

написання часток окремо та через дефіс

473 Прочитайте. Визначте частки, поясніть написання їх.

1. Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали! (*Т. Шевченко*).
2. Лиш правда є вічна, а то все трава (*П. Тичина*).
3. Чиясь-то молодість ясна у двері стукає мої (*А. Малишко*).
4. Читали ми книжку в короткі спочинки, дбайливо складали подерті сторінки... Які то бувають на світі книжки! (*П. Воронько*).
5. Світ мені усміхається тепло, і розлуки немає-таки (*П. Перебийніс*).
6. А я ж таки козацького роду-плоду, то й не звик ще потурати на пригоду (*М. Вороний*).
7. Ми в Україні таки український народ, а не просто населення, як це у звітах дається (*В. Баранов*).

➔ ❖ Чим, на вашу думку, *народ* відрізняється від *населення*?

474 Перепишіть, знімаючи ризики. Поясніть написання часток.

1. Який/бо ти, дідусю, став суворий! (*Леся Українка*).
2. Якби/то я міг повернути неповторну юність мою! (*В. Сосюра*).
3. Діду, ви старомодні. А розправте/но плечі! Де ж то видано, діду, так/бо діло не/підє! (*П. Перебийніс*).
4. Як/би, як/би/то юність знала, а старість мудра могла! (*В. Сосюра*).
5. Отак/бо, друже мій великий, усе минуле ожива (*А. Малишко*).
6. Музика кличе: ходи/ж/бо сюди! (*М. Петренко*).
7. Правда/бо чиста й добро із красою з'єдналися щільно (*Б. Грінченко*).
8. Гори! Які/ж/бо ви високі! (*В. Касіян*).

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «написання часток окремо та через дефіс».

❖ Розкажіть про свого дідуся або бабусю. Уживайте різні за значенням частки.

475 Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок дібрані з довідки частки.

1. До торби грамоти додай-... мішок розуму.
2. Не так-... він діє, як словами сіє.
3. Сиди-..., Тетяно, ще зовсім рано!
4. Улита їде — колись-... буде.
5. Посієш «якби», то виросте «якби-...».

ДОВІДКА ▾

Бо, но, то.

- ➔ ❖ Які з вибраних вами часток синонімічні? Свою думку підтвердіть прикладами.

476 Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Така ти невеличка, моя перепеличко, а голосочок (то) який! (Л. Глібов). 2. Чогось (от) серце тремтить од того співу (Олена Пчілка). 3. Синичка малесенька, наче колібрі, якось (то) існує в своєму калібрі (І. Драч). 4. Солов'їна пора недовга, тим (то) й пісня найкраща в світі (М. Луків).

- ➔ ❖ Розкажіть про свою улюблену пташку. У відповіді вживайте частки *бо, но, то, от, таки*.
❖ Роздивіться репродукцію картини *Валентини Панко* «Птах щастя». А яким уявляєте птаха щастя ви? Складіть його опис (усно).

Валентина Панко. Птах щастя

Частку же (ж) пишуть від слів окремо: Чи ж неповторне можна повторити? (Л. Костенко).

Якщо же (ж) входить до складу сполучника або частки, то зі словом пишуть разом: теж.

477 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Зростає/же, добрий, пречудовий світе! (*П. Тичина*).
2. Нехай/же сад всесвітній устає! (*М. Рильський*).
3. Пригадую Мадонну Рафаеля. Мистецтво вічне, вічне/ж/бо життя (*Д. Павличко*).
4. Хай хто хоче, той плаче. Я/ж весело зціплюю зуби (*О. Забужко*).
5. Я ж/бо не дуже, а я собі збоку, тільки трішки поп'ю я весняного соку (*А. Малишко*).
6. Прикрашаймо/ж землю свою, юні друзі, щодня, щогодини! (*М. Рильський*).
7. А час працює все/ж/таки на нас (*Г. Коваль*).

- ❖ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.
❖ Укажіть речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

478 Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Дівч..но, що робити, скажи/но (*О. Маковей*).
2. Я сп..тав/та-ки сусіда про Ганнусю (*Т. Шевченко*).
3. Галя забулася коротеньким сном до ранку тут/таки коло вікон..чка (*Марко Вовчок*).
4. Уже/ж/бо весна, Андрію, ходімо дж..рело копати! (*А. Малишко*).
5. А ти/б, мет..лику, не дуже/то гордився, бо ти недавно сам із гус..ні вродився (*Л. Боровиковський*).
6. Не слід/бо й справді сумувати, що груш не-має на в..рбі (*О. Кониський*).

§ 36. ПРАВОПИС НЕ І НІ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

479 Прочитайте. Визначте в реченнях слова з префіксом **не**. Назвіть слова, ужиті із часткою **не**.

1. Мене, як немовлятко, сповиває і тісно в'яже музика (*Д. Павличко*).
2. І якусь невідому зажуру навіває та пісня мені (*В. Симоненко*).
3. Навіть співи звучали і щиро, й нещиро (*В. Сосюра*).
4. Нам не слава потрібна, не тучі, а ясна неозора блакить (*А. Малишко*).
5. Спогади докучливі, як нежить (*В. Симоненко*).
6. Якщо хочеш вчинити зло, сім разів подумай — і не вчини, а добро роби не думаючи! (*М. Рильський*).

- ❖ Якими частинами мови є слова з префіксом **не** та слова, які із часткою **не** пишуть окремо?
❖ Розкажіть про написання **не** з іменниками, прикметниками та прислівниками. Звертеся з таблицею.

НЕ З ІМЕННИКАМИ, ПРИКМЕТНИКАМИ, ПРИСЛІВНИКАМИ

ПИШУТЬ РАЗОМ,

якщо:

слово без *не* не вживають:
Лінощі і недбалість — родичі.
Не буду вмиватись, а то ще
ненароком сороки вхоплять
(Народна творчість).

додаванням *не* утворюється
 слово з протилежним лексичним значенням (його можна замінити синонімом):
щастя — нещастя (біда)
великий — невеликий (малий)
високо — невисоко (низько)

ПИШУТЬ ОКРЕМО,

якщо:

у реченні є протиставлення
Пишайся не бровами, а пирогами
(Народна творчість).

не стосується присудка
Після дощу капелюх
не потрібний (Народна творчість).

ОРФОГРАМА:

не з іменниками, прикметниками, прислівниками

480 Серед поданих слів випишіть лише ті, що не вживаються без *не*. Розберіть виписані слова за будовою.

Незабаром, нещодавно, необхідність, неуважний, ненадовго, неписьменний, нетерплячка, незлостивий, нелад, немовля, немічний, незмірний, неповноцінний, невід, невтомно, непоборний, непрацездатний, несмачний, нестача.

➔ ❖ Якими частинами мови є виписані слова?

481 Перепишіть, знімаючи ризики. Позначте у словах орфограму «*не* з іменниками, прикметниками, прислівниками».

1. Я до не/стями люблю Україну, вишивку гарну, червону калину (Я. Ковальова). 2. І кожен в світі — не/повторність, чи то людина, чи крилатий птах (А. Листопад). 3. Художник має бути не/вмирущим (В. Сторожук). 4. Виглядай мене в віконечко, не/забаром я прийду (Олександр Олесь). 5. Нам був не/нависний злодійський лад (М. Тарновський). 6. Не/квапом плуганиться вечір (Є. Гуцало).

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «*не* з іменниками, прикметниками, прислівниками».

❖ Поясніть, що для вас означає вислів *любити Батьківщину*.

482 Прочитайте. Поясніть написання з *не* виділених слів.

1. Як же **недобрим** бути, коли небо таке голубе! (В. Свідзинський).
 2. Приємно перестать із **недругом** сваритись (П. Куліш). 3. А десь

на дні душі ворушиться **неспокій** (*В. Равський*). 4. Я світ обійшов, я своїми руками **неправду** борю, на двобої йдучи (*Яр Славутич*). 5. Як **нерозумно** випрошувати те, чого можеш досягти сам! (*Г. Скворода*).

483 Перепишіть прислів'я, подані в дужках слова замінюючи на самостійно дібрані синоніми з **не**.

1. Спокій воду п'є, а (тривога) мед. 2. (Мала) біда, що минула середа. 3. Вмити нічого не буває, все (важкої) праці чекає. 4. З малої іскри часто буває (великий) вогонь. 5. (Кривою) дорогою йдучи, мало попереду побачиш.

→ ❖ Позначте у словах орфограму « не з іменниками, прикметниками, прислівниками».

484 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики та завершуючи вибраними з довідки та поставленими в потрібній формі словами.

1. Будь не/впертим, а .... 2. Хата славна не/вбиранням, а .... 3. Роби не/силою, а .... 4. Живи не/минулим, а .... 5. Їдь не/швидко, а ....

ДОВІДКА ▾

Розум, відвертий, впевнено, прийдешнє, частування.

485 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/гнів, а ніжність — наша вічна сила (*О. Теліга*). 2. Не/сум, а жаль мене бере великий (*П. Куліш*). 3. Я теж не/трутнем, а мурахом із ранніх літ трудився й ріс (*Д. Луценко*). 4. Людині для польоту потрібна сила духу, а не/пір'я (*О. Ільченко*). 5. Поезія — це не/дорога, а прірва почуття (*Г. Чубач*).

→ ❖ Як ви розумієте зміст останнього речення? Поясніть.

486 Перепишіть. Підкресліть у кожному з речень граматичні основи.

1. Брехня **не солодка**, а правда гірка (*Г. Чубач*). 2. Нам **не страшні** ворожі тучі і низьколоба клевета (*М. Рильський*). 3. Я **не одинокий**, бо зо мною спів (*В. Сосюра*). 4. Творчість — це **не звично і не випадково**. Як **не чисте** серце, то **не чисте** й слово (*О. Довгий*).

→ ❖ Поясніть написання **не** з виділеними словами.

487 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання **не** з дієсловами.

1. Не вм..рає душа наша, не вм..рає воля! (*Т. Шевченко*).
2. Можна мати усе, та не мати Ві..чизни (*П. Перебийніс*).
3. Я не люблю, коли кр..чать, ненавиджу, коли лякають (*В. Коротич*).
4. В..сока думка в'юнит..ся не вміє (*Л. Костенко*).
5. Незчулися, як і зима м..нула (*Панас Мирний*).
6. Хіба не бач..те, як небо голубіє? (*Олександр Олесь*).

➔ ❖ Позначте у словах орфограму « не з дієсловами».

488 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання не з дієприкметниками.

1. За не/сказане слово не буває соромно.
2. За не/сказане зопалу гірке слово соромно не буває.
3. Не/обдумане вчасно діло померехтіло й згоріло.
4. Не/обдумане діло взяло й згоріло.
5. Не/посіяне зерно не дасть сходів.
6. Вчасно не/посіяне зерно може не прорости.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму « не з дієприкметниками».

489 Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть написання не з дієприслівниками.

1. Сніги зійшли немов навіки і сліду не лишивши нам. Земля розплющила повіки своїм не вірячи очам (*Л. Дмитерко*).
2. А за березами важніли хмари не знаючи куди занести дощ (*М. Стельмах*).
3. І в'януть трави смарагдові з квіток не зводячи очей (*Олександр Олесь*).
4. Я ходив навпрямки не питавши броду скуштував розлуку я на смак як воду (*М. Сингаївський*).

➔ ❖ Позначте у словах орфограму « не з дієприслівниками».

490 Розкрийте значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками.

1. (Не) моргнувши оком.
2. (Не) минаючи нагоди.
3. (Не) роблячи розголосу.
4. (Не) розгинаючи спину.
5. (Не) тямлячи себе.

➔ ❖ З двома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

491 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. На світі більше, ніж зірок у неба, не/кволих душ, а пристрасних, хоробрих (*П. Воронько*).
2. Люблю я вулиці замріяного Львова, де кожний камінець — не/вимовлене слово (*О. Гай-Головка*).
3. Там край лежить не/міряний, не/знаний, земля народів інших і племен (*Л. Костенко*).
4. А вдалині, мов видиво, стоїть століттями не/зрушений Житомир (*Борис Тен*).
5. Тиша ловить у не/від хвилин переплин (*Б. Олійник*).

6. Не/квапно крутиться земля, життя хутчіше кружеля (В. Базилевський). 7. Моя правда завжди насторожі, не/впускає брехню у мій дім (В. Білас).

- ➔ ❖ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (усно).
- ❖ Роздивіться логотипи. Поясніть, чому митці обрали саме такі символи та девізи. Які почуття вони намагалися вкласти у свої роботи? Розкажіть, яким ви бачите логотип місця в Україні, яке вам подобається найбільше. У розповіді вживайте різні частини мови з не.

- 492 Перепишіть, знімаючи ризики. Завершіть текст трьома-чотирма реченнями про те, які мистецькі твори вітчизняної культури слід, на вашу думку, показати світові. У складені вами речення введіть слова з не.

Українська держава зможе по-справжньому утвердитись у світі передовсім духовністю, що не/схожа на інші, а тому цікава. Адже матеріальним достатком Європу не/здивуєш. Духовна культура — то єдина не/ординарна, виняткова сила нашого народу, яка зараз перебуває у стані стислої пружини перед вивільненням (За Р. Іваничуком).

- ➔ ❖ Лексичне значення слова *культура* з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- ❖ Обґрунтуйте написання *не* з різними частинами мови.

Ні (ані) пишуть разом із:

- іменниками, прикметниками, прислівниками, які без *ні* не вживаються: *нікчема, нісенітниця, ніяковий, нівроку, аніяк;*
- заперечними займенниками: *ніхто, нічий (але ні до кого, ні перед чим)* та заперечними прислівниками: *ніде, ніяк, ніколи, анітрохи, нізачо (але ні за що).*

Ні (ані) пишуть окремо:

- у реченнях із заперечним присудком: *Він не вимовив ні слова;*
- у фразеологізмах: *ні туди ні сюди, ні тут ні там.*

ОРФОГРАМА:

ні (ані) з різними частинами мови

493 Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Поясніть написання *ні* зі словами.

1. За гроші не/купиш ні/ батька, ні/матері, ні/родини. 2. Ні/хто майстром враз не/став. 3. Ледачому й лінуватися ні/коли. 4. Живий ведмідь шкури ні/за/що не продасть. 5. Якщо грубо, ні/кому не любо. 6. Дотримуй у всьому міри, то не/матимеш ні/в/чому потреби. 7. Голий ні/зливи, ні/дощу не боїться. 8. Риба без кісток не/водиться ні/в/якій водиці.

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «ні (*ані*) з різними частинами мови».

494 Розкрийте значення фразеологізмів. До кожного з них доберіть фразеологізм-синонім.

Ні грач ні помагач; ні пір'я ні луски; ні собі ні людям;
ні холодно ні жарко; ні шиє ні поре.

➔ ❖ Поясніть написання *ні* з різними частинами мови у фразеологізмах.
❖ З двома парами фразеологічних синонімів складіть речення, запишіть їх.

495 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи ризики. Поясніть написання *ні* зі словами.

1. Не/ховаю у пам'ять ні/чого, пер..д нею ні/з/чим не/таюсь (П. *Перебийніс*). 2. Ні, цей народ із крові і з..млі я не/віддам ні/кому і ні/защо! (М. *Вінграновський*). 3. Ні/що й ні/коли не/минає марно (Б. *Олійник*). 4. Величі справжній не/треба сп..ратись на плечі ні/кчем (В. *Симоненко*). 5. Любов не/має ні/кінця ні/краю (П. *Перебийніс*). 6. Не/хочу я ні/вічності, ні/слави (Л. *Костенко*).

➔ ❖ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. З якою частиною мови найчастіше вживають прийменники?
3. Які прийменники називають простими, складними, складеними?
4. Які прийменники пишуть разом, окремо, через дефіс?
5. Яка роль сполучників у мові?
6. Що є підставою поділу сполучників на сурядні та підрядні?
7. Яка роль у мові часток? Наведіть приклади.
8. Які правила написання частки *не* стосуються всіх частин мови?
9. Виконайте тестові завдання онлайн.

§ 37. ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

496 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Які з виділених слів виражають почуття, їх не називаючи? Які виділені слова передають волевиявлення: заклик, здивування, спонукання до дій, так само їх не називаючи? Звертєся з поданою нижче таблицею.

1. **Ой** у полі гне тополі вітер (*В. Сосюра*). 2. **Ох**, скільки шелесту у світі! (*П. Тичина*). 3. **Агей!** Неси-но, молодице, на стіл з калиною пиріг (*М. Стельмах*). 4. **Цить**, дитино, **цить**, не плач! Я спечу тобі калач (*Народна творчість*). 5. **Нумо**, зберімося в купу тісніше! (*В. Самійленко*). 6. **Овва!** Та й розумна ж голова! (*Народна творчість*).

ВИГУК — особлива частина мови, що виражає почуття та волевиявлення, не називаючи їх.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
ПОЧУТТЯ	ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ
<i>Ой, ах, ех, ух, ей, о, ого, еге, овва, ат, хм, тьфу, ич, фе, тю, ой боже, матінко моя...</i>	<i>Нумо, геть, гайда, цить, марш, цабе, тпру...</i>

Вигуки волевиявлення слугують і для привернення уваги: *алло, агов, гей, киць-киць*.

До вигуків волевиявлення зараховують також етикетні формули: *добривдень, пробачте, бувайте, прощавайте, будь ласка та ін.*

Вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. **Вигук не є членом речення.**

Найчастіше вигуки вживають у розмовному та художньому стилях — переважно в діалогічному мовленні. В усному мовленні вигуки часто супроводжують відповідною мімікою та жестами.

497 Прочитайте. Визначте в реченнях вигуки. Які з них передають почуття? Які виражають волевиявлення?

1. Гей, удармо в струни, браття, золотії! (*М. Рильський*).
 2. Ах, скільки струн в душі дзвенить! (*Олександр Олесь*). 3. Ой пісне, чому, як той птах, не летиш? (*М. Рильський*). 4. Ануте, заграйте що-небудь! (*Панас Мирний*). 5. Цить, розумнице! (*М. Стельмах*). 6. Крякають круки про кризи і крах. Фе! Нецікаво, панове! (*М. Рильський*). 7. Ох, як хочеться жити, жити... 8. Хтось покликав: «Алло! Люди добрі!» (*Д. Павличко*).

- ➔ ❖ Назвіть передані вигуками почуття.
❖ Ще раз виразно прочитайте речення, супроводжуючи читання відповідною мімікою та жестами. Чи легко вам було це зробити?

Вигуки, що передають почуття, не називають їх так, як іменники (радість, страх, гнів), дієслова (радію, боюся, гніваюсь) або прислівники (радісно, страшно, гнівно). Проте з кожним вигуком у свідомості людини пов'язується певний зміст: радість, подив, задоволення тощо.

Вигуки виражають ці почуття спонукання узагальнено, тому більшість вигуків є взаємозамінними. Так, вигук ой може передавати здивування, радість, захоплення, вдячність, жалість, страх.

Лише за деякими вигуками закріплене одне значення: тЮ (здивування), хм (сумнів), пхе (зневага), фу (огида).

498 Прочитайте. Визначте вигуки, назвіть передані ними почуття. Які із цих вигуків взаємозамінні?

Високо в небі літали дощові краплини й гукали одна одній: «Збираймося до купи та станемо чорною хмарою!» Незабаром із них справді утворилася чорна хмара. А краплинки не вгавають, кричать: «Ой, гарно як! Ого, як нас багато! Пролиймося на землю дощем! Ат, як земля зрадіє! Ах, як буде добре!»

З-поміж них була краплина, що дуже пишалася й величалася. «Пхе, — казала вона, позираючи згорда на подружок. — Ич розбалакалися! Тьфу! Хай собі купчаться та збираються, дощем падають! Ось я як зірвуся, усе затоплю! Овва!» Одірвалася і з розгону впала... у калюжу (За І. Сенченком).

- ➔ ❖ Якою мірою вигуки допомогли увиразнити почуття та пояснити поведінку персонажів твору? Розкрийте алегорію образів.
❖ Поясніть значення фразеологізму *сісти в калюжу*.

За походженням і способом творення вигуки поділяють на:

НЕПОХІДНІ:	ПОХІДНІ:
не співвідносяться з іншими частинами мови, утворені з одного або кількох звуків, повторенням звуків або подовженого голосного	утворені від інших частин мови
а, о, ех, ей, ой, йой, ич, фе, гей, пхе, гм, тпру, люлі, ой-ой, ай-ай-ай, а-а, о-о-о	Господи! Людоньки! Лишенько! Жах! Стоп! Тривога! Рятуйте! Подумаєш! Прощайте! Отакої! Світе мій!

До похідних вигуків належать слова-оклики, якими привертають увагу (гулі-гулі, киць-киць, но, киш, цабе), **та усталені звороти** (Боронь боже! От тобі й маеш! От тобі й раз! Цур тобі! Хай йому грець!).

499 Прочитайте. Визначте вигуки похідні та непохідні.

1. Добрий вечір, люди добрі! (*М. Коцюбинський*). 2. О, дякую, що ти прийшла-таки (*М. Старицький*). 3. Ах, що то за пісня була! (*Марко Вовчок*). 4. Ех, і дихатимемо ми легко та радісно (*Остан Вишня*). 5. Ой лишечко, як страшно! Цить! Хай говорить серце (*Леся Українка*). 6. Та цур йому, тій балаболці! (*М. Стельмах*). 7. Ну, прощайте! Всі боління переборюйте й вагання (*П. Тичина*).

- ❖ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
❖ Визначте вид кожного з речень за емоційним забарвленням. Поясніть, чому більшість речень, що містять вигук, є окличними.

500 Прочитайте вигуки, поясніть, як вони утворилися.

1. Боже мій! 2. Мамо рідная! 3. Матінко! 4. Слава! 5. **Рятуйте!**
6. Ти глянть! 7. **Горенько моє!** 8. Марш! 9. Цур йому!

- ❖ Укажіть вигуки, утворені від форми кличного відмінка іменників.
❖ З виділеними словами складіть речення (*усно*).

Вигуки, що стоять на початку речення або в його середині, виділяють комами, якщо їх вимовляють без особливої окличної інтонації: **Гей**, в путі не відставай! (*М. Петренко*). **Сонце, волю зустрічати, гей**, виходь, мій брате! (*В. Поліщук*).

Якщо вигук вимовляють з окличною інтонацією, після нього ставлять знак оклику: **Ох!** Зірка в серце впала (*Леся Українка*). **Весно, приходь! Та швидше, гей!** (*В. Сосюра*).

Вигуки о, ой, ох, ах, коли вони стоять перед звертанням, інтонаційно тісно пов'язані (тобто якщо після них у вимові немає паузи) і вживаються у значенні підсилювальних часток, комою не відділяють: **О** краю мій, тужу я за тобою! (*М. Рильський*).

Вигуки, повторювані з метою посилення передаваних ними почуттів, пишуть через дефіс: ай-ай-ай, ну-ну, ого-ого.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: вигуки на добраніч, будь ласка, до побачення пишуть двома словами.

ОРФОГРАМА:

правопис вигуків

501 Прочитайте. Визначте вигуки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Гей-гей! Чи є хто в лузі? Озовися! (*М. Вороний*). 2. Мені шляху не питать, просто степом мандрувать, гей-гей, долю дога-нять! (*Народна творчість*). 3. Ну, серце, говори! (*Д. Павличко*). 4. Співай, співай про молодість, о серце! (*В. Сосюра*). 5. Ах серце, радуйся, люби цей світ! (*П. Перебийніс*). 6. О слово, будь мечем моїм! (*Олександр Олесь*).

➔ ❖ Позначте у словах орфограму «правопис вигуків».

502 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. О краю мій тополею рости! (*С. Бен*). 2. Летімо друзі вдалеч навмання. Ану подайте білого коня! (*П. Перебийніс*). 3. Гей помчімо ж мої коні пошукаймо доли! 4. О дивокраю мій казковий Я збережу про тебе спомин (*В. Шукайло*).

➔ ❖ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

503 Перепишіть, знімаючи ризики. Поясніть написання вигуків.

1. На/добраніч, весела діброво, тихі трави, зелені сади (*А. Камінчук*). 2. Леле/леле! Спи, моє дівчатко, я тебе зірчастим небом вкрив (*М. Сингаївський*). 3. Ой/ой, біда! Рятуйте мене, люди! (*В. Симоненко*). 4. О, не торсайте двері! Будь/ласка, не торсайте двері! (*О. Забужко*). 5. Гай/гай, як/же багато води збігло! (*С. Скляренко*). 6. Ну/ну, не треба аж так категорично (*О. Слоньовська*).

➔ ❖ Укажіть ужиті в реченнях етикетні формули.
❖ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

Окрему групу вигуків становлять звуконаслідувальні слова, які відтворюють звуки й шуми природи, машин, механізмів: *ку-ку, ж-ж-ж, чик-чирик, няв-няв, гуп, дзень, ха-ха-ха, ш-ш та ін.*

504 Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте звуконаслідувальні слова.

1. Наш кінь дзвонить дзвоником Дзінь-дзінь (*Є. Гуцало*). 2. Тихо всюди хоч сій мак. Лиш годинник б'є Так-так (*О. Маковей*). 3. Зозуленька сива на дубочку сіла. Залунало у гайку Ку-ку Ку-ку Ку-ку (*М. Познанська*). 4. Не знала коза як сказати Водички Тож мовила коротко Ме! (*П. Ребро*). 5. Гав крутнув хвостом великий собака Кур'єр (*С. Дзюба*).

❖ Позначте у словах орфограму «правопис вигуків».

505 Визначте в реченнях вигуки. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Ах, скільки поклав я душевної сили, щоб нині у пісні ширшали крила! (*Т. Масенко*).
2. О, скільки ж то відчинених дверей в далекий світ шляхів незнаних! (*О. Лятуринська*).
3. Котилося через поле Перекотиполе довідаться щастя й горя край Чорного моря. «Тю-тю, дурний, розігнався! — Будяк обізвався. — Чого тебе вража сила отут розносила?» (*Л. Глібов*).
4. А життя прожити перекотиполем? Ой озветься воно потім болем... (*М. Шостак*).
5. Ой лелечко, болить моє сердечко! (*П. Чубинський*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ВИГУКУ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Вигук. Що передає: почуття чи волевиявлення.
2. Непохідний чи похідний.
3. Особливості написання (*якщо є*).
4. Розділові знаки при вигуку.

Гай-гай, до травня зачекаймо (*М. Бажан*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ВИГУКА

Гай-гай — вигук, виражає почуття заклопотаності, непохідний, пишеться через дефіс, на письмі виділяється комою.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ВИГУКА

Гай-гай — виг., вираж. почуття заклопотаності, непохід., пиш. через дефіс, виділ. комою.

506 Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

На галяві почувся голос гриба Капелюшника Ех яке життя наше тьху! Тільки й чекаєш що хробачня з'їсть тебе не сьогодні то завтра Нумо тікати Котрась сиріжка сказала із глумом Еге в лісі ходять люди з кошиками Схоплять тебе та й засушать на мотузці Овва Цур вам Не хочу сидячи тут гнити піду в світ сам Нехай і в кошик попаду нехай і в борщі гарячому втоплюся! Будьте здорові і не згадуйте лихом сказавши так гриб Капелюшник насунув на лоба свій широкий капелюх і пішов геть із поляни (*За П. Козланюком*).

- ➔ ❖ Визначте в тексті вигуки. Три з них (*на вибір*) розберіть як частину мови (*усно*).
- ❖ Проведіть у класі конкурс на краще гумористичне оповідання, у якому буде доцільно використано найбільше вигуків.

507

Прочитайте. Якими частинами мови є виділені слова? Свою думку доведіть.

1. Тут так ніжно лунало «здрас^туй», що в куці заховалося «прошай» (Г. Горовий).
2. Марко замугикав пісень, де багато було «ой» (М. Стельмах).
3. На «ой» починаються наші пісні — вони з українського болю (П. Засенко).
4. Напровесні лелеки прилітають до своїх гнізд і радісним і лунким «клек-клек, клек-клек» повертають нас у дитинство, у світ добра, любові і краси (А. Камінчук).

- ❖ Перепишіть перше речення, підкресліть у ньому всі члени речення.
- ❖ Роздивіться фантастичний малюнок Марини Павленко. Доберіть до малюнка назву, яка містила б вигук.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВИКОРИСТОВУЮ І ПОЯСНЮЮ!

1. Яку частину мови називають вигуком? Наведіть приклади.
2. Чому вигук — особлива частина мови?
3. Що означають вигуки? Назвіть вигуки, що виражають почуття, і вигуки, що передають волевиявлення.
4. Назвіть популярні в молодіжному середовищі вигуки. Що вони виражають?
5. Якими частинами мови є етикетні слова? Наведіть приклади.
6. Що відтворюють звуконаслідувальні слова?
7. Які вигуки пишуть через дефіс?
8. Які розділові знаки ставлять при вигуках?
9. Яка роль вигуків у мові?

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

§ 38. ЧАСТИНИ МОВИ, ПРАВОПИС ЇХ І ВИКОРИСТАННЯ В МОВЛЕННІ

508 Прочитайте. Визначте дієслова. З'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

1. У промінні мови проросла душа (*В. Кучерук*). 2. Неоціненну мудрість наших пращурів, досвід віків, високі досягнення наукової думки, безсмертні шедеври художньої творчості, моральні заповіді наших батьків — усе береже в собі рідна мова (*Із журналу*). 3. Спіткнулася душа об чужослів'я (*І. Редчиць*). 4. Будемо сподіватися на очищення української мови від суржику й лихослів'я (*А. Бабко*). 5. Не заплямує ніхто світло духовного серця (*Т. Майданович*).

- ➔ ❖ Два дієслова (*на вибір*) розберіть як частину мови.
- ❖ Розкажіть про роль мови у формуванні духовності. Уживайте дієслова майбутнього часу.

509 Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу. Поясніть написання особових закінчень.

Зразок. *Знати — знаєш.*

Захищати, любити, боротися, боронити, долати, хотіти, бажати, допомагати, змагатися, стояти, перемагати.

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограму «літери *е (и), и (ї)* в особових закінченнях дієслів».
- ❖ Визначте серед дієслів синоніми.

510 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. У ж..ття дороги стел..ться мені (*В. Симоненко*). 2. Коли ти не озбро..шся проти нудьги, то дивися, щоб ця тварюка не зіпхнула тебе з чесноти на моральне зло (*Г. Сковорода*). 3. Коли говор..ш з усіма, то значить ні до кого (*Г. Чубач*). 4. Нащо слова? Ми волю нес..мо (*Олег Ольжич*). 5. Ми весь час сто..мо на грані невідомих

шляхів майбутніх (*Олена Теліга*). 6. Ми не цінуємо добра, а десь загубимо — жаліємо (*Д. Луценко*).

- ➔ ❖ Виділені слова передайте звукописом.
- ❖ Позначте у словах орфограми.

511 **Перепишіть, складену форму майбутнього часу замінюючи на складну.**

Зразок. *Хто сідає на два стільці, той буде сидіти на підлозі. — Хто сідає на два стільці, той сидітиме на підлозі.*

1. Доки не висохне криниця, не будеш знати цінності води (*Англійське прислів'я*). 2. Хто свою матір поважає, чужою не буде кривдити (*Азербайджанське прислів'я*). 3. Позбувшись хвоста, лисиця й інших до того буде намовляти (*Німецьке прислів'я*). 4. Якщо залізо в роботі, іржа його брати не буде (*Кримськотатарське прислів'я*). 5. Згаявши хвилину, ти будеш каятися не одну годину (*Українське прислів'я*).

- ➔ ❖ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

512 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спосіб кожного з дієслів.**

1. Забудемо наші ро..брати і чвари (*М. Вінграновський*). 2. Нап..сала б я всюди курсивами: «Так багато на світі горя! Люди, буд..те взаємно красивими!» (*Л. Костенко*). 3. Кр..тикуй, пропонуй, роби! (*М. Горинь*). 4. Якби не м..нуле, не пройдене, не було б і мене, а була б якась інша (*Г. Гордасевич*). 5. Хай піснею звучать, як віра і надія, нові слова: свобода, мир, любов! (*М. Луків*). 6. Ч..тай і думай, друже мій, і не цурайся свого роду (*Д. Білоус*).

- ➔ ❖ Розкажіть про творення дієслів умовного й наказового способів.
- ❖ Позначте у словах орфограму «частка би (б) із дієсловами умовного способу».
- ❖ Поясніть уживання розділових знаків.

513 **Прочитайте. Визначте особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник.**

Розгорнута книга нагадує птаха в польоті, є в цьому щось хвилююче і значуще. Розгорнута книга — як розпростерті крила. Заглиблюючись у неї, я відчуваю, що крилатію сам. Злітаю, розуміючи, що крила книги — мої крила (*За В. Базилевським*).

- ➔ ❖ Дієприкметник і дієприслівник (*на вибір*) розберіть як особливі форми дієслова.

514 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Усім любе слово сказане до речі. 2. Неправдою здобуті скарби не дають користі (*З Біблії*). 3. Найкращими ліками від рани завданої ворогом є чиста совість (*О. Духнович*). 4. Працюйте не шкодуючи зусиль (*Д. Білоус*). 5. Почувши жарт шукай у ньому приховану правду (*О. Довженко*). 6. Заздрячи чужому щастю свого не збудуєш (*Грузинське прислів'я*).

→ ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях.

515 Перепишіть, визначте дієприкметники, після кожного запишіть форму дієслова, від якої його утворено.

Зразок. *Крізь віти яблуні розквітлої (розквітнути) синіє небо (М. Луків).*

1. Вірю у велике, палаюче, наче сонце, Слово (*Л. Кисельов*). 2. Чисте почуття, як весняний дощ, оживить засохле серце (*М. Коцюбинський*). 3. Мимо рідного дому проходжу ніби прикипілими до землі ногами (*За Григорієм Тютюнником*).

→ ❖ Розкажіть про творення активних дієприкметників теперішнього та минулого часу.

516 До кожного дієприкметника доберіть і запишіть форму дієслова, від якої його утворено.

Зразок. *Сказаний ← сказати.*

Оспіваний, намальований, розбуджений, уміщений, посунутий, зігнутий.

→ ❖ Розкажіть про творення пасивних дієприкметників минулого часу.
❖ Укажіть дієприкметники, при творенні яких відбувається чергування звуків. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

517 Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники недоконаного виду.

1. Ми повинні дбати про збагачення нашої лексики, не лише (заглядають) у словник, а й (прислухаються) до народу (*М. Рильський*). 2. Слова прилітають і стеляться на папері, (плачуть, сміються) (*Т. Шевченко*). 3. Усі поспішають, (шукають) щастя (*Г. Чубач*). 4. Тільки щастям людей я життя, не (вагаються), міряв (*М. Сингаївський*).

→ ❖ В утворених дієприслівниках виділіть суфікси. Поясніть їхнє написання.
❖ Поясніть уживання розділових знаків.

518 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Робл..чи добро, не оглядайся (*Шведське прислів'я*). 2. Серце й розум ж..вуть, безупинно бор..чись (*Баскське прислів'я*). 3. Більше зна..ш бач..чи, ніж уявляючи (*Іспанське прислів'я*). 4. Вируша..чи в дорогу, ро..питай про супутника (*Арабське прислів'я*). 5. Хто виріс не бо..чись, ж..ве не соромл..чись (*Чеське прислів'я*). 6. Пал..чи свічку з обох кінців, б..гато не навіт..ш (*Ірландське прислів'я*).

- ➔ ❖ Позначте у словах орфограми «літери у (ю), а (я) в дієприслівникових суфіксах» і «літера и в суфіксах дієприслівників».
- ❖ Поясніть уживання розділових знаків.

519 Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники доконаного виду.

1. (Звіритися) на море, ти перестаєш належати собі (*Г. Сковорода*). 2. І раптом розхвилюєшся в тривозі, (відчути) теплий подих вітерця (*Д. Луценко*). 3. І світилися хмари, (здійнятися) наметами (*А. Малишко*).

- ➔ ❖ Поясніть уживання розділових знаків.

520 Прочитайте. Визначте прислівники, з'ясуйте розряд кожного за значенням.

Часом можна почути, що творцями мови є письменники. Упевнено стверджую, що все якраз навпаки: це мова творить письменника. Мова зароджується, натхненно твориться, щодня і щохвилини розвивається в надрах народної мудрості, як дорогоцінні мінерали в надрах землі. Письменник старанно вишукує, ретельно й наполегливо обробляє, професійно гранить мову, щоб вона засяяла в усій своїй красі.

Мову не можна створити штучно. Вона народжується разом із народженням етносу. А от спотворити, зруйнувати, нещадно знищити її можна, вносячи в повсякденне мовлення величезну кількість іноземних слів, витісняючи з ужитку корінну лексику. Звідусіль пре, з усіх шпарин злісно лізе російське, англomовне, латинське, всяке інше слово, тільки не своє.

Тож рятуймо рідну мову всюди та скрізь, щодня і щохвилини. Не сподіваймося, що вона сама якось виживе (*За А. Мартиненком*).

- ➔ ❖ Два прислівники (*на вибір*) розберіть як частину мови.

521 Знявши ризки, запишіть у дві колонки прислівники, які пишуть разом, і прислівники, які пишуть через дефіс.

По/християнськи, пліч/о/пліч, на/двоє, у/досвіта, всього/на/всього, на/швидкуруч, куди/небудь, на/вздогін, по/козацьки, мимо/волі, далеко/далеко, як/не/як, хоч/не/хоч, на/вперейми, босо/ніж.

522 Від поданих прислівників утворіть усі форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Чітко, терпляче, рішуче, гарно, погано, добре.

→ ❖ Назвіть форми, утворені від інших коренів.

523 Знявши ризки, запишіть у дві колонки прийменники, які пишуть разом, і прийменники, які пишуть через дефіс.

З/під, по/за, за/ради, з/понад, на/проти, по/серед, з/посеред, у/продовж, з/поміж.

→ ❖ Закінчіть речення «Дружба — це...». Обговоріть своє визначення дружби з однолітками, а також із дорослими, думку яких ви поважаєте. Які прийменники ви використаєте?

Пластилінові роботи Ольги Кривушевої

524 Прочитайте прислів'я. Поясніть написання виділених слів. Визначте сполучники.

1. Як/би ми раділи, як/би́ матері не сивіли. 2. Батьки переживають за/те, що/б діти були ситі, про/те не завжди турбуються, що/б були тямковиті. 3. Дурник говорить про/те, що він їв, про/те не розказує, що прочитав. 4. Що/б тільки ми не робили, що/б наш язик був обачливим!

➔ ❖ Один зі сполучників розберіть як частину мови.

525 Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Визначте частки.

1. Скільки голів, стільки (ж) умів. 2. До торби грамоти додай (но) мішок розуму. 3. Невеликий пан, перелізеш (бо) й сам. 4. Скільки (от) ворона (не) каркатиме, (не) бути їй солов'єм. 5. Як (би) ковбасі крила, кращої птиці (не) було (б). 6. Щастя (не) шукають, (таки) здобувають.

➔ ❖ Одну з часток розберіть як частину мови.

526 Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/буває ні/коли великих справ без великих труднощів (*Вольтер*). 2. Хто лукавить — сам себе не/славить (*Народна творчість*). 3. І ні/де нема світила, яке сильніше променів душі (*Л. Федорук*). 4. Душа моя у кригу не/закута (*А. Малишко*). 5. Люблю я світ не/сходжений за/те, що маю в цьому світі Батьківщину (*П. Перебийніс*). 6. Я — українець, і моя душа ні/з/ким не/розмежована довіку (*В. Кочевський*). 7. Нові чуття, не/зріднені з журбою, відкрилися (*А. Малишко*).

➔ ❖ Обґрунтуйте написання *не*, *ні* з різними частинами мови.

527 Перепишіть. У кожному з речень визначте всі частини мови.

Двадцять перше століття — то надзвичайно бурхливий час. Нещадиме кóлесо історії крутиться невпинно. Головне, щоб у цій круговерті людина не втратила себе, своїх честі й сумління, відчуття справедливості.

Найдорожчим для кожного з нас є любов до рідних, до своєї землі. Загальнолюдські цінності завжди об'єднували і сім'ї, і нації, і держави. Усім нам треба плекати в серці любов до міста або села, де живемо, до людей, що живуть поруч із нами. Оце, мабуть, і об'єднає Україну (*За В. Шелестюк*).

➔ ❖ Визначте тему й головну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.
❖ Назвіть відомі вам загальнолюдські цінності. Складіть роздум на тему «Що може об'єднати мою країну» в публіцистичному стилі.

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аватар (*санскр.*) — невеликий малюнок або фотографія, яку використовують як зображення користувача мережі Інтернет, зокрема в соціальних спільнотах.

Автопортрет (*грец.*) — портрет художника, скульптора, виконаний ним самим.

Акцент (*лат.*) — своєрідна вимова, властива тій або іншій мові (діалектові), особі; *перен.* особлива увага до чогось; підкреслення.

Атрибут (*лат.*) — предмет або істотна ознака, які становлять характерну прикмету кого-, чого-небудь.

Бренд (*англ.*) — торговельна марка компанії, товару або продукту; *перен.* щось унікальне, особливе.

Вагані (*діал.*) — ночви.

Вілиця — опукла кістка черепа між оком і верхньою щелепою.

Вугіль — 1. *збірн.* Те саме, що вугілля. 2. Недопалене дерево, яким художники створюють ескізи та підмальовки живописних творів.

Гармонія (*грец.*) — 1. *муз.* Закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні; співзвуччя. 2. Поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого)

Глосарій (*лат.*) — список понять у певній галузі знання з їх визначеннями.

Гáзда (*діал.*) — господар, хазяїн.

Деградація (*лат.*) — поступове погіршення, втрата якихось якостей, властивостей; занепад, виродження.

Де́ко — частина корпусу струнних та інших музичних інструментів, що відбиває і посилює звук.

Дерн — поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистими рослинами, густо пронизаний та скріплений їх коренями, а також вирізані із цього шару пласти.

Джiнжик (*діал.*) — комар.

Джолоба́ти (*діал.*) — колупати.

Дизайнер (*англ.*): фахівець з оформлення інтер'єру; художнього проектування естетичного вигляду промислових виробів.

Дух — свідомість, мислення; внутрішній стан, моральна сила людини (колективу).

Духóвний — 1. Пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом. Антонім: *матеріальний*. 2. Нематеріальний, нетілесний. 3. Такий, що стосується релігії, церкви, належний їм. Антонім: *світський*.

Духóвність — властивість вдачі, що полягає в переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними, фізичними.

Душа́ — 1. Внутрішній психічний стан людини з її настроями, переживаннями та почуттями. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. // Людина як носій тих чи інших рис, якостей.

Душе́вність — щирість, відвертість, сердечність, доброта, чулість.

Емо́ційність (*лат.*) — властивість виражати емоції — душевні переживання, почуття людини: радість, захоплення, горе, страх та ін.

Етнографі́чний — такий, що відображає особливості побуту, звичаїв, культури певного народу.

За́тірка — страва, зварена на воді або молоці з розтертого в дрібні кульки борошна з водою.

Зві́чай — 1. Загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, колективу і т. ін. 2. Традиційний порядок відзначення певних свят, подій і т. ін., пов'язаний із виконанням певних дій і використанням атрибутів, предметів тощо.

Імі́дж (*англ.*) — 1. Громадська думка, уявлення про когось, щось; репутація, образ. 2. Навмисно створюваний образ особи (зокрема, її вигляд і манера поведінки), спрямований на формування громадської думки чи уявлення про неї.

Індивідуа́льний — властивий певній особі: окремий, особливий.

Інтелéкт (*лат.*) — розум, здатність людини думати, мислити.

Інтелектуа́льний — наділений інтелектом; розумовий, духовний.

Кіфа́ра (*грец.*) — давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент, подібний до ліри.

Кла́сик (*лат.*) — видатний, загальноновизнаний письменник, діяч науки чи мистецтва, творчість якого є взірцевою.

Кла́сика (*лат.*) — явище, перевірене часом, висока якість якого є загальноновизнаною.

Кобеня́к (*заст.*) — суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг; кирея, сіряк.

Креаті́вний (*англ.*) — здатний до вироблення нових, оригінальних ідей та їх утілення, спрямований на творчість; творчий; оригінальний.

Криса́ня (*діал.*) — капелюх, бриль.

Культу́ра (*лат.*) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способи їх створення, уміння використовувати для людського прогресу, передавати з покоління в покоління.

Кутю́р'е́ (*франц.*) — творець високої моди, художник-модельєр, що створює напрями у світовій моді.

Ламіна́т (*англ.*) — 1. Синтетична плівка, котрою вкривають обкладинки книжок, аркуші документів і т. ін. 2. Міцні пластини для покриття підлоги в приміщеннях; покриття з таких пластин.

Лексико́граф — фахівець з лексикографії — теорії і практики укладання словників.

Ли́цар (*нім.*) — 1. іст. Західноєвропейський середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану. 2. перен. Самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь.

Містици́зм (від *грец.*) — визнання надприродної сутності явищ природи; віра в існування надприродних сил та їхній вплив на життя людей.

Мольбе́рт (*нім.*) — підставка, на якій художник установлює підрамник із полотном, картон і т. ін. для малювання.

Мора́ль — 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства; етика. 2. Повчальний висновок із чогось (байки, казки та ін.).

На́ція (*лат.*) — історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою та територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури й характеру.

Недолу́гий — 1. Безсилий, фізично слабкий, кволий. 2. Такий, що не відповідає своєму місцю, призначенню. 3. Слабкий щодо сили свого впливу. 4. Незначний щодо обсягу, розміру, значення і т. ін.

Олі́я — 1. Рідка жирова речовина, яку добувають з деяких рослин. 2. Олійна фарба. 3. Мастило.

Оригіна́льний — 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю.

Опа́л (*грец.*) — прозорий камінь, деякі різновиди якого вважають коштовними.

Па́фосний (*грец.*) — пройнятий *пафосом* — почуттям пристрасного запалу, піднесеності, натхнення.

Підмальо́вок — здійснювана художником підготовча робота — покриття полотна тонким шаром фарби, на який пізніше накладають інші фарби.

Поліграфі́я — виготовлення друкованої продукції.

По́стер (*англ.*) — художньо оформлений плакат, створений з метою реклами або для оздоблення приміщення.

Поча́сти — частково, не цілком; до певної міри.

Самореаліза́ція — виявлення і розвиток людиною власних уроджених можливостей за допомогою власних зусиль і творчості.

Симпа́тія (*грец.*) — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось.

Сло́ган (*англ.*) — рекламне гасло у формі короткого речення, яке легко запам'ятовується.

Стилізо́ваний — такий, якому надано характерних рис певного стилю; який за формою є наслідуванням певного стилю.

Стронгме́н (*англ.*) — учасник змагань за титул «Найсильніша людина світу»; спортивна професія.

Суржик — 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю тощо; борошно такої суміші. 2. *Перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови.

Творчість — 1. Діяльність, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. 2. Діяльність, перейнята елементами нового, яка має ознаки вдосконалення, розвитку.

Темперамент (*лат.*) — 1. Сукупність психічних особливостей людини, що виявляються в її поведінці, мірі її життєвої активності. 2. Життєва активність, здатність до внутрішнього піднесення.

Темпераментний — дуже запальний, пристрасний.

Технологія (*грец.*) — сукупність знань, відомостей про послідовність окремих трудових операцій у процесі виробництва чого-небудь.

Традіція (*лат.*) — 1. Досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки та ін., що склались історично й передаються з покоління в покоління. 2. Усталена норма, манера поведінки, погляд, переконання.

Файний (*діал.*) — гарний.

Хронофаг (*грец.* дослівно — пожирач часу) — особа, предмет, пристрій, які відволікають від діяльності (роботи та ін.), заважають.

Чеснота — позитивна моральна риса (властивість) людини, яка є основою її добропорядності; основа моральності, етичності, принципів і цінностей особистості. Антонім — вада.

Щірий — 1. Відвертий, чесний, такий, що чистосердечно виражає свої почуття та думки; правдивий. 2. Справжній, дійсний.

СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ

Афікс — загальна назва всіх значущих частин слова, крім кореня; значуща частина слова, що змінює лексичне або граматичне значення кореня (основи) слова. Залежно від положення афікси поділяють на *префікси* та *суфікси*.

Алегорія — образне інакомовлення, яскраве втілення в конкретному образі абстрактного поняття чи думки.

Граматичне значення слова — належність слова до певної частини мови та його граматичні ознаки.

Діалéкт (територіальний) — різновид національної мови, який є засобом спілкування людей, що мешкають на одній території.

Діалéктне слóво — належне до лексики певного діалекту слово, що становить відступ від норм літературної мови.

Духóвне життя́ — його основу становить духовний світ людини — її цінності, світогляд, думки, почуття, переживання, взаємодія з іншими людьми та суспільством.

Духóвне здоров'я — основа духовного життя особистості, залежить від того, що людина цінує, як ставиться до духовної культури (науки, мистецтва, моралі), як оцінює й реалізує свої здібності та можливості, як ставиться до інших людей. Цей аспект здоров'я пов'язаний з іншими п'ятьма: фізичним, емоційним, розумовим, суспільним, особистим.

Духóвна культóра — частина людської культури, до складу якої входять *мистецтво, релігія, наука, філософія*. Елементами духовної культури є звичаї, норми, цінності, знання, інформація.

Духóвні цінності — уявлення, поняття, ідеали, вимоги, притаманні людині або спільноті людей, які визначають їхній духовний розвиток і необхідні для життєдіяльності та самореалізації.

Загальнолóдські цінності — суспільний ідеал, який сприймається людством поза часом, незалежно від національної, релігійної приналежності, інших факторів суспільного життя.

Інновáція — нововведення в галузі науки, техніки, освіти, засноване на використанні досягнень науки та передового досвіду.

Історична пám'ять — сукупність наукових і ненаукових знань та масових уявлень представників певного народу про спільне минуле, що передаються з покоління в покоління.

Лексічне значення слóва — те, що слово означає, зміст, укладений у нього народом — творцем мови.

Морáль — система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.

На́ція (лат.) — історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою та територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури й характеру.

Національний характер — сукупність психологічних і поведінкових ознак, особливостей вдачі, притаманних представникам певної нації, що відрізняють її від інших і проявляються у ставленні до навколишнього світу, в культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Риторичне запитання — запитання, яким висловлюють ствердну думку, або ж на нього відповідає той, хто його ставить.

Риторичне звертання — звертання до відсутніх людей, персонажів твору, предметів і явищ з метою привернути до них увагу, виявити до них своє ставлення.

Традиція — 1. Досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління. 2. Усталена норма, манера поведінки, погляд, переконання.

СЛОВНИЧОК НАЗВ ПОЧУТТІВ

Байдужість — брак інтересу та уваги до людей, їхніх справ і почуттів; нечуйність, брак співчутливості. **Синоніми:** *нечулість, незворушність, незацікавленість, апатія.* **Антонім:** *зацікавленість.* Найбільший людський гріх — байдужість (*Мати Тереза*). Байдужість — рідна сестра безсердечності й бездушності (*Народна творчість*).

Безпека — почуття захищеності, брак загрози. **Синоніми:** *нешкідливість, надійність.* **Антоніми:** *небезпека, загроза.* Краще попередитися, ніж потім лікуватися (*Народна творчість*).

Безпорадність — почуття безпомічності, неспроможності впоратися з перешкодами й труднощами. **Синоніми:** *безпомічність, безсилля, розгубленість.* Сором сліз, що течуть від безсилля (*Леся Українка*). Справедливість без сили безпорадна (*Б. Паскаль*).

Благоговіння — почуття найбільшої, найщирішої поваги, шани; безмежна любов. **Синоніми:** *шанування, пошана, пошанівок, поважання, поклоніння, преклоніння.* Благоговіння перед життям вимагає співчуття й любові до всього живого (*І. Вітук*).

Блаженство — почуття найбільшої насолоди. **Синоніми:** *щастя, задоволення, раювання.* **Антоніми:** *мука, страждання.* Блаженство тіла — у здоров'ї, блаженство розуму — в знаннях (*Фалес*).

Вдячність — почуття поваги до іншої людини за зроблене нею добро, надану допомогу, підтримку чи послугу. Вдячність — ознака благородства душі (*Езон*). Вдячність — мати всіх чеснот (*Цицерон*).

Відраза — неприязне почуття, близьке до несприйняття, ворожості до когось або чогось (людських рис, предметів, явищ), обурення кимось або чимось. **Синоніми:** *огида, зневага*. Шляхетний чоловік відчуває огиду до того, хто погано говорить про людей (*Конфуцій*). Не може бути більшої і природнішої відрази, ніж відраза до рабства (*І. Кант*).

Вина — усвідомлення причетності, відповідальності за негідний вчинок або злочин. **Синонім:** *провина*. **Антоніми:** *безневинність, невинуватість*. Не можна двічі карати за одну провину (*Латинський вислів*). Винуватому здається, що тільки про нього й мови (*Народна творчість*).

Ворожість — почуття недоброзичливості, ворожнечі, ненависті до когось або чогось. **Синоніми:** *непріязнь, недоброзичливість, нелюб'язність, озлобленість, антипатія*. **Антоніми:** *дружба, товариськість, єдність*. Бесіду слід вести так, щоб із ворога зробити друга, а не друга — ворогом (*Піфагор*). Ворог не той, хто ображає, а той, хто робить це навмисне (*Демокрит*).

Гідність — усвідомлення людиною своєї громадської ваги, потрібності, корисності іншим людям. **Синоніми:** *самоповага, достоїнство, гордість*. **Антонім:** *недостойність*. Обов'язок перед самим собою — плекати людську гідність у самому собі (*І. Кант*). Закон гідних — творити добро й не сваритися (*Лао Цзи*).

Гнів — почуття обурення, роздратування у відповідь на зло (образу, несправедливість), заподіяне людині, її близьким, або спрямоване проти того, що людина вважає для себе цінним. **Синоніми:** *злість, лють, шаленство*. Гнів — короткочасне божевілля (*Цицерон*). Гнів сушить кості та трощить серце (*Народна творчість*).

Гордість — 1. Почуття особистої гідності, самоповаги. 2. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, підтвердження своїх переваг у чомусь. **Синоніми:** *гордощі, гонор*. Гордість — велика рушійна сила, рідна сестра високого почуття відповідальності (*М. Рильський*).

Гординя — чванливість, пиха́. **Синоніми:** *гоноровитість, гонор.* **Антоніми:** *скромність, стриманість.* Гординя — вивіска нікчемної душі (*І. Тургенєв*). Гординя й лінощі — джерела всіх вад (*Б. Паскаль*).

Горе — душевні переживання, страждання, печаль, смуток. **Синоніми:** *біда, лихо, нещастя.* **Антоніми:** *радість, щастя.* Горе притлумлюється улюбленою працею (*В. Шекспір*).

Доброзичливість — при'язність, бажання зробити людині добро, допомогти, подбати про неї. **Синоніми:** *доброта, прихильність.* **Антонім:** *ворожість.* Не визнаю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю і доброзичливістю (*Г. Сковорода*).

Довіра — почуття, спричинене впевненістю в чийсь правоті, чесності, щирості, порядності, доброзичливості, надійності. **Антоніми:** *недовіра, сумніви.* Довіра — така рослина, що поволі росте (*Народна творчість*).

Досада — почуття незадоволення, гіркоти. **Синоніми:** *прикрість, невдоволення, докука, пересердя.* **Антоніми:** *задоволення, радість.* Бідність не вада, та від неї велика досада (*Народна творчість*).

Дратівливість — почуття збудження, знервованість. **Синоніми:** *роздратованість, збудженість, дратівливість.* **Антонім:** *урівноваженість.* Безсоння може викликати дратівливість і тривожність (*З підручника основ здоров'я*).

Жалість — співчуття до чужого горя; жаль, жалощі. **Синоніми:** *співчуття, милосердя.* **Антонім:** *безсердечність.* Жалість викликає душа, яка не має друга (*Народна творчість*).

Жах — почуття, переживання надзвичайного переляку, страху. **Синоніми:** *переляк, страх.* **Антоніми:** *сміливість, безстрашність.* Жах перетворює розумних на дурнів, а сильних робить слабкими (*Ф. Купер*). Зі страху жах бере (*Народна творчість*).

Задоволення — приємне почуття, спричинене чим-небудь: досягненням мети, забезпеченням потреби та ін. **Синоніми:** *втіха, насолода, приємність.* Подолані прикрощі — приємні (*Античний вислів*). Розуміти і створювати нове — найбільше задоволення (*Вольтер*).

Заздрість — почуття досади або гіркоти, спричинене усвідомленням того, що інша людина більш успішна, володіє моральними або матеріальними цінностями чи майном, яких немає в заздрісника.

Синоніми: *завидючість, заздрощі, завидки*. **Антоніми:** *щедрість, безкорисливість*. *Заздрість* — отрута для серця (*Вольтер*).

Замилування — почуття найвищого задоволення, насолоди від когось, чогось. **Синоніми:** *захоплення, зачудування*. Якщо людина не милується нічим навколо, значить, її нічого не тішить у самій собі (*С. Янковський*).

Засмучення — почуття смутку, жалю, спричинене невдачею чи бідою. **Синоніми:** *смуток, печаль, зажура, скорбота*. Завидюща людина засмучує сама себе, вона сама собі ворог (*Демокрит*).

Захоплення — переживання радісних почуттів як вияву найбільшого задоволення, замилування кимось або чимось; відчуття великого інтересу до когось або чогось. **Синоніми:** *захват, зачарування*. Краса розуму викликає захоплення, краса душі — повагу (*Б. Фонтенель*).

Здивування — почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним. **Синоніми:** *подив, зачудування, дивовижа*. Пізнання починається зі здивування (*Арістотель*).

Злість — почуття недоброзичливості; роздратування, ворожнечі до когось. **Синоніми:** *злоба, розлюченість, лють, шаленство*. **Антоніми:** *доброта, душевність*. Злість є породженням слабкості (*Ж.Ж. Руссо*). Хто кидає злість — отримує теж злість, а хто дарує сміх, неминуче почує у відповідь теж сміх (*П. Загребельний*). Три речі руйнують людину: заздрість, гордощі, злість (*Народна творчість*).

Зневіра — стан глибокої безнадії, викликаний невдачами, стражданнями, розчаруваннями. **Синоніми:** *недовіра, розчарування*. Не впадаймо у відчай та зневіру! (*З Біблії*). Розбрат і зневіра не приносять добра жодній державі (*З газети*).

Зніяковілість — почуття збентеження, розгубленості, засоромленості. **Синоніми:** *збентеженість, замішання, сум'яття, конфуз*. **Антоніми:** *розв'язність, нахабство*. Зніяковілість (сором'язливість) визначають як відчуття незручності, тривоги, що виражається в сум'ятті й розгубленості (*З підручника психології*).

Каяття — почуття жалю з приводу здійсненого вчинку, сказаного слова. **Синоніми:** *розкаяння, спокута*. Каятися добре, та не чинити зла ще краще (*Г. Флобер*). На ділі каймося, не на словах (*Леся Українка*).

Кохання — почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі. **Синоніми:** *любов, пріянь, прихильність, симпатія*. **Антонім:** *ненависть*. *Уміти сказати, як кохаєш, значить мало кохати (Петрарка)*.

Любов — почуття глибокої сердечної прихильності, прив'язаності до когось або чогось. **Синоніми:** *приянь, кохання, прихильність, симпатія*. **Антонім:** *ненáвисть*. Без згоди та взаємної любові оселяються в домі смуток і печаль (*П. Могила*). Найкращі ліки — любов і турбота (*Мати Тереза*).

Милосердя — почуття співчуття, жалості до когось, готовність надати допомогу й підтримку тому, хто її потребує. **Синоніми:** *жалісливість, співчутливість*. **Антоніми:** *жорстокість, безсердечність*. Три речі до вподоби Богу і людям: згода братів, милосердя до ближніх і пріянь між подружжям (*П. Могила*).

Надія — впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного. **Синонім:** *сподівання*. **Антонім:** *безнадія*. *Доки людина жива, вона має сподіватися (Сенека)*. *Сподіватися завжди краще, ніж впадати в безнадію (Й.-В. Гете)*.

Небезпека — почуття незахищеності, можливості лиха, нещастя, катастрофи. **Антонім:** *безпека*. У хвилини великої небезпеки людей завжди тягне до гурту (*В. Собко*).

Ненáвисть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось або чогось, що характеризується відчуттям гніву, огидою, бажанням заподіяти йому біль чи шкоду або знищити. **Синоніми:** *нелюбов, ворожість, неприязнь, відраза, антипатія*. **Антонім:** *любов*. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*). Ненависть — це бомба, яка знищує передовсім того, в кого вона в руках (*Д. Ємець*).

Ніжність — тепле почуття, сердечність у ставленні до кого-небудь. **Синоніми:** *ласка, ласкавість, лагідність, сердечність, душевність*. **Антоніми:** *грубість, суворість, брутальність*. Від ніжних слів утихає гнів (*Народна творчість*).

Нудьга — гнітюче почуття, спричинене одноманітністю життя, байдужістю інтересу до оточення, бездіяльністю. **Синоніми:** *туга, журба, сум, досада*. **Антоніми:** *безжурність, веселощі*. Мати нудьги — неробство (*Стендаль*).

Образа — почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чийось зневажливим словом, негарним вчинком та ін. **Синоніми:** *кривда, зневага, кпини*. Що заподіяно без злого наміру — не образа (*Сенека*).

Обурення — почуття невдоволення, роздратування. **Синоніми:** *невдоволення, гнів, злість, роздратування*. Найбільш здорові й красиві люди — ті, кого нічого не обурює (*Г.-К. Ліхтенберг*).

Патріотизм — почуття належності до свого народу, любов до батьківщини, віра в майбутнє своєї держави. Молодь повинна долати хворобу ледачого самозаспокоєння, неуцтва, споживацького патріотизму (*Є. Сверстюк*).

Повага — почуття пошани, прихильне й поважливе ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визнанні позитивних якостей або заслуг. **Синоніми:** *пошана, шана, шанування, пошанівок, респект*. **Антоніми:** *зневага, презирство*. Поважати кожную людину, як самого себе, поводитися з нею, як ти хочеш, щоб поводитися з тобою, — вище за це немає нічого (*Конфуцій*).

Презирство — почуття повної неповаги до когось або чогось. **Синоніми:** *зневага, неповага*. **Антоніми:** *повага, пошана*. Презирство до ближнього висловлює тільки недоумок (*З Біблії*).

Приниженість — гірке почуття пригнобленості, безправності, що переживається в ситуації утиску честі й гідності, пригнічення; заперечення цінності й досягнень людини. **Синоніми:** *пригнобленість, зганьбленість*. Той, хто принижує іншого, принижує й мене (*В. Вітмен*).

Пріязність — почуття дружньої прихильності, симпатії до когось; дружельюбність, привітність. **Синоніми:** *доброзичливість, прихильність*. Люблю я пріязні розмови, в яких братерство розцвіло (*М. Рильський*).

Радість — почуття задоволеності своїми діями або спільними діями групи людей, посилюється схваленням з боку інших осіб. **Синоніми:** *втіха, задоволення, приємність*. **Антоніми:** *сум, печаль, туга, нудьга*. Радість відчуває той, хто дарує її іншим (*К. Барт*). Поділена радість — подвійна радість, поділене горе — половина горя (*Народна творчість*).

Ревнощі — 1. Почуття недовіри, підозра в зраді, сумнів у прихильності та вірності. Виникненню ревнощів сприяють такі риси характеру, як нездатність прощати, невміння поважати іншого. 2. Заздрість до успіхів іншої людини. Ревнощі — нерозумне дитя гордоців (*П. Бомарше*).

Розгубленість — утрата спокою, рівноваги, рішучості від хвилювання, страху, сорому та ін. **Синоніми:** *приголомшеність, збентеженість, зніяковілість, зніченість, сконфуженість, спантеличеність*. **Антоніми:** *холоднокровність, упевненість, самовладання, рішучість*. Кожна несподіванка спричиняє розгубленість (*С. Рамішвілі*). Вороги розгубленості — мудрість і самовладання (*А. Лень*).

Роздратованість — почуття гострого невдоволення. **Синоніми:** *обурення, злість*. **Антоніми:** *врівноваженість, спокій*. Першим дратується той, хто помиляється (*В. Пенн*).

Розпач — переживання сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності, зневір'я; відчай. **Синоніми:** *відчай, безнадія, безвихідь, безпорадність*. Розпач перетворює kota на тигра (*М. де Сервантес*). Розпач — поганий порадижник (*Народна творчість*).

Розчарування — почуття невдоволення, зневіра в комусь, чомусь. **Синоніми:** *зневіра, досада, незадоволення*. **Антонім:** *захоплення*. Не хочеш розчарувань — відмовся від високих сподівань (*Б. Вебер*). Хто нічого не чекає, той ніколи не буде розчарований (*Народна творчість*).

Самовдоволення — почуття повного задоволення самим собою. **Синоніми:** *самовпевненість, пиха, чванькуватість, апломб*. **Антонім:** *скромність*. Самовдоволення погано пахне (*Античний вислів*).

Самоповага — почуття поваги до самого себе, до своєї особи. **Синоніми:** *самопошана, гідність*. Поважай сам себе, коли хочеш, щоб інші тебе поважали (*Народна творчість*).

Самотність — почуття самотності, ізолюваності. **Синоніми:** *самота, самотність*. Самотність і відчуття своєї непотрібності людям — найстрашніше в житті (*Мати Тереза*).

Сентиментальність (*франц.*) — розчуленість, здатність до співчуття і співпереживання, глибока чуйність, у крайніх проявах — надмірна чуттєвість і сльозливість. **Антоніми:** *брутальність, цинізм*.

Симпатія — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось. **Синоніми:** *прихильність, приязнь*. **Антонім:** *антипатія*. Симпатія — найсильніший магніт (*Народна творчість*).

Смирення — відсутність гордовитості, зверхності; здатність угамувати, тамувати якесь почуття, бажання; з біблійної точки зору смирення є скромністю, яка протилежна марнославству. **Синоніми:** *покірність, лагідність*. **Антонім:** *гординя*. Не робіть нічого через заздрість або нікчемну пиху. Краще, в покірливості своїй, вважайте іншого кращим за себе (*З Біблії*).

Співчуття — почуття жалю, викликане нещастям, горем інших людей. **Синоніми:** *уболювання, чуйність, підтримка, милосердя*. **Антоніми:** *байдужість, жорстокість*. Щоб перемогти зло, нам потрібні любов і співчуття (*Мати Тереза*). Від каменю дарма співчуття чекати (*Народна творчість*).

Сором — почуття сильного збентеження, незадоволення, зніяковіння через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і звичаям. **Синоніми:** *безчестя, безслав'я, стид*. Сором хилитися, долі коритися (*Леся Українка*).

Спокій — почуття душевної рівноваги, відсутність хвилювань, сумнівів, клопотів. **Синоніми:** *витримка, самовладання, холонокровність, урівноваженість*. **Антоніми:** *неспокій, збентеження, хвилювання, сум'яття, напруженість*. Спокій і відпочинок роблять солідними тільки праця (*В. Ченнінг*).

Страх — почуття, спричинене загрозою людині, її здоров'ю та життю; очікування можливого майбутнього зла, побоювання непередбаченого. **Синоніми:** *переляк, жах*. Зневага до страху називається мужністю (*Сенека*). Страх небезпеки завжди страшніший за небезпеку (*Д. Дефо*).

Сум — смуток, спричинений розчаруванням, утратою чи іншою бідою. **Синоніми:** *смуток, печаль, журба, жаль*. **Антоніми:** *радість, веселоці*. Краще хліб із сіллю в спокої й без суму, ніж багато смачних страв у печалі та горі (*З Біблії*). Сум не має дна (*Леся Українка*).

Сумнів — почуття непевненості щодо можливості або вірогідності чогось. **Синоніми:** *невпевненість, вагання, підозра*. **Антоніми:** *упевненість, довіра*. Сумніви відбирають у нас силу (*О. Бальзак*).

Тривога — почуття неспокою, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. Поєднується з почуттями безпомічності, безсилля, незахищеності. **Синоніми:** *збентеження, неспокій, хвилювання, сум'яття, напруженість, нервозність.* **Антоніми:** *спокій, упевненість, урівноваженість.* Життя кожної людини сповнене тривог (*Д. Дідро*).

Туга — почуття глибокого жалю; переживання, спричинені невдачею, горем. **Синоніми:** *журба, сум.* Найсильніша туга — це туга за Батьківщиною (*Януш Корчак*). Як прийде туга, пізнаєш друга (*Народна творчість*).

Упевненість — відсутність сумнівів, почуття переконаності в правильності своїх вчинків, у своїх можливостях і силах. **Синоніми:** *переконаність, довіра, довір'я.* **Антонім:** *сумнів.* Упевнена в собі людина заслуговує на довіру (*Народна творчість*).

Хвилювання — почуття неспокою, зумовлене тривогою, страхом, радістю, чеканням і т. ін. **Синоніми:** *збентеження, збудження, неспокій, напруженість.* **Антоніми:** *спокій.*

Цікавість (інтерес) — бажання дізнатися про щось; увага до когось або чогось; допитливість. **Синоніми:** *інтерес, допитливість, зацікавленість, доскіпливість.* **Антонім:** *байдужість.* Усе, що нам цікаве, дається нам легко (*Г. Форд*). Коли людям цікаво, вони зрозуміють усе на світі (*Г. Веллс*).

Чуйність — сердечне й уважне ставлення до людей; чуливість. **Синоніми:** *доброта, добросердя, співчутливість, людяність.* **Антоніми:** *байдужість, егоїзм.* Найкраще, що може бути в людині, — її здатність жаліти (*О. Дюма*).

Щастя — стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості. Кожен коваль свого щастя (*Плавт*).

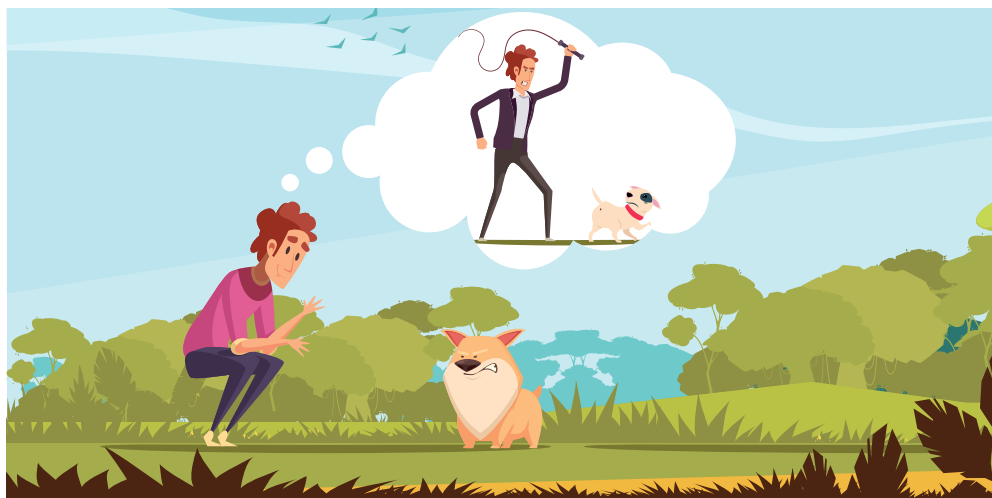
ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Бабця надвоє казала — висловлення сумніву щодо очікуваного, про невідоме завершення справи.

Багато галасу даремно — справа, проблема, новина, значущість якої перевищена, менш важлива, ніж про неї говорять, турбуються, переживають.

Багато честі (комусь) — про того, хто не гідний поваги.

Бачити наскрізь — добре розуміти, розпізнавати чийсь думки, наміри.

Блукати потемки — робити щось без розуміння справи, знання діла; збитися з правильного життєвого шляху.

Брати за душу — зворушувати, хвилювати, викликати глибокі переживання.

Бути на сьомому небі — радіти, відчувати надзвичайне задоволення, безмежне щастя.

Буде наше зверху — упевненість у перевазі, обов'язковій перемозі.

Вавилонське стовпотворіння (бібл.) — безлад, галас, метушня, гармидер.

Велике серце (мати) — бути добрим, чуйним, співчутливим, здатним гаряче й глибоко перейматися чиймись переживаннями.

Вибивати ґрунт з-під ніг — позбавляти когось упевненості, підтримки, опори в чомусь.

Вилами по воді написано (скороджено) — про щось непевне, сумнівне.

Вилізти на шию (комусь) — 1. Використовувати когось у своїх інтересах; вести паразитичне життя. 2. Перейти на чиєсь утримання, під чиюсь опіку.

Вирвати з душі — забути когось або щось; примусити щось або когось забути.

Виросли крила (у когось) — про того, хто перебуває у стані піднесення, відчуває прилив сили, енергії, натхнення.

Високо нести (тримати) голову — поводитися гордо, виявляти почуття власної гідності.

Відкраяна скиба — про людину, яка відділилася від родини, стала жити самостійно.

Відкрите серце (мати) — про того, хто щирий, відвертий у стосунках із людьми, сповнений доброзичливості.

Відлягло від серця — відчуття полегшення, звільнення від тривоги, хвилювання.

Відчувати крила за плечима — бути сповненим натхнення, душевного піднесення.

В очах темно (в когось) — про того, хто знесилений, утомлений (від переживань, хвороби, важкої праці).

Впасти (впадати) в око (комусь) — привернути чийсь увагу, зацікавити.

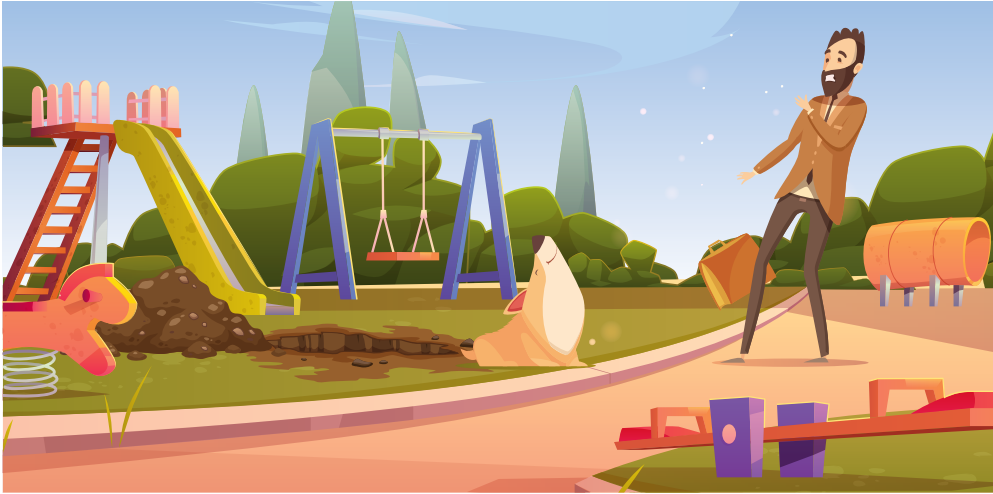
Говорити навмання — говорити, не маючи точної інформації про щось, впевненості в чомусь; як доведеться.

Грати з відкритими картами — діяти, розмовляти, не приховуючи своїх намірів, задумів, без приховування правди.

Дешево й сердито — легко, просто, нескладно; вигідно.

Дивитися (дивлячись) крізь пальці — свідомо не звертати уваги на щось недозволене; навмисно чогось не помічати.

Задирати (дерти) носа — зазнаватися, пихато поводитися, чванитись.

Засукавши рукава (рукави) — активно взятися до роботи. **Антонім:** *спустивши рукава.*

Збити (збивати) зі шляху (з дороги) — змусити когось відходити, відхилитися від певних переконань, намірів і т. ін.

Зробити круглі очі — здивуватися, виявити крайній, часто нещирий, удаваний подив.

Зроблено абияк — виконати щось неякісно, як-небудь, як вийде.

Зціпити (зціпивши) зуби — напружити всі сили, виявляючи велику витримку, стійкість, терпіння.

Іти в ногу — узгодити з кимось погляди, погоджено з кимось діяти; поводитись у відповідності з чим-небудь.

Крутити носом — вередувати, виявляти з чимось незгоду, незадоволення.

Купити kota в мішку — придбати невідомо що, не бачачи й не знаючи суті, властивостей придбаного.

Кусати (собі) лікті — виявляти велику досаду з приводу втрати чогось; шкодувати.

Ламати голову (над чимось) — намагатися збагнути, осмислити щось; розв'язувати якесь складне питання.

Ломитись у відчинені двері — стверджувати, наполегливо доводити те, що очевидно, загальновідомо, те, чого ніхто не заперечує.

Мати твердий ґрунт під ногами — почувати себе впевнено, незалежно.

Міцно стояти на ногах — відчувати впевненість, бути самостійним, незалежним у своїх діях, вчинках.

Наговорити (наплести) сім мішків гречаної вовни — сказати багато зайвого, безглузлого.

На дорозі (на вулиці) не валяється — має неабияку цінність, позитивні якості, становить рідкість.

Накипіло на душі (у серці) — про переживання неприємних почуттів: обурення, гніву.

На роду написано — комусь судилося щось від народження або визначено задалегідь.

Не впасти лицем (обличчям) у болото (у грязь) — показати себе з кращого боку; не осоромитися.

Не дати порошині впасти — дбайливо оберігати, доглядати когось чи щось, піклуватися про когось.

Недоїдати шматка хліба — наполегливо працюючи, відмовляти собі в усьому.

Не знаходячи собі місця — бути схвильованим, втратити рівновагу, спокій, самовладання.

Не мати Бога в душі (у серці) — бути жорстоким, бездушним, несправедливим.

Не мати відбою — часто, багато разів ставати об'єктом домагань, дій, впливів.

Не моргнувши оком (вусом, бровою) — не задумуючись, не бентежачись, не соромлячись.

Неначе медом помазано — про щось дуже привабливе, цікаве, приємне.

Не переводячи духу (подиху) — відразу, за один прийом; залпом.

Не покладати (не покладаючи) рук — без упину; не знаючи втоми.

Не потикати носа — не з'являтися, не приходити до когось, не бувати де-небудь.

Не роблячи розголосу — робити щось таємно, крадькома, не для широкого загалу.

Не розгинаючи спини (працювати) — працювати багато, без відпочинку.

Не робити погоди — не здійснювати на щось серйозного впливу, не бути визначальним.

Не тямлячи себе — робити щось у стані сильного збудження, хвилювання; під впливом сильних почуттів.

Не чути землі під ногами — переживати радісне збудження або хвилювання, бути енергійним, рухливим, легким, швидким.

Низько впасти — принизити свою гідність; виявити негативні риси.

Низько сісти — утратити колишнє високе становище, колишню впливовість. **Антонім:** *високо злетіти*.

Ні грач ні помагач — про того, хто має невизначені здібності; ні на що не здатний, не годиться до роботи.

Опанувати себе — відновити душевну рівновагу, стримати свої почуття.

Опускати руки — втратити інтерес до чогось, віру в щось; засмутитися, зневіритися, збайдужіти.

Пахне смаленим — комусь загрожує небезпека чи передбачається неприємність.

Піднятися духом — стати бадьорішим, енергійнішим. **Антонім:** *упасти духом*.

Піти наперекір (комусь) — не погодитися з кимось, чим-небудь, виступити проти когось, чогось.

Повісити голову — зажуритися. **Антонім:** *підняти (підвести) голову.*

Повито темрявою — про щось утаємничене, добре приховане.

Покласти зуби на плицю — терплячи нестатки, обмежити себе в найнеобхіднішому.

Поміж Сциллою і Харибдою — під одночасною загрозою двох однаково серйозних небезпек.

Похололо на душі — стало моторошно, страшно від сильного хвилювання або раптового переляку.

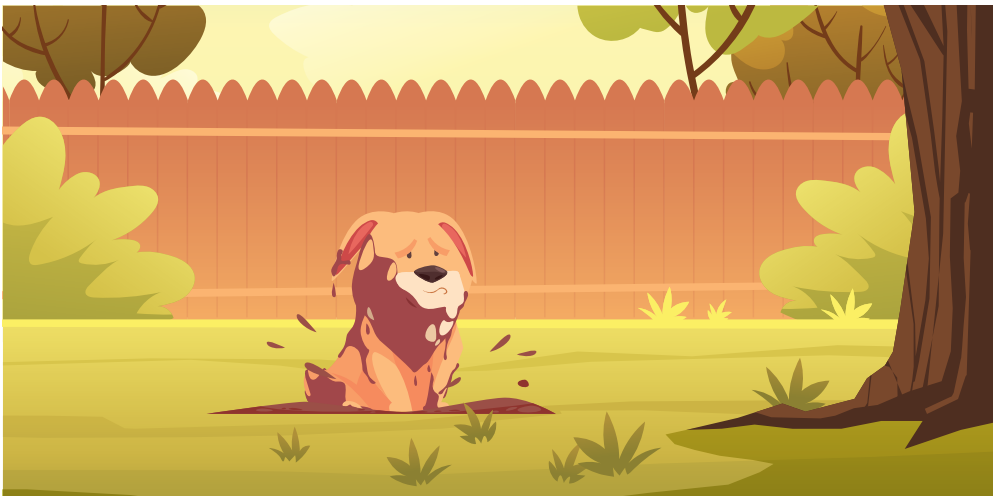
Прийти на потрушені груші — спізнитися, прийти надто пізно, під кінець якоїсь роботи.

Рано чи пізно — про те, що неодмінно, у будь-якому випадку обов'язково відбудеться.

Рвати підметки на бігу (на ходу) — сміливо, рішуче, відчайдушно діяти, уміло щось робити.

Роззявити рота — виявити велике здивування, захоплення або значний інтерес до чогось.

Сісти в калюжу — зазнати ганебної невдачі.

Скоса поглядати (на когось, щось) — ставитися до когось недоброчливо або з підозрою, виявляти незадоволення.

Склавши руки (сидіти) — нічого не роблячи, не працюючи; без діла.

Собаку зарито (ось де) — суть справи, справжня причина чогось.

Спалено мости — рішуче знищено шлях до відступу, можливість повернення до чогось.

Схилити коліна — виявити комусь велику шану, почуття вдячності.

Тільки пташиного молока немає — про повний достаток, добробут, заможність.

Триматись осторонь — не цікавитися чим-небудь, уникати чогось.

Увійти в гру — стати учасником якоїсь спільної дії, приєднатися до тих, хто щось задумав.

Удруге на світ народитися — після тривоги й переживань відчутти полегкість, душевний спокій, радість.

Упасти на коліна — 1. Благати про щось, принизливо просити щонебудь. 2. Виявити глибокі, сильні почуття: вдячність, захоплення.

У роті чорно (у когось) — про людину дуже сердиту, люту.

Шелестіти в чужій соломі — втручатися в чужі справи, поводитися нескромно, нетактовно.

Як посолений в'юн на сковорідці (крутиться) — дуже швидко, прудко.

Язик добре підвішений — про того, хто вміє красномовно висловлюватися, влучно й швидко відповідати.

Як дівка засватана — про сором'язливу, несміливу людину.

Як у воду опущений — сумний, зажурений, засмучений.

Як удруге народитися — відчутти полегкість, душевний спокій після переживань і неріємностей.

ВИДИ ПОМИЛОК У ПИСЬМОВІЙ РОБОТІ

ЗМІСТОВІ (З)	Не розкрито тему тексту. Нечітко передано головну думку тексту. Про щось сказано недостатньо. Додано щось зайве. Спотворено інформацію. Порушено послідовність викладу.
ЛЕКСИЧНІ (Л)	Слово вжите у невластивому йому значенні. Невиправдано повторюється одне й те слово або спільнокореневі слова. Ужите зайве слово. Вжито росіянізм (російське слово замість українського).
ГРАМАТИЧНІ (Г)	Ужито неправильно утворене слово. Використане перекручене, спотворене слово. Неправильно побудоване речення.
ОРФОГРАФІЧНІ (І)	Слово записане з порушенням правил написання літер, які позначають ненаголошені голосні звуки, приголосні звуки, що уподібнюються, правила вживання знака м'якшення, апострофа та ін.
ПУНКТУАЦІЙНІ (V)	Неправильно розставлені розділові знаки.

ЗМІСТ

ЛЮБИ СЕМИКЛАСНИКИ І СЕМИКЛАСНИЦІ! 4

ВСТУП

1. Літературна норма української мови..... 5

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

2. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях..... 12

3. Вивчені частини мови, правопис їх 34

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Самостійні частини мови

4. Дієслово: значення, морфологічні ознаки,
синтаксична роль 42

5. Неозначена форма дієслова (інфінітив)
та особові форми дієслова 46

6. Доконаний і недоконаний вид дієслова 51

7. Часи дієслова 58

8. Теперішній час. Дієвідмінювання дієслів
теперішнього часу 61

9. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі 67

10. Майбутній час. Дієвідмінювання дієслів
майбутнього часу 70

11. Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий)..... 74

12. Творення дієслів умовного способу	76
13. Творення дієслів наказового способу.....	79
14. Безособові дієслова.....	83
15. Способи творення дієслів	87
16. <i>Не</i> з дієсловами	88
17. Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.....	92
18. Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами	95
19. Відмінювання дієприкметників	105
20. Активні і пасивні дієприкметники, творення їх	107
21. Безособові дієслівні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	116
22. Правопис <i>н</i> у дієприкметниках і <i>нн</i> у прикметниках дієприкметникового походження	121
23. <i>Не</i> з дієприкметниками	123
24. Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.....	127
25. Дієприслівниковий зворот.....	130
26. <i>Коми</i> при одиничному дієприслівнику	135
27. Дієприслівники недоконаного і доконаного виду, творення їх.....	140
28. <i>Не</i> з дієприслівниками	143
29. Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	146
30. Способи творення прислівників	152
31. Ступені порівняння прислівників	158
32. Правопис прислівників.	166
Написання прислівників через дефіс і разом.....	166

Написання прислівникових сполук	170
Літери <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників	171
Літери <i>н</i> та <i>nn</i> у прислівниках	176
<i>Не</i> і <i>ні</i> з прислівниками.....	178

Службові частини мови

33. Прийменник як службова частина мови	184
Види прийменників за будовою.....	187
34. Сполучник як службова частина мови	192
Правопис сполучників. Розрізнення сполучників і однозвучних слів	198
35. Частка як службова частина мови.....	201
Правопис часток	206
36. Правопис <i>не</i> і <i>ні</i> з різними частинами мови.....	209
37. Вигук як особлива частина мови.....	215

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

38. Частини мови, правопис їх і використання в мовленні	221
---	-----

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Повторення і поглиблення вивченого про текст, його структурні особливості, мовні засоби зв'язку речень у тексті. Мікротема тексту (практично)	8
Повторення вивченого про стилі мовлення. Поняття про публіцистичний стиль. Докладний усний переказ тексту публіцистичного стилю з елементами роздуму.....	15
Написання есе в публіцистичному стилі з використанням речень зі звертаннями та вставними словами	25

Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру в публіцистичному стилі	38
Стислий письмовий переказ розповідного тексту художнього стилю про виконання певних дій	54
Особливості будови опису зовнішності людини. Докладний усний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності людини за складним планом	101
Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною українського художника (Т. Шевченка, М. Пимоненка, О. Мурашка та інших) у художньому стилі з використанням дієприкметників і дієприкметникових зворотів (за складним планом).....	113
Ділові папери. Складання звіту про виконану роботу з використанням безособових дієслівних форм на <i>-но, -то</i> ...	119
Усний твір розповідного характеру в художньому стилі про виконання певних дій на основі власних спостережень з використанням дієприслівникових зворотів (за складним планом)	136
Складання анотації на книжку з використанням прислівників	161
Портретний нарис у публіцистичному стилі	173

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ 31, 40, 51, 86, 100, 164

ДОВІДКОВЕ БЮРО

Тлумачний словничок.....	228
Словничок термінів	232
Словничок назв почуттів.....	234
Фразеологічний словничок	243
Види помилок у письмовій роботі	251

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

УКРАЇНЬКА МОВА

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Видання друге, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. С. Криворучко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *Ю. П. Мирончик*
Коректор *О. В. Северцева*

В оформленні підручника використані художні роботи *О. Багнюк, О. Васьків, групи Pictoric*; світлини *А. Віксенка, М. Гібсона, С. Ковальчука, С. Клименка, І. Красуцького, В. Неспляка, Ю. Мирончика, С. Ришкевич, В. Соловійова*, а також плакати і візуальні матеріали з сайтів *СловОпис, КЛЮЧ, Весела абетка, ГО «Не будь байдужим!»*

На обкладинці підручника репродукції картин Т. Зеленченко

Формат 70×100¹/₁₆. Ум. друк. арк. 20,736 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 20,29 + 0,55 форзац.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ОРФОГРАМ

- ◆ Велика літера і лапки у власних назвах
- ◆ Літери *e, u*, що позначають ненаголошені голосні в коренях слів
- ◆ Літери *a-o* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів
  - ◆ Літери, що позначають приголосні, які уподібнюються
    - ◆ Спрощення в групах приголосних
    - ◆ Апостроф
  - ◆ Літери *o-i, e-i, e-ї* в коренях слів
  - ◆ Перенос слів із рядка в рядок
- ◆ Літери *u-i* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів
  - ◆ Літери *u-i* в словах іншомовного походження
    - ◆ Знак м'якшення
  - ◆ Буквосполучення *-ться, -шся* в дієсловах
    - ◆ Літери *e-i* в коренях дієслів
    - ◆ Літери *e-o* після *ж, ч, ш, щ* та *й*
    - ◆ Літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*
      - ◆ Літери *з-с* у префіксі *з-(с-)*
    - ◆ Літери *e, u* у префіксах *пре-, при-*
      - ◆ Літери *o-a* в коренях дієслів
      - ◆ Подвоєні літери
  - ◆ Літери *щ, чч* в іменниках із суфіксом *-ин(a)*
    - ◆ Літери *o, e, e* в складних словах
  - ◆ Написання складних слів через дефіс або разом
  - ◆ Буквосполучення *-чи-* у прикметниках із суфіксом *-н-*
  - ◆ Буквосполучення *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв-, -зтв-, -ств-*
- ◆ Літери *o, e, e* в закінченнях орудного відмінка іменників I відміни
- ◆ Літери *o, e, e* в закінченнях кличного відмінка іменників I відміни
  - ◆ Літери *a(я), y(ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни
- ◆ Літери *o, e, e* в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

- ◆ Подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни
  - ◆ Літера *o* в суфіксі *-ович* та літери *i, ї* в суфіксах *-ївн(a), -ївн(a)*
- ◆ Літери *u, e(e)* в суфіксах *-ичк-, -ичок-, -ечк-(-ечк-), -ечок(-ечок)*
  - ◆ Літери *u, e* в суфіксах *-ув-, -ев-*
    - ◆ *He* з іменниками
    - ◆ *He* з прикметниками
- ◆ Літери *u, i, e, e* в суфіксах *-инн-, -їнн-, -єнн-(-єнн-)*
  - ◆ Літери *o, e(e)* в суфіксах *-ов-, -ев-(-ев-)*
    - ◆ *Hi* в заперечних займенниках
    - ◆ *He* з дієсловами
  - ◆ Дефіс у неозначених займенниках
- ◆ Літери *e(e), u(ї)* в особових закінченнях дієслів
  - ◆ Частка *бу (б)* з дієсловами умовного способу
    - ◆ *H* у дієприкметниках на *-ний*
    - ◆ *He* з дієприкметниками
  - ◆ Літера *u* в суфіксах дієприслівників
- ◆ Літери *y(ю), a(я)* в дієприслівникових суфіксах
  - ◆ *He* з дієприслівниками
- ◆ Написання прислівників через дефіс
  - ◆ Літери *u, i* в кінці прислівників
  - ◆ Літери *n* та *nn* у прислівниках
    - ◆ *He* з прислівниками
    - ◆ *Hi* з прислівниками
    - ◆ Дефіс у прийменниках
- ◆ Написання сполучників разом і окремо
- ◆ Написання часток окремо та через дефіс
  - ◆ *Hi (ani)* з різними частинами мови
  - ◆ Правопис вигуків